

: નટપુરની રમ્ય રસાળ ભૂમિ :

: તોટક :

(૧)

નટપુરની રમ્ય રસાળ ભૂમિ;
અમ વન્દન છે ચરણાબજ નમી ।
અહીં મૂર્ત સરસ્વતી રે'તી હતી ।
રસગંગ અહીં નિત વહેતી હતી ।

(૨)

વર ગુર્જરીની રસકુંજ હતી;
રસઘોઝિલ ન્યાં મધુરી ફૂજતી;
રસમેદસી ન્યાં સુરવરે ભજતી;
રસસૃષ્ટિ રુચિર સદા રચતી.

(૩)

અહીં દેવગિરા રસગિરિ થકી
વહી ગુર્જરીમાં ગુણરૂપ વરી.
અહીં બાણકવિલની લ્હાણુ થઈ,
કવિરાજ—“શકુન્તલ”ની સુરભિ.

(૪)

ભવભૂતિની “માલતી” મહેકી રહી
અહીં થકક “મૃચ્છકટિક”-જવિ,
અહીં સંસ્કૃત નાટકની રમના ।
અહીં સારદના ફૂતી પુત્ર ધણા ।

(૫)

અહીં તત્ત્વની રે જયેત સદા જલતી,
 શુભરોત સુભગ સમુજ્જવલતી,
 અહીં જ ચન્દ્ર-અંકોરીની જોડ સમે
 રસબોધ "સરસ્વતીચન્દ્ર" જોગ્યો ।

(૬)

અહીં ધ સુધી પ્રવસી હતા ઉત્તર્ધા
 હકમસ્ત ઉપાસકે ભક્તિભર્તા,
 અહીં જ બ્રહ્મનિનાદિની ણીન મધુ
 શુભરોત નિત સંગીત જગ્ગ નરું ।

(૭)

દરજનીપતિ ને અહીં દિનપતિ:
 અહીં શુદ્ધિપતિ અહીં લક્ષ્મીપતિ,
 અહીં ચારુ મરાલ મૃદુલ ગતિ:
 અહીં બદલની સૌમ્યભરેલ ગતિ ।

૧ "સાહિત્યમણિ" મૂળશ્લોક મા. યાતિકના ગ્રંથ સંસ્કૃત નાટો.
 ૨ સ્વ. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીના "વિચારસંગ્રહ"ની રચના.
 ૩ સ્વ. ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠીની "સરસ્વતીચન્દ્ર" નવલકથાના
 જે અમરપાત્રો કુમુદ-સરસ્વતીચન્દ્ર. ૪ મસ્તકવિ બાલાશંક હિલ્લાસરામ
 કેંચારિયાની સુદીઝમની મઝલસુષ્ટિ. ૫ અબેદમાર્ગપ્રવાસી સ્વ.
 મણિભાઈ નજુભાઈ દિવેદીના તત્ત્વજ્ઞાનમાર્ગદર્શક ગ્રન્થો. ૬ અહીં
 આ સાહિત્યતીર્થ નટપુરે સદાય સાહિત્યરસનો પૂર્ણિમા વિજેસેલી
 રહેતી હતી.

: શાદ્દલ :

(૧૨)

શામે પૂર્ણ જલાશયો નવ અહીં, દારે નવે દુર્ગનાં;
 દુર્ગાઓ નવ રક્ષતી નમરને, જ્યાં ભોમ છે સ્વર્ગના ।
 વિષ્ણુને સિવ-શક્તિનધામ ધવલાં સર્વત્ર જ્યાં શામતા ।
 યજ્ઞોના વર ધૂમ મંજલરિને ઓમાંગણે વ્યાપતા ।

: મન્દાકિન્તા :

(૧૩)

સેવા માટે જનગણતણી દાનવીરો ધસે રે;
 સંરધાઓ જ્યાં જનહિતકરી ઉચ્ચ કૈં વિલસે છે,
 જૂની સંગે નવલયુગની સસ્કૃતિ જ્યાં વસે છે ।
 ચારુ ચારુ નટપુરજૂમિ કાગ્યશાળી લસે છે !

: શાદ્દલ :

(૧૪)

ત્હારા સ્વર્ણઅણુ વડે કંઈ કંઈ સુવર્ણસિંધિ વર્ષા !
 આવી આ મહાતીર્થમાં કંઈ જનો સાહિત્યગંગા તર્પા ।
 દીધાં ત્હેં ગુજરાતને સ્ફુરણ છે આહિત્યનાં સર્વદા ।
 ત્હેં સાહિત્યરસિકને રસમુધા પાઈ મીઠી મુક્તિદા ।

(૧૫)

બહેતી સન્તમહન્તના લલનથી અધ્યાત્મ-મન્દાકિની;
 ને જ્યાં પુણ્ય પુરાણના પ્રવચને છીપે તૃષા શાનની;
 સીતારામ, ઉમાપતિ, શ્રીપતિની ગાથા સદા ગુંજતી;
 એવી આ ગુજરાતની ગુણવતી કાશીપુરી ગુંજતી ।

૧૮-૮-૪૬ }
 નાગરવાડો }
 નડિયાદ }

કવિ-ચિત્રકાર

“મસ્તમશ્કર”

શારદા પૂજન

(ખ્યાલ)

બ્રહ્મલોકથી વૈષ્ણવી દેરાં વિમાન લરતમાં આવી,
સંસ્કૃતરૂપે ઋષિમુનિઓએ સિંહાસન પર પધરાવ્યાં.

કાળખસે સરસ્વતી દેવીએ ધાગણ કોધાં રૂપ અનેક,
દિશા દિશાના પૂજારીઓએ પૂજા કરી પધરાવ્યું એક.

ઉત્તરમાં હિંદીને પૂજે અને મરઠી દક્ષિણ માંલ,
બંગદેશમાં બંગાળી ને ગુજરાતે ગુજરાતી પૂજ્યા.

લક્ષ્મીનાથ નરસિંહ મહેતાએ પૂજા કરી ભક્તિભાવે,
મીરાંભાઈ નવરંગ ચુંદડી ને કમળો પથ્થુ સોવરાવે.

પ્રેમાનંદે પંછી ધરાવ્યા માતાને-વિધવિધ શબ્દગાર,
સ.મળના દોળી-મણિકા ને દયારામનો નવલખ હાર.

અખા, ધીરાના અણવટ વીંછવા વળી વધલના બાગુખંધ,
વેદ વીટીઓ ગ્લા ધરાવી બોળે, પ્રીતમ, ક્ષત્રાનંદ.

દેવાનંદ, નિષ્કુમાનંદ, ને નિરાંત, નરમો, કાલીદાસ,
યયાચકિત આશુવણ ધાલી કરી પૂજું મનની અભિયાસ.

શ્રી દલપત નર્મદ પથ્થુ સાથે ધરાવતા કુંડળ, કાને,
નવવરામની નજુક નખલી ચન્દ્રસમી ચળકે જાણે.

ચીતાક પહેરાવી રણકોડે પ્રાચીન મયાંદા પાળા,
યજ્ઞિક ને પંડ્યાણ્યે પાળ નાકે મોતીની વાળા.

મણિએ મંગલમૂલ ધરાવ્યું રૂવિ ખાસે કંકણ હાથે,
સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામે મુકુટ ધર્યો માને માથે.

૨૬-૨૮-૨૮

—શ્રી કુલચંદ્ર ઇવેરદાસ શાહ

(શ્રી ગોવર્ધનરામ જ્યંતી નિમિત્તે લખેલું કાવ્ય)

મજ્જીમિ નિયાદ

પચાસેક વર્ષ ઉપર નડિયાદનું મજ્જીમિ અકૃતિદેવીબક્ષ્યા વચ્ચે-
 વૈભવથી છલકાતું એટલું પરબત્તવક્ષી-બક્ષીબક્ષી જીભરાતું. શાકુ-
 ન્તલ અને મનુસ્મૃતિના ભાષાન્તરકાર એન ઝવેરીલાલ માસિક અને
 રાજકુરંધર કાર્યદક્ષ કર્તવ્યધર્મનિપુણ હરિદાસભાઈ અને એમના
 અંગમાં સમાતો એમનો કુટુંબપરિવાર, એ રાજકારભારીઓએ મજ્જીમિ
 વસતા. વેદાન્તઅભ્યાસી છતાં જમતગત્તામાં કર્તવ્યધર્મનિપુણ,
 અસ્તોદયના સિદ્ધાન્ત આલેખક, કચ્છ સૌરાષ્ટ્રના Diwan-maker
 શ્રીયુત મન-મુખરામભાઈ તથા કુસુમાવલિ ને પ્રન્નજિતવધ કાવ્યમાં
 હાદંબરી ને રઘુવંશના અનુકરણકાર લુણાવાડાનરેશના રાજમંત્રો
 દોલતરામભાઈ-એમના પણ એ મજ્જીમિ વાસ હતા. મચ્છંદર સમા
 અગ્રધૂત, મરતકવિ બાલાશંકર એ મજ્જીમિ ગમ્ભીર લલકારતા. નિબંધ
 કાર, નવલકથાકાર, નાટકકાર, ભાષાન્તરકાર, ઇતિહાસઅન્યકાર
 એમ અનેકમૃત્તિપરાયણ, વેદાન્ત, ઇતિહાસ અને કવિતાની રસ-
 જોમમાં રવચ્છન્દ વિહરતા, ચાંકરવાદનો કેવલાદૈત્યજ્જીમિ રરકાવતા અને
 એને વૈજયંતી સુદર્શન કહેતા, ખડુરંગી પ્રો. મણિલાલ-એ મજ્જીમિ
 જમ્જકારા મારતા. ગીર્વાણની વાગ્દેહી સમી હાદંબરીને ગુજરાતીમાં
 હિતારતા ને આણકટકને આપણા સાહિત્યમાંડવડે નોતરતા જગનલાલ
 પંડ્યા એ મજ્જીમિ વતની છે. એવું તેજસ્વી સમર્પિમંડળ નડિયાદના
 આકાશમાં પચાસેક વર્ષ ઉપર મ્મત્તુંમ્મતું હવું. પણ એ સમર્પિ-
 એના સારૂપ અને એથીએ અધિકડો, જેની એ સમર્પિઓ પ્રદ-
 ક્ષિણા કદ ને મુગટરથાને માને એવો, મુવતારલો એ નમ્રોમંડળમાં
 ત્યારે વિરાજતો. વૃદ્ધ અધિવરોમાં મૌવનઓજસ્વી શુક્રદેવસમો તે
 સમ્રાજ શેષલો નટપ્રનો એ મુવતારલો તે જગતસાક્ષર ગોવર્ધનરામ.
 ઝવેરીલાલ અને હરિદાસ, મનમુખરામ ને દોલતરામ, બાલાશંકર, મણિ-
 લાલ ને જગનલાલ, અને ગોવર્ધનરામ એવી અદ્વજ અષ્ટસિદ્ધિવંતા

ત્યારના નડિયાદને માટે કાલાંધિના વિમર માટેના પ્રશસ્તિઓલ ઉચ્ચારી
 સ્થાય ૪—Possessing such an eight, the small town
 of Nadiad, some fifty years ago, might challenge
 the proudest capital of the world to match in
 intellectual wealth.

—કવિવર નાનાલાલ

નડિયાદ, નમું ।

નંદનવન શુભરાતતથું તે।

તું એક જ નડિયાદ । નમું;

ગુજ સુદર્શન સુંદરતાની

લક્ષ્મીને સાક્ષાત નમું;

ગુજ તરુવરનાં અમર ફલફૂલે

સરસ્વતીનાં અમી લીલું;

તે અમૃતને પાત્ર બની,

। પાવન નડિયાદ । હું નમું નમું.

—શ્રવિ લલિત

અમર કુસુમ, નડિયાદ !

અમર કુસુમ નડિયાદ, અમારું અમર કુસુમ નડિયાદ—

ભરતખંડનો ભવ્ય બગીચો, નંદનવન ગુજરાત,
તેમનાં પશુ ખડું પરિમલ પુષ્પ એ પારિજાત—

અમારું અમર કુસુમ નડિયાદ.

મધુ—ખાલ—ગોવર્ધન—યાત્રિક—મનસુખ ન્યાં અભિજાત.

હરિદાસ—દોહત—ને પડ્યા—દાકરથી રળિયાત—

અમારું અમર કુસુમ નડિયાદ.

રંમણમિના રસિક સેવકો કૃત્યંદ રઘુનાથ,

ભવ્ય મુતસદી અર્ધશાસ્ત્રીઓ, સંતરામ વિખ્યાત—

અમારું અમર કુસુમ નડિયાદ

ચારુતરના હૃદયસમુ' અતિનાનું પશુ આખાદ,

વલ્લભ—વિકૃતને પશુ રસ પાયા, જન્મદાત એ માત—

અમારું અમર કુસુમ નડિયાદ.

કેંકે મયા ને કેંકે થશે, ભિજ્જવળ કરશે ગુજરાત,

સધ્યા ને સંધ્યાએ સુભગ ન્યાં ચેતનવંત પ્રભાત—

અમારું અમર કુસુમ નડિયાદ.

૨૫-૬-૪૯

—કવિ રૂઢનાથ

જન્મભૂમિ

(ચંકરાબરણ)

(તાલ-ચતુશ્રતિ એક તાલ)

ધન્ય નંદનવન નટપુર જન્મભૂમિ મારી,
તરુ નામ મુલકમશહૂર બહુ મંગલકારી.
તારા બાળવડે ગુજરાતનું ગૌરવ ભારી,
નમી ચરણે માયું માત । આશિષ હું તારી.

જેને ફરતી નવ બાગેબ નવ સરવરવાળી,
ભિગમણી ભૈરવદેવ દેવી મહાકાળી.

આથમણી રામતલાવડી જરી આધેરી,
ઉત્તરમાં મામા જાટની નાની દેરી.

મહા સંતરામનાં ધામ દક્ષિણમાં રાજે,
મધ્યે નારાયણદેવનાં મંદિર છાજે.

પોળા, ચકલાંને વાડ, ખાડ, વગે ન્યારા,
વસતાં બનીરા હજાર મા । બાળક તારાં
સાક્ષર, કવિઓ, વિદ્વાન ને વાણીશર,
સાહિત્ય, કલા, સંગીતના ગોખીન પુરા.

ધરતીમાં પાકે ધાન મોસમમાં સારાં,
જલ નિર્મલ વિધવિધ જાતનાં મીઠાંખારાં.
જગદંબા ! જન્મોજન્મનાં બંધન કાપી,
કરજો સહુનું કલ્યાણ સદ્ગુણિ આપી.

શ્રી કુલચંક ઝવેરદાસ શાહ

(ખ. ચ. ૧૯૩૧ ના દીસેખરમાં નડિયાદમાં ભરાયલી ગુજરાતી
સાહિત્ય પરિષદ વખતે રચેલું કાવ્ય.)

ગ્રેશામ લાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટી લી.ના

ખેડા જિલ્લાના ભૂતપૂર્વ સંચાજક

ધી ન્યૂ ગાર્ડિયન ઓફ ઇન્ડિયા કું. ના ગુજરાત

અને સૌરાષ્ટ્રના ચીફ એજન્ટ

અને

ધી યુનાટેડ ઇન્ડિયા લાઈફ એન્સ્યુ. કું. ના

દક્ષિણ ગુજરાતના સંવાહક,

વિનમ્ર અને સૌજન્યશીલ

મ ર

પરમ મિત્ર

ભાઈશ્રી મગનભાઈ મોતીભાઈ પટેલને

સરનેહ સમર્પણ

—શાંતિલાલ ઠાકર

भगनबाई अम. पोरत

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	પાન
૧ શૂનિકા	૧-૪
૨ ભૌગોલિક અવસ્થિતિ અને મહત્વ	૫-૧૮
૩ કૃતિદાસની તરફી-છાંપડી	૧૯-૩૦
૪ મ્યુનિસિપાલિટી	૩૧-૪૧
૫ ડેળવણીનો વિકાસ અને સંસ્થાઓ	૪૧-૫૯
૬ બાયામ પ્રવૃત્તિ	૬૦-૬૬
૭ શ્રી સંતરામ મહારાજ તથા તેમનો સંપ્રદાય	૬૭-૮૦
૮ દેવાલયો અને ધર્મસ્થાનો	૮૧-૯૬
૯ નડિયાદના સાક્ષરો (મનમુખરામ સુ ત્રિપાઠી અને ઝવેરિલાલ શ્રી. યાગિક)	૯૭-૧૦૩
૧૦ સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામ	૧૦૪-૧૧૫
૧૧ સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નબુજાઈ દિવેદી	૧૧૬-૧૨૪
૧૨ મસ્તાન કવિ બાલ	૧૨૫-૧૪૧
૧૩ શ્રી દોલતરામ પંડ્યા	૧૪૨-૧૫૩
૧૪ નડિયાદના વિદ્વાનો (આણ)	૧૫૪-૧૬૯
૧૫ નડિયાદના વિદ્વાનો (આણ)	૧૭૦-૧૮૬
૧૬ અન્ય નામાંકિત વ્યક્તિઓ અને વેપારીઓ	૧૮૭-૨૧૬
૧૭ અન્ય જાણીતા જેવી સંસ્થાઓ	૨૧૭-૨૨૮
૧૮ ઉપસંહાર	૨૨૭-૨૩૪
૧૯ પરિશિષ્ટ	૨૩૫-૨૩૬

આમુખ

નડિયાદ-વતનભૂમિ તરફ મારું ઝકણ અદા કરવાની ભવનાથી મેં તેના સાક્ષરો તથા તેમની કૃતિઓનો સાજોપાંચ અભ્યસ કરવાની સરખાત કરી. તેમાંથી એક ફળુઓ ફૂટ્યો કે નડિયાદની અત્યારની તરુણ પેઢીને પુરુષાર્થ અને મહાન સિધ્ધિઓ તરફ પ્રેરે તેવી જો નટપુરના 'ઈતિહાસની રૂપરેખા લખાવ, તે સારું. તે એક રીતે માદરે વતનની આધિષ્ઠાત્રી દેવના-નગરદેવતાનું વાહન તર્પણ થશે.

એટલે બને તેટલી ઉપયોગી સામગ્રી એકઠી કરવા મહી. તેમાં સુધગાંધના અધિકારીઓએ અને જોઈની સામગ્રી વાણી લેવા માટે બધાં રેલ્વે જોવાની છૂટ આપી તે બદલ તેમનો આભાર માનું છું. શ્રી સુંદરલાલ જોશીના આજ વિષયના 'આત્મ સિક નાડિયાદ' શીર્ષક હેઠળ આશરે ૨૪-૨૫ વર્ષ ૫૨ લખાયેલ નિબંધો પણ હું જોઈ ગયો. શ્રી અંબાલાલ જાનીએ તેમના 'સમાલોચક'ના ઇ. સ. ૧૯૧૮ ના નવેમ્બર માસના અંકમાં જે થોડીકણી માહિતી આપી છે તે પણ જોઈ લીધી તે સિવાય કેટલીક વીગતો 'અન્ય અને અન્યકારો' તથા અન્ય પુસ્તકોમાંથી લીધી છે. પણ આ ઇતિહાસના આલેખન પાછળનો હેતુ, તેની સંકલના અને ઇટનાઓની રજૂઆત મારા છે.

મને આ માહિતી એકઠી કરવામાં દેસાઈવગાની મારા એક વખતના શિક્ષક શ્રી છોટાલાલ ખી. દેસાઈએ ઘણી મુશ્કેલીઓ આપી છે અને મદદ કરી છે, તે બદલ તેમનો આભાર માનવાનો તક લઉં છું.

અંતમાં 'ઉપસંહાર'માં જણાવેલો મારો આ ઇતિહાસ લખવા પાછળ રહેલો હેતુ નડિયાદની તરુણ પેઢી બરાબર સમજે, અને સર્વશક્તિમન પ્રભુ તેમને તે આદ્ય ફલીભૂત કરામાં પ્રેરણા તથા સહાય આપે તે જ પ્રાર્થના.

અંતમાં નડિયાદી તરફ મમતા રાખી આ પુસ્તકને પ્રગટ કરવા માટે શ્રી લકિતમાર્જ કાર્યાલયના શ્રી મનનભાઈ છોટાલાલ દેસાઈને તે મારે આસ ઉપકાર માનવો જ રહ્યો.

ભુલાકાકરની પોળ
નડિયાદ
તા. ૧-૭-૧૯૪૯

શાન્તિલાલ ઠાકર

પ્રકાશકનું નિવેદન

‘નડિયાદનો ઇતિહાસ’ પ્રકાશિત કરતાં મને નડિયાદી તરીકે આનંદ અને ગૌરવ-એમ બંને લાગણી થાય તે સ્વાભાવિક છે. નડિયાદમાં ખમીર છે, ભુધિ છે, હિમ્મત છે, ધર્મપ્રિયતા છે, વિદ્વતા છે તે તો આ પુસ્તક વાંચનારને ખાતરી થશે જ.

૧૯૪૬ શ્રી શાન્તિલાલ દાકર આ પુસ્તક લઈને મારી પાસે લગભગ સવા વર્ષ પર આવેલા. તેઓ એક વિદ્વાન લેખક છે અને નડિયાદી છે તે તો હવે સાહિત્યક્ષેત્રમાં બધા જ જાણે છે. તેમનાં પ્રગટ થયેલાં ૧૨-૧૩ પુસ્તકોમાંથી ૬ પુસ્તકો તો મારી માવડે જ પ્રગટ થયાં છે કે તે પ્રસિદ્ધ કરવો. એ જાણાનુજંદ નહિ તો ખીણું છું? તેમણે આવીને મને પ્રેરણા કરી, “એક નડિયાદી તરીકે મેં પરિશ્રમ કરીને આ ઇતિહાસ લખ્યો છે. હવે નડિયાદી તરીકે તમારી થે બાવનાં હોવી જોઈએ અને ફરજ છે અને તેમની વાત રુચી. મેં તે પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય કર્યો—વતનનું જાણુ અદા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ વચમાં ચૂંટણી પત્રોડા છાપવાનાં આવી પડવાથી એક વર્ષ વીતી ગયું. મોડું પણ આ પુસ્તક પ્રગટ કરતાં મને આનંદ થાય છે.

આમાં શ્રી શાન્તિલાલ દાકર ખૂબ મહેનત લીધી છે, અનેક પ્રકારની સામગ્રી અનેક સ્થળોએથી, મધમાખીની પેડે, સંગ્રહિત કરી છે. નડિયાદના મુખ્ય વિદ્વાનો પર, શ્રી સંતરામ મંદિર પર—આમ અનેક વિષયો પર તેમણે તદ્દન નવી જ દહીકનો બહાર મૂકી છે, જેનો પરિચય ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓએ કર્યો વગર ચાલે તેમ નથી. ઘણી વસ્તુઓ તો પડેલી જ વાર પ્રસિધ્ધિમાં મૂકાય છે. તેમની શિષ્ટ, સંસ્કારી બાંધાએ પણ આ પુસ્તકને વધારે સુંદર બનાવવામાં ભાગ બજાવ્યો છે.

તેમણે ઉપસંહારમાં જણાવ્યું છે તેમ આ નગર દેવતાને અપા-
યેલો વાહ્મય અર્થ નડિયાદના તરુણોમાં-યુવાનોમાં મહત્વાકાંક્ષા,
અભ્યાસપરાયણતા અને દેશપ્રેમ પ્રેરશે એવી ભાવનાથી આ પુસ્તક
હું, ખાસ કરીને નડિયાદવાસીઓના કંઠકમળમાં અને બાકી તો
સામાન્ય ગુજરાતી સાહિત્યસિદ્ધાંત તથા ઇતિહાસ-અભ્યાસીઓના
હાથમાં, સાદર રજૂ કરું છું.

શ્રી ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય,
અમદાવાદ
તા. ૨૦-૧-૫૧

} શ્રી મગનલાલ ઊદાલાલ દેસાઈ-
ના વંદન

श्री सावित्रा लाल

શ્રી ગોકળાસ તલાવી

શ્રી દેવચંદ બાપુજી શાહ

ભૂમિડા.

નડિયાદ ગામનો ઇતિહાસ લખવા હું કેમ પ્રેરાયો ? દિલ્હી, પાટણ, ડાસી, ધારાનગરો જેવી કોઈ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ગ્રામીન નગરી નડિયાદ નથી, અમદાવાદ જેવી પુરાણગ્રામીનતા અને ધનની હથેલી ઇળો નડિયાદમાં નથી. નડિયાદ એક સાદું, દેલ્લાં ૪૦૦ વર્ષથી વૃદ્ધિને પામતું, બહુ ઐતિહાસિક કે રચાપત્તથી નહિ પંકાયેલું ગામ છે, કદાચ થોડાક સૌકાઓ પહેલાં તે નંદગામ તરીકે ઓળખાતું સામાન્ય, ઉપેક્ષિત ગામ હશે. તે પીલવજ તળાવ બાજુએ વસેલું હશે તે તો ચોક્કસ હકીકત છે. ભૈરવના મંદિર બાજુ તેનો વસવાટ હતો. મીડા ભાગોળે, મરીડા દરવાજા બહાર જે ચાર પાંચ ફૂંચ પાસેપાસે જોવામાં આવે છે, તે તે હકીકતની સાક્ષી પૂરે છે. પહેલાં મુસલમાન બાદશાહોના વખતમાં સલ્હુ બખ્શરના મરીદવાળા ખાંચામાં જ્યાં દવલવાળાનાં હવેલી, હોજ અને ફૂંચો અત્યારે પણ ખડિત અવસ્થામાં મોજુદ છે. તે દવલવાળા મુસલમાન નખીરાઓ બાદશાહી સૂબાઓને અને બાદશાહોને પ્રિય અને પ્રેમપાન હતા, અને તે જમાનામાં તેમની સ્થિતિ મુખી અને જહોજલાલીભરી હતી તે વાતની સાક્ષી પૂરે છે. મોગલકોટ, મીનજદેવીની બંધાવેલી મોટી વાવ, ખંભાતના વણિકે અમદાવાદી દરવાજા પાસે બંધાવેલી વાવ, ઝડડિયો પાડો, મહારા-પરં, આ સમગી નડિયાદની ઐતિહાસિક સામગ્રી છે.

તે અરસામાં ગામ પૂર્વથી પશ્ચિમ ત્રિશામાં પાવડી પટે વસેલું હતું, અને દક્ષિણ બાજુનો વસવાટ તો પટેલોની ચાર-પાંચ પાટીઓ આવીને વસી, અને તેમણે ધીમેધીમે જોર જમા કરી, આસપાસના રજપૂતો અને દોડોરા પાસેથી જમીનો લીધી, અને સંતરામ મહારાજ આવીને તે દિશામાં વસ્થા, ત્યાર પછી પ્રસર્યાં, વધ્યો તે ઉપરજહવી નજરથી જોનારને પણ સમજ પડે તેવી હકીકત છે. લખા પટેલે લખાવાડ

વમ્માવી, અને તેમની સાથે આવેલા નાપિત લોકો તથા બ્રાહ્મણો પણ તે લતામાં વસેલા માલમ પડે છે તેવું જ બન્યું દેસાઈ વગા માટે કાકર પડેને કાકરમા—બાહ્યા વસાવેલા કાકરમા માટે અને પટેલોની ચોથી પાટી માટે પણ તે જ દફાકત લાગૂ પડે છે.

રાપોણ ગાયકવાડે એકવાર કર ભિવરાવેલો, અને છતાં ફરી ૬૦,૦૦૦ રૂપીઆનો દડ નડિયાદ માથે નાખેલો પરિણામે ભાટ લોકોએ અને ચારણી સ્ત્રીઓએ બે વાર ત્રાગા કરેલાં. જ્યાં તેમનું લોહી છટાયું, તે જગ્યાનું નામ છાટિયાનાડ પડ્યું. ખીજું ત્રાગું સાયમાં આવેલી મસીદ બાગળ કરવામાં આવેલું તે સંવત ૧૯૧૭માં. તે વખતે તો પોલીસ ખાતાના જિલ્લા સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ હાજર હતા. પછી તો ૪૯ ભાટો પર કેસ ચલાવવામાં આવ્યો અને તેમાંથી રજીને છ માસની સખત કેદની સજા કરવામાં આવી, અને ૨૦૦ રૂપીઆનો દડ જો દડ ન હોય તો ૩ માસની જેલ વધારે. પહેલા ત્રાગામાં, સંવત ૧૮૭૧માં, એક ભાટ પોતાના ત્રણ બાળકોને—એક દીકરી અને બે દીકરાને તેના દરવારમાં જ જઈને વધેલાં હતા, અને પછી પોતાના શરીરમાં તરવાર ખોની ચોની છાદ્યુ હતું જ્યારે મરાઠાઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે લડાઈઓ અવાર-નવાર ચાલતી હતી, તે અરસામાં જ ઉત્તરમાં, અમદાવાદી દરવાજા બહાર આવેલી, મામા જાગની દહેરી જેની સ્મૃતિ સધરી રાખે છે તે વીર મામા જાગ મુરનીમો સામે લડતા લડતા મરેલો અને માયુ કપાઈ નીચે પડ્યા પછી તેનું કબર-ધડ શત્રુઓ સામે લહેલું. આ નડિયાદની નાની સરખી વીરગાથા, સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં, રાજમાતા મીનજીદેવી રાજ્યને અને ગ્રામગ્રામોની રાજસંકિતને મુખ્યવસ્થિત અને સુદૃઢ કરવા, યાત્રાને બહાને શુભચિતમાં પ્રગટે નીડેલા અને તે અરસામાં તેમણે સતરામ દરવાજાની પાસે આવેલી, દુમગથ બજારવાળી વાર બંધાવેલી, અને તેના શિનાલેખમાં તે બંધાવ્યાની મિતિ 'સવત ૧૧૫૨ના વૈશાખ સુદિ ત્રીજ' દાતરેલી છે અમદાવાદી દરવાજા પાસે આવેલી

ખીજી વાવને, અમદાવાદના સુધતાન મહમદ બેગડના રાજ્યકાળમાં, સંવત ૧૫૬૯માં બાંધવાનું કામકાજ શરૂ થયું હોય તેમ લાગે છે. અને તેની છેક ઉપર જડેલા શિવાલેખમાં ‘સવત ૧૫૮૨ના વૈશાખ શુકલ ત્રયોદશી ને વાર સોમે પૂરી થયાનું’ ક્રોતર્યું છે.

મહદારણવને આજીવિકા માટે જે બે ગામ મળ્યાં તે બોરસદ અને નડિયાદ. તે અધાપુ ધીના સમયમાં નડિયાદની ‘બે પાકા હટેને આડેના ખોડા નીસરે’ તેની સ્થિતિ હતી. મુસવમાનો અને મરાઠાઓની વચ્ચે નડિયાદ ભી સાતું. આવી આસમાની—સુવનાનીઓ, સુખ પના પચરંગી અનુભવો નડિયાદે કર્યાં છે અને પાછળથી તેની જમિન પર જે સુદ્ધિશાળી, તેજસ્વી, લાગણી અને ઊર્મિના લેસથી ભરેલા હૃદયનાળા સુપુત્રો પાકવાના હતા, તેમને માટે કળાપ રસાળ માનવ્યકલ્પની જમિન રચાઈ છે.

જેમ અમેરિકાની પ્રજા તદ્દન નવી જ જન્મિત ત્યાં વની, અને પોતાની સાથે નવીન ધર્મ પાળનારો પ્રેમ અને આગ્રહ તથા પૂર્વના રીતરિવાજોમાંથી સુજિત લેતી ગઈ, અને પગિપુમે કુમેરપતિને ઈર્ષ્યા આવે તેના અડગકે દ્રવ્યસપત્તિ આપ કરના લાભ્યશાળી ધની અને નવીન જ પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર ધરી નવીન પ્રયોગો કંવામાં લાગી, તે જ પ્રમાણે અત્યારના નડિયાદની પાછળ કોઈ ચોટકામાં ઘડાયેલે, નિમિત્ત બીબામાં ઢાળેલો, પૂર્વ રીતરિવાજોનો ઇતિહાસ કે તેનાં બંધનો ન હોવાથી, તે પોતાની હલાપદી સ્વતંત્ર નિવક્ષાપુત્રાથી અને આત્મઅકિલ્ત્વથી ખીલ્યું, નિકસ્યું, પ્રકાસ્યું.

સાક્ષર શ્રી ગોતર્વનગમની વડીલાત કરતી હીન્દી હુદ્દિ અને અગવિલ, ઉન્નત કવિત્વમય કલ્પના, સાક્ષર શ્રી મહિવાલ નમ્રુલકર્ત્તુ યોગવેદુ શાસ્ત્રચિન્તન અને સ્વચ્છપ્રસન્ન વાગ્દેશવ, મરન કવિ બાલાશંકરની મુશીનદની છાંટવાળી મત્તી અને ખુમારીગણા પ્રણયકવિતા, શ્રી દોલતરામ પડ્યાની સસ્ત્રનવ્યયામય પારિત્યમરી રૈથી, શ્રી હરિદાસલાઈની ધીરગબીર રીતે રાજ્યપ્રતોતો ઉદ્દેવ દરવાની

અનોખી અદા, શ્રી મુનીલાલ દલાલની ઇજનેરી સર્જનશક્તિ-આ સધળું
અણુચિતરી રીતે થોડા જ સમયપર જન્મેલા નડિયાદમાં ક્યાંથી જન્મ્યું ?
શ્રી સતરામ મહારાજે આવીને પોતાના પુણ્યમંદિર માટે આ જ ગામ
કેમ પસંદ કર્યું ? આ સ્થળમાં, સૂક્ષ્મ વાતાવરણમાં, તેની જૂમિમાં એવું
તે યુ ત્ત્વ કે કે જેને પ્રતાપે તે એક વખતે 'સાહિત્યધામ,' જર્મની-
ના વીમના સાહિત્યદરબાર સરીખડું બન્યું, પુરાણ-ગીતા-મહાભારત-
ગમખણની ની કથાનું અમૃતસાવી પુણ્યક્ષેત્ર-તીર્થધામ બન્યું ?

નડિયાદમાં આકર્ષતા છે, સાદસ છે, વાલિજ્યબુદ્ધિ છે, કુનેહ
છે ત્યાં ડેળવણીની અનેક સસ્થાઓ વિરતી છે અને કૂલીકાષી છે.
ડેળવણીનું વટવટ જીવનવસ્થામાંથી અકુરીને, એક સૈકા કરતા પણ
ઓછ સમગ્ગા, પૂરેપૂરું વિકસવાની તૈયારી પર છે. નડિયાદમાં કાલિકા
માતા છે નાગણદેવનું મંદિર છે. ભૈરવ અને અબ્બા માતા તથા
લક્ષ્મી માતા છે, નાના તથા મોટા કામનાથ મહાદેવ અને પૂર્ણેશ્વર
છે, રામી નારાયણનું મંદિર અને વૈષ્ણવી હવેલી છે, પ્રણામીનું
મંદિર અને ઇબીરપથીઓનું સ્થાનક છે. નડિયાદમાં મિલ છે,
અનાથશ્રમ કે, બાગ છે, મિશન હોસ્પિટલ છે.

તાજેતરમાં જ પ્રગટેલા નડિયાદની એક સૈકાની પ્રગતિ ધ્યાન
ખેચે છે નોરપાન કે, નડિયાદીઓને અભિમાન બપખાવે તેવી છે,
તેમને તેમજ બીજા પડોશીઓને કંઈક શીખવડે તેવી છે તેની ખાતરી
અન્યથા જ નડિયાદનો ઇતિહાસ લખવાની પ્રવૃત્તિ થઈ છે.

૩--ભૌગોલિક અવસ્થિતિ અને મહત્ત્વ

અત્યારે પણ દિલ્લ દેશમાં ગુજરાત વાણિજ્યવેપાર માટે, તેના વેપારી વીરો માટે અને અદ્યક્ષ સમૃદ્ધિ માટે નિષ્પ્રયાત છે ગુજરાતના વેપારીઓ ધ્વજદેશમાં રગૂતમાં, આશિના અતિશય ગરમ મુનકમાં જાવા કે સુમત્રામાં, ધરાનમાં કે હાનેન્ડમ અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને, રેતીના ગણમયી મોતુ ૧૫ દીને વેપાર દ્વારા પોતે ધનિક બનતા હોય છે આ ૭ દેશમાં પોને વચના ધોઈ હોય છે તેને સપત્તિમાન અને દેલનન તો રતા હોય છે જેમ પબ્બના લોકો મુદ્દગૂર હોય છે તેમ ગુજરાતીઓ વાણિજ્યશૂર ખતીયા અને વેપારી ઝીણુનલગે ૧ છુદિનાના હાય છે વેપારમાં તેમની કુનેદ અને સાહસિપ્તા ઈઓ ખીની નીકળે છે

એ વખતે પોતાની ખેતીની આબાદીથી દુનઃ ઈથોગેના કૌશલથી મયા માની મમૃદ્ધ ખાજ સપત્તિ તથા સાવ સામથીવી દિલ્લ જગતના ખીજ દેશોના આદમભણ્ઠાગેને અને હમનાને લૂટ માટે અથરા ત્યા પોતાના મરથાન આપી ૧૫૨૫ માટે આકર્ષિતો હતો તેમજ લગ અને મદમ્મ ઝાનરી જેને ઝાનઝ અને નગીઝખાન શમ અને ફણ લોગના આક્રમ્ને દિ ની સોમમ ની જેના વાજે ૧ી ગામાની નરીન પ્રેશની પ્રમા પતિ મુમેનો પ્રપન્ન કુને અને કાષ્ટ-દેવી સના દેવ-ઈગ્ગ ૧૧ દિલ્લી જૂમિમા સતા માટના મુત્તવીલર્પા મુદ્દખેનનો અન પશાપદી ૫૧ માની પેતાનુ જગ જગાવના માટેની મુમ્તિમુમ્તિઓ-આ અગી દિનિ હાસની તનારીઓ દિલ્લી મગીયન ફળુપના અગી આ રેનાની સાક્ષી પૂરે છે

તેના સમૃદ્ધ આકર્ષક દિલ્લમાં પણ ગુજરાત તો નદનનનો વ્યા છે તે દિલ્લી મયા મોનાની આપુ છે સામગમની મહી,

નર્મદા અને તાપી નદીમાતાઓનાં સ્તંભપાન ધાવીને રસકસવાળી અને ફળદ્રુપ બનેલી ગુજરાતની જમિમાં પાકાં ફુડાં પવનલહરીમાં નચાવતી હરિયાળી, પાકસમૃદ્ધ, ભરીભરી ખેતરોની જમીન, દેવોને પણ કૃષિમાં ઉત્પન્ન કરે તેવી રમણીયતાથી ગુજરાતને છાંય દે છે. નીરોગી આમોહવા, સપાટ ગોરટ અથવા કાળી કાંસરી જમીન, ધનધાન્યાદિકથી ઇશકાઇ જતી ખેતરોની વિપુલ સર્જનશાળી જમિ, માફકસર વૃદ્ધિ તથા ઉદ્યોગી ઉમંગી ખંતીલી અને શાંતિપ્રિય પ્રજા-આ બધી સામગ્રી ગુજરાતને કાઈ ઓર દીપ્તિ અને પ્રભાની આકર્ષકતાથી ભરે છે. મુખ્યત્વે ગેઝેટીયરના પહેલા ભાગના પહેલા પુસ્તકને પહેલે પાને લખ્યું છે કે.—ઇતિહાસના કાળનો આરંભ થયો તે અગાઉથી જ ગુજરાતની સુપાક અને સમૃદ્ધ જમીને પોતાની તરફ પરદેશીઓને દા તો વિજેતા તરીકે અથવા અધિવાસીઓ તરીકે આકર્ષ્યાં છે.

આવા ગુજરાતમાં યે ચરોતર-ચારુતર ધાન્યથી લળી પડતાં ખેતરોવાળા અતિ સુંદર જમિ સોનાની પાટ સમાન અમૂલ્ય લેખાતી આવી છે. શ્રી. જેઠાસ કેમ્પબેલ જણાવે છે કે— ખેડ જિલ્લાના મધ્ય ભાગમાં ચરોતર એ સૌથી વિશેષ ફળદ્રુપ અને સારી રીતે ખેડાયેલી જમીનવાળો સમૃદ્ધ પ્રદેશ છે. તેની પ્રજા-કસબના જાણકાર અને સાધનસ્પષ્ટ ખેડૂતો મોટા સારાં ધાટીલાં ઘર સુધક ગામડાંમાં બાંધીને રહે છે. તેમના ખેતર ઉત્તમ મનમાન્યા પાક આપે છે, તે ખેતર બંધી વાડોથી સુરક્ષિત કરવામાં આવેલાં હોય છે; અને આખો પ્રદેશ મોટાં સુડોળ વૃક્ષોની વનરાજિથી છવાયેલો છે. (મુખ્યત્વે ગેઝેટીયરના ૩ જ ભાગના બીજા પાન પર.)

આવા સુંદર ચરોતરમાં નડિયાદ મધ્યકાલમ આસપાસનાં મોટાં તેમજ લશ્કરી અને વ્યાપારી પાટનગરોને સાંકળનારા ધોરી માર્ગોની આવીરૂપ હતું. જો કે વિસ્તાર, વસ્તી, હુન્નરઉદ્યોગો તથા રાજનીતિવટનું કેન્દ્ર તે સમયે નડિયાદ બન્યું ન હતું; પણ તેમ બનવાની શક્યતા તેની ભૌગોલિક અવસ્થિતિ તથા ધોરી માર્ગોના

કેન્દ્રમાં આવેલી તેની સ્થિતિ ચોક્કસપણે અને સ્પષ્ટતાથી બતાવી આપે તેમ હતું. રાજકીય વહીવટનાં કેન્દ્ર થઈ પડેલાં તેમજ અનેક વેપાર ઉદ્યોગોનાં મથકરૂપ બનેલાં ધોલેરા, ધોળકા, ખંભાત, અમદાવાદ, કપડવણુજ, ગોધરા, વડોદરા, માળવા, ભરૂચ, સુરત વગેરે સ્થળોએ લઈ જનારા પાંચ ધોરી માર્ગોના ભેટા નડિયાદ આગળ થતો હતો.

નડિયાદની ઉત્તરે શુજરાતનું રાજનગર અને ઉદ્યોગ-વ્યાપારનું પરમ ક્ષેત્ર અમદાવાદ અને તે પૂર્વે કલ્યાવતી આવેલું હતું. તે રસ્તે એક મોટો વ્યાપારી માર્ગ હતો, જે નડિયાદની પશ્ચિમમાં આવેલા ધોળકા (ધવલકપુર) તરફ જઈને શુજરાતને કચ્છ-કાઠિયાવાડ સાથે સાંકળતો હતો. નડિયાદની પશ્ચિમે-દક્ષિણ નૈઋત્ય ખૂણા તરફ ખોરસદ તાલુકાનું (તે વખતે 'પરગણા'નું) દેહવાણુ અને ખંભાત આવેલાં હતાં. ખંભાત બંદર તરીકે ખીલ્યું ત્યારપહેલાં, ઈ. સ. ૧૮૨૪ સુધી, દેહવાણુમાં સમુદ્રમાર્ગે માલ આવતો, અને કેટલોક માલ ભરૂચના ટંકારિયા બંદરેથી તથા જંજીરના કાવી (કપિકા) બંદરેથી આવતો. તે માલ ત્યાંથી પેટલાદ થઈ, નડિયાદ આવતો. ત્યાં આગળ વહેંચાઈ તે માલ ખેડા થઈને એક પાસ ધોળકા તથા અમદાવાદ જતો, અને બીજી પાસ કપડવણુજથી બાલાસીનોર અને ત્યાંથી પંચમહાલમાં ગોધરા થઈ માળવે જતો. નડિયાદની દક્ષિણે વડોદરા આવેલું છે. તે ગાયકવાડની રાજધાની બન્યું તે પહેલાં પણ ભરૂચ, સુરત અને ખાનદેશના વેપારીઓનો માલ ત્યાંથી જ રવાના થતો. નડિયાદની પૂર્વે કંઈકે દક્ષિણ તરફ ડોકોર (કંકપુર) છે અને ત્યાંથી પણ પંચમહાલ અને માળવાનો એક ધોરી માર્ગ જતો હતો. નડિયાદની પૂર્વે-કંઈકે ઉત્તર તરફ કપડવણુજ છે, જેના માર્ગે માલ બાલાસીનોર થઈ, પંચમહાલના ગોધરા દ્વારા માળવે જતો. આમ જે અગત્યના માર્ગોના પંચમેટાના કેન્દ્ર પર નડિયાદ આવેલું હતું, તે તેની મહત્તા, ત્યારે અને શક્તિશાળી ત્યારપછી પણ, સિદ્ધ કરે છે.

ઇ. સ ૧૭૭૨ માં રતુનાથરાવ પેશ્વા ગાદીએ આવ્યા પછી ગાદી બાબત તત્કાલ ડિબી વસાઈ પૂનામાં મે પક્ષ પડ્યા તેને પશ્ચિમાં મે તે ગુજરાતમાં આના ત્યાં પછી તેમના પક્ષ અને સામા પક્ષ વચ્ચે થઈ લગભગ ૪૬ રતુનાથરાવના પક્ષમાં અંગ્રેજ સરકાર હતી, અને તેમની ૧૪૬ સ્થાનિક ગામડાં અને નડિયાના તે વખતના વાગી નાર ખડગાં હતા તે રતુનાથરાવની સાથે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના એક લશ્કરી અધિકારી મેજર લેફ્ટનન્ટ ફોર્સ હતા તે પછી રતુનાથરાવ સાથે નડિયા આવેના તેમણે થોડાના ઐતિહાસિક સમયો પછી રતુનાથરાવે 'Oriental Memoirs' નામનું ગ્રન્થ લખ્યું છે તેના તેમણે નડિયા નું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે, જે નજીક પગલી આ જામની અગલ તથા મુસ્લમાનો અને ચોલ તથા અદ્દેશમુખી ઉગાવના મરાઠાઓની ફરતાનો ખ્યાલ આપી શકે છે—

We commenced our march southwards, towards Narad. The country was covered with enclosures highly cultivated rich groves and extensive lines. We marched towards Narad through a continuation of the lovely country. This city was the capital of Khanderao, uncle to Govindrao. The city is one of the prettiest in Gujarat nearly three miles in circumference, fortified in the eastern manner with a slight wall flanked by round towers at irregular distances. It has nine strong gates and a dry ditch round the walls. In the 17th century, it was a place of good trade, frequented by the English and Dutch merchants and now contains about 12000

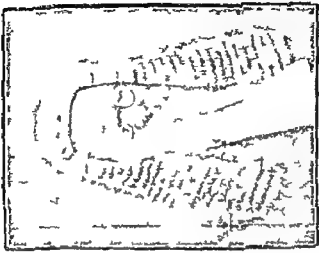
શિશુ પર અભિભાવ

શ્રી બ. ગોવિંદભાઈ શા. દેસાઈ

ଶ୍ରୀ ମାଳବିକା ୧୨୩

ଶ୍ରୀ ମାଳବିକା ୧୨୪

families, chiefly employed in fabricating the finest Baftas (મીઠા) and other cotton manufactures. They also cut and polish the spring stones from Kapadvanj in a beautiful manner. We pitched our tents near the walls among rich groves of mangrees and tamarinds and copses of an inferior kind of sandal-wood with a profusion of good wells and an extensive lake. Raghoba levied a fine of Rs 60 000 on the inhabitants of Nariad. This imposition reduced the inhabitants to the greatest distress. The most melancholy scenes occurred in every quarter of families, delivering up their last mite, and houses robbed of every movable to answer their proportion of the tax, it insincent, the wretched owners stripped of clothes and necessaries, were left in nakedness and poverty, or under pretence of secreting valuables they never possessed, tortures were inflicted with merciless rigour. So common are the executions among the Marathas that our men thought nothing of the cruelties in Nariad.

If I were to point out the most beautiful part of India I ever saw I should fix upon the province of Gujarat. If I were to decide upon the most delightful part of that province, I should without hesitation prefer the Purgannas of Baroda and Nariad.

(અનુવાદ પછી અમે દક્ષિણ દિશામાં નડિયાદ તરફ અમારી
 ત્ર્ય શરૂ કરી સુદર ખેડાયેલી જમીનમાં ખેતરો, સમૃદ્ધ વાડીઓ અને
 વિસ્તૃત સરોવરોથી આ પ્રદેશ દેખાયેનો હતો આજ રમણીય પ્રદેશ
 પર આગળ-ને-આગળ માનતાં અમે નડિયાદ તરફ વધ્યા નડિયાદ
 ગોપિદગમના કાકા ખડેરાની રાજધાની હતી આ શહેર ગુજરાતના
 સુદરમાં સુદર શહેરોમાંનું એક છે તેનો ઘેરાવો આશરે ત્રણ માઈનનો
 છે પૂર્વના દેશોના રીયાજ પ્રમાણે તે કિલ્લાથી સુરક્ષિત છે પણ આ
 કિલ્લાની બીત અખડ નથી પણ અનિયમિત અતરે ગોળ ગુબ્બત-
 ડારની બીતોના દેહડાથી તેની રચના વધ છે તેને નવ મનખૂત
 રવાન છે ભીતોની બહાર એક સુધી ખાઈ છે ૧૩મી સદીમાં
 આ સ્થળે ધીકતો વેપાર ચાલતો હતો અંગ્રેજ અને ડચ વેપારીઓ
 અહીં ઘણીવાર આવતા અત્યારે આ ગામમાં આશરે ૧૨ હજાર
 હુડ્ડો વસે છે તે મોટે ભાગે બહુજ બારીક બાફના અને બીજી
 ગુતરાઈ વાપડ બનાવે છે વપાવણુજના સ્ત્રી ગ-સ્ત્રોન્સ (અધીક)નો
 તે બહુ સુદર રીતે ઘાટ ઘડે છે અને તેમને પાનીસ કહે છે અમે
 કિલ્લાની બીત પસે અમારો તબૂકોનો બીતની આસપાસ આખા,
 આમની અને હલકી જાતના સુખડના વૃક્ષોની ચાંમિ હતી પાસે જ
 એક સુદર ,વો અને વિશાળ તળાવ હતો નડિયાદના નાગરિકો ઉપર
 ૨૦ હજાર રૂપીઆનો દડ ગરોબાએ નાખ્યો હતો આથી શહેરીઓની
 પરિસ્થિતિ ખુબ જ નિષ્ઠ બની રહી હતી પોતાનું રહુ સંયુ મરુ જ
 લોગીયોહીને સર્વે કુટુંબ આપી દેતા હતા તે દત્ત્ય ખરેખર કરણ
 જનક હતુ દરેક ધરની જગમ મિષ્ટત તેને ભરવાના દડના પ્રમા
 ણમાં, જમ કંઈ લઈ જવામાં આવતી હતી-લૂની લેવામાં આવતી
 હતી બે દડના પ્રમાણમાં વસુન ચર્ધ સખુ નહિ તો તે ધરના
 નિવાસીઓના કપડા અને અનિચાર્ય જરૂરિયાતની ચીજો પણ લઈ
 લેવામાં આવતી પરિપુર્ણે તે બિચાગ નમ દશામાં અને અકિચનતામાં
 રખડત રહેતા તેમની પસે જે દરદાગીનો કે માલમિત હતી જ

નહિ તે દડપેટે તેમની પાસેથી કઢાવવાના બહાના હેઠળ, તેમના પગ
બેસુમાર સિતમ નિર્દયપણે શુઝરવામાં આવતો, આપણા મિત્ર મગદા-
ઓને આના કૃત્યો ઝેટવા તો સદી ગયા છે-તેમના હાડબોહીમા લળી
ગયા છે કે નહિયાદ પર તેમણે વર્ષાવિદ્યા અત્યાચારથી તેમનું રુવાડું
પણ ફરકતું નહિ !

x

x

x

જો મને હિંદનો સૌથી વધારે સુદર પ્રદેશ પસંદ કરવાનું કહેવામા
આવે, તો હું શુઝરાતને પસંદ કરું. જો મને શુઝરાત ખાતનો સૌથી
વધારે રમણીય ભાગ કયો તે બાબતનો નિર્ણય કરવાનું કહેવામા
આવે, તો જરાપણ વિચાર કે આનાકાની કર્યા સિવાય, હું વડોદરા
અને નડિયાદના પગગણાને સૌથી વધારે મનોહર પગગણા તરીકે
પસંદ કરું.)

ઇ. સ. ૧૭૭૫ના મે માસની ૧૦ તારીખે અંગ્રેજ લડગના
સેનાપતિ જોન કિટિંગે મુબબના ગઝનરને જે કાગળ લખ્યો હતો,
તેમા પણ તેણે નડિયાદનું બહુ સુદર અને રમણીય જામ તરીકે
વર્ણન કરેલું છે.

કપની સરકારના અમલખા વેપાર અર્થે આવેલા વેપારીઓએ
ઈ. સ. ૧૬૧૩ થી ૧૮૩૧ સુધીમા નડિયાદની મુલાકાત લઈ, તેની
જાહોજનાવી તોફાની છે શ્રી ટ્રિવિસ શુઝરાતના નગન વર્ણવતા
નડિયાદને અજબ આપવી જુઓ નથી ' Voyages and Trade
Vels ' (દરિયાઈ સફરો અને મુસાફરીઓ) નામના પોતાના પુસ્તકમા
શ્રી કેમેં નડિયાદના જગી અને કાપડના ઉલોગો ઉપર પ્રગલ્ભના
પુખ્તો વેચા છે. આ પ્રમાણે શ્રી મેન્ડેલસ, ચાર્લ્સ રેવનરન્ડ નિર્મિતે દડ
હેબર્ડ મેન્ડર જેમ્સ ફાર્લસ વગેરેએ પણ નડિયાદના મહત્વની ગથા
ગાઈ છે.

જ્યાર વડનગર આપાનેર, ખલાત આદિ શુઝરાતના શહેરો તૂટ્યા
ત્યાં રવાના સાહસિક વડનગરા નાગરો, બ્રાહ્મણો તથા વાણીયાઓ,

નિશાદની આખાદી તથા વેપાર-ઉદ્યોગથી બેચાઈ નડિયાદ આવીને
 તથા તેમના વીજ્ઞતા શરણી વેપારથી નિશાદની બાંહેજનાની જાતની
 વળી તેમનો વેપાર દારૂની ખાત્રા અને મુસ મુધી ચાલે અને
 તે શહેરમાં નિશાદી શરણીની કુલી નીચાતી

મરાઠાઓની ચોથા અને સરદારમુખી તથા ધાસવદી બાંધવા
 ચાના બે તથા તેમજ તેમની અને મુસનમાન બાંધવાના મુસ બાંધવા
 લાગ્યા વળે જે મુદ્દો થતા તેનો ખુબ મીઠી નિશાદને ધણ માસવુ
 ૧૬ છે છતાં નિશાદ પોતાની આખાદી નગરી રખી રાખુ બાંધુ
 વળા આખાદી મની જાનુ તે તેની વિરુદ્ધ પ્રાદુરશક્તિનો પુરાવો છે
 ૧૭ ૧૮ આ બંધના સમયમાં મુજબતમ તમા અમલનાદના તમાના
 ૧૯ મરાઠા હતા, તેમાંનો એક મહાન નડિયાદ હતો, અને તેની-
 આખા મહાની વાપિયા આપના રા ૨૦૨૫૦૦ હતી તે મધ
 નાનીસની પાત ન બેવાય

પી કુમાર ગાય સાડની સ્મૃતિ તાજી રાખવુ પીનસાઈ તાજી
 નડિયાદનાવતુ લાગર જ્યા નહતુ તે મરાઠાનપણ, મુસનમાન બદલા
 લાના સમયમાં જ્યા સાહી ઝગડોનોબન રાખવામાં આવતી તે
 ૨૦ ૨૧ (પાકો રાત્ર) મદમલ બેગવાના સમયમાં ૮ સ
 ૨૨ ૨૩ આ અમલનાદી દરમિયાં એક બલતના ખાલતા રહિલે
 ૨૪ ૨૫ બેગવાની મોટી વાન ધન ૧૦૮૬માં ૨૬ ૨૭ મરણ પામ્યા પછી
 ૨૮ ૨૯ તેનાના બાળ મુસનમા સિદ્ધરાજને લઈને કુલતીર્થની બાજના
 ૩૦ ૩૧ નિમિત્ત જગતના વાહુ તન્કના લાગોના મુજબગની રાન્યલક્ષિ
 ૩૨ ૩૩ ના ૩૪ નીચેલી બહાદુર મેન મુસદ્દી રાણી મયનગદેવી
 (નીનગદેવી) ૩૫ બેગવાની મુસનમા લાગોળની અખુ પાણીનાળી
 ૩૬ ૩૭ મોટી વાન મુસનમાન બાંધવાહો તથા તેમના સુખાઓના વખતમાં
 ૩૮ ૩૯ માન આ સમયથી રહેતા દરના નખીરામોના સહુ બંધરની
 ૪૦ ૪૧ મનોદરાગા ખાલ માહજ પલુ લમ અગેપાથે પૂર્વની બાંધોળનાનીની

સાક્ષી પૂરતા બાગ, ફૂવાને તથા હોન; મોગલકોટ, તેના ફૂવા, તેની પામેની મમીદ—જ્યાં મહમ્મદ બેગડાએ મહેમતાવાદથી રામ અંદાદની ઠાંચી હુવેલીમાં બળતો દીવો રાતે જોયો હતો અને પછી બીજે દિવસે શાહી ફરમાન છૂટકું હતું કે તેણે એક રાતમાં તે મકાન ખાલી કરી નેટલી જમીન આંતરણ તેટલી આંતરી લેવી, અને તેટલી તેને બાદશાહ ખંનામમાં આપશે, અને પછી રામ અંદાદે જમીન આંતરીને રતોવડ વમાવેલો આંદાદવગો; ઈસ્લામાં જેમ રાગ પોતાના પાટવી કુંવરને વેદસ પરગણું તેની આવકમાંથી પોતાનું ખિસ્સાખર્ચ રાખવા માટે કાઢી આપતો તેવી પ્રથા પડી ગયેલી હતી, તેમ અમદાવાદનો બાદશાહ જે નડિયાદને પોતાના પાટવી કુંવરને ખિસ્સાખર્ચ માટે આપતો અને તેથી તે કુંવર નડિયાદમાં જ રહેતો તે ઐતિહાસિક હકીકત; ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં પણ નડિયાદના પાંચેક મજબુસો અને દેસાઈઓ બ્રિટિશ સરકારને ચેપડે કાવતરાંખોર તરફે ચઢી ચૂક્યા હતા, તે નડિયાદીઓનો સ્વતંત્રતાપ્રિય સ્વભાવ સચરતી બીના; અસહકારના જમાનામાં નડિયાદની મુધરાઈએ પ્રાથમિક શાળાઓને સ્વતંત્ર બનાવી, તેનું ખર્ચ પોને આપી, પછી કોર્ટમાં લડી સરકાર પાસેથી તે લીડું હતું તે ઘટના; મોટા કામનાથ મહાદેવ આગળ લશ્કરની સ્પેસિયલ ગાર્ડને અમદાવાદ જતી રોકવા માટે જે ગામના લોકોએ પાટા જખાડી નાખી, ગાડી મોડી પાડી, અમદાવાદમાં ટોળાંખંધી જમા થયેલા હજારો માણસોના ઝૂવ મચીનગનના મારાથી બચાવી લીધા હતા તે તાજેતરની ઘટના, જેને પરિણામે તેમાં ભાગ લેનાર લોકો લાખો રૂપિયાના ખર્ચામાં આવી દેવાદાર બન્યા છતાં યોગ્ય મોરચથી મૂંઝ જાંચી રાખી, છાતી કાઢી ફરતા—આ સઘળા વસ્તુઓ અને ઘટનાઓ નડિયાદ પરના ઇતિહાસના યોગા બતાવે છે, અને નડિયાદીઓનું ખમીર કયા પ્રકારનું છે તેની અચૂક સાક્ષી પૂરે છે.

ઇ. સ. ૧૪૫૨ માં ગુજરાતના ત્રીજા બાદશાહ મહમ્મદ

ખીન્નનો પાટવી કુંવર જલાલખાન નડિયાદ રહેનો હતો. તે સમયમાં માળવાના સુવ્રતાન મહમ્મદ ખીલજીને ગુજરાતના બાદશાહ થવાની ઉમેદ હતી. તે વખતે એવી માન્યતા હતી કે અમદાવાદના પરા આક્રમણનો શેખ શાહ કમાલ જેના લાલમાં ખુદાની ખંદગી કરે તે પક્ષ હતો. અને ગુજરાતનો બાદશાહ બને. તેથી માળવાના સુવ્રતાને તે શેખને ૫૦૦ ટંકા બક્ષીસ મોકલી. તેની ખબર અમદાવાદના સુવ્રતાન મહમ્મદ ખીલજીને પડી. એટલે તેણે શેખ શાહ કમાલને લૂંટપો, પરિણામે માળવાનો સુવ્રતાન મહમ્મદ ખીલજી ગુજરાત પર ચડી આવ્યો, અમદાવાદનો સુવ્રતાન એક વાણિયાની સલાહથી દરદાગીના લઇ, અમદાવાદ છોડી, લાગી જવાની તૈયારી કરવામાં પડ્યો. અમીરે તે પસંદ ન પડ્યું. તેથી નડિયાદથી કુંવર જલાલખાનને બોલાવી લાવવા શેખ આના ઉદ્દેશ, કવા-મુલ-મુદકને રતોવઇ મોકલવામાં આવ્યો. તે અમદાવાદમાં રાજમહેલમાં દાખલ થયો, મહમ્મદશાહને ઝેર ખવડાવી મારી નાખ્યો, અને કુતુબુદ્દીનશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. પેલા ખેટા સલાહકાર વાણિયાને બાંધાઉં પકડી મંગાવ્યો, અને તેને ગરદન મારવા હુકમ કર્યો. તે કરગરીને બોલ્યો. 'જહાંપનાહ, લડાઇ જેવી બાબતમાં આપના જેવા ચૂંટીની સલાહ લેવાને બદલે મારા જેવા વાણિયાની સલાહ આપના પિતાએ માગી, અને તે મેં વાણિયાની જુદી પ્રમાણે આપી તેમાં મારો શે ગૂંઠો ? અમે વાણિયા તો વેપાર કરી જીવ્યાંએ.' પરિણામે કુતુબુદ્દીનશાહે તે વાણિયાને છૂતો છોડી મૂક્યો. પણ માળવાનો સુવ્રતાન લશ્મ પર ઊતરી આવ્યો. તેને છૂતતાં વાર થશે એમ ધારી, તે નર્મદા નદી ઊતરી વડોદરા આવ્યો, અને તે શહેર તેણે લૂંટ્યું. તે પછી મહમ્મદ ખીલજી નડિયાદ તરફ ધસ્યો. ત્યાં તેના એક ભરત-ગાંધ થયેલા હાથીએ શહેરના લોકોને રંજડવા માંડ્યું. તેથી નડિયાદના બ્રાહ્મણોએ તરવારના ઝાટકાથી તે હાથીને હણ્યો. સુવ્રતાન ગુરમે થયો અને બ્રાહ્મણોને મારી નાખવા તેણે તૈયારી કરી. બાદશાહે

પણ અનુપમ સૌથી અને ઘેર ઘણી, જૈરાંઝીકરોને જોઈને કરી-
ચિતામાં બાળી નાખી, કેસરિયાં કરવાની તૈયારીમાં પડ્યા. એટલે
સુલતાને વિચાર કર્યો કે—“યુગ્મજાતની આબોહવા—ખાસ કરીને નડિ-
યાદની—વીરપુરુષોને પેદા કરનારી હોવી જોઈએ. નહિ તો આહલુ જેવી
બીકલુ કામમાં આટલી બહાદુરી ક્યાંથી હોય ?” એટલામાં કુતુસુદીન
અમદાવાદથી ફોજ લઈ કપડવંજ આગળ આવી પહોંચ્યો. ખીલજી
પણ ફોજ લઈ તેને ત્યાં મળ્યો. તેમાં માળવાનો સુલતાન હાર્યો,
તેના સેનાપતિ મુઝફરખાનનું માથું કપડવંજના દરવાજા પર
લટકાવવામાં આવ્યું.

ઇતિહાસનું ઉપરોક્ત પાત્રું નડિયાદના આહલુની વીરતાની
કેસરવણી ગાથા છે, અને નડિયાદનું પાણી પીને બહાદુર બનેલા
રાજકુંવરે જલાલખાન—પાછળથી અમદાવાદના બાદશાહ બનેલા કુતુ-
સુદીન શાહની બહાદુરીની પરાક્રમગાથા છે.

‘દેવે પોળ’ નામ જેના પરથી પડેલું છે તે દેવેજી ગંગાદત્ત
માહેશ્વર ખેડાવળ આહલુ હતા. તેમણે ઝન્નાપન્નામાં હીરાનો વેપાર
કરેલો, અને ત્યાંથી અઢગક ધનસંપત્તિ કમાઈ લાવેલા. તે હીરા અને
સંપત્તિ તેમણે દેવેપોળવાળા પોતાના મકાનમાં, નોકરોની આંખે
પાટા બંધાવીને દાટ્યાં હતું. તેમની તેવી જ દેવેલી ઉમરે અને
આમણામાં પણ છે. તેમણે દૂડાળ વખતે જિલ્લામાં ગામડેગામડે
ઘઉંનાં ગાડાં ફેરવ્યાં હતાં.

તે જ પ્રમાણે ઝન્નાપન્નામાં હીરાનો વેપાર કરવા અંધેલા અને
અઢગક સંપત્તિ કમાયેલા, કહાનવસના પ્રપિતામહ એક પટીનાર
હતા. નારણદેવના મંદિર પાસે દરખાજની દેવેલી તે તેમના નામ પરથી
તેમણે બંધાવી હતી. દરખાજ પટેલ પત્રામાં જ એક બાઈ સાથે
પરણ્યા, અને તેમને તેને પેટે સંતાન પણ થયાં. તેમણે નડિયાદ
આવવા વિચાર કર્યો, એટલે તે બાઈના મનમાં કળિ પેડા અને
તેને ઘણું કે દેવે મારે માટે ધન નહિ રહે. તેથી તેણે તેમને મારી

નખાન્યા તેમના પન્ના રહેતા દીકરાઓએ, નખિાના પાગીંગે બે
તેમને ન્યાનમા લે તે, સોનાની ચાગીનું બહાણું રસાનું રહેતું,
પણુ તે બધી બની રામ્યુ નહિ હજી પશુ હખજી પોરના વશને
પન્નામા છે આ દોશની અને હખજી પોરની તે જમાનાની સાદસ
પૂર્ણુ ભવ્ય, ન્યાપાગ્યાયા છે

મહમ :મેગાને કૂવઝાડનો બહુ શોખ હતો તેભયારે મહેમદા-
વાદ હતો, ત્યારે કૂવઝાડ શોપાવતો અને પાપનારને ધનામ આપતો
તેના સમયમા અગેતરની જમિ વધારે ફળદ્રુપ અને રસાગ બની
તથા ફળદ્રુપના ઝાડની સખ્યા વધી તેવાદ રાખના બોની હખજી છે

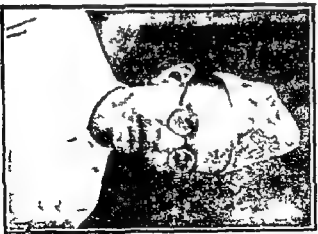
૪ અ ૧૮૪૪મા રામિનાનાપણુ સપ્રદયના મુખ સ્થાપક શ્રી
સદાનંદ રામી નખિાદમા અવેશા તે કલાણુમા તેમના ભક્તો
ટોનાથી ઘણીચા જતા અને રહેતા તે વખતે લેખન વ તાજા નમે
ખતાવતો એક મુજબ જમરો પસંદમી બહારસિંગે હતો, તેની દાનત
મહારાજની મુ = પાનવેગી પોટી પ પટી, અને તે બહારી જરાની
તેણે ધજ્જા કરી તે બહારસિંગનો નડિગાં તથા આણુમાણુના
ગામોમા લૂટનો ત્રાસ હતો કલાણુમા તે એ ગતે પોટી ચોરવા
ગયો પણુ તે જેટલી વાર પોટી છોડાવતો પ્રયત્ન કરે, તેની
વાર તેને બવે જ ચોપાસ મહારાજનું જ દર્શન થાય તેનો
હમ્મખટો થયો તે મહારાજને શરણુ ગયો અને તેમનો પરમ ભક્ત
થયો, તેની પ્રેમભરી, આમદપૂર્ણુ વિનંતિને માન આપીને મહારાજ
વડતાલમા પોતાનું સ્થાનક ક્યું આ છે ભક્તિ, પ્રેમ અને શોધના
સમર્પણથી સતોને વશ કરવાની ભવ્ય હમ્મખટાની ગાથા

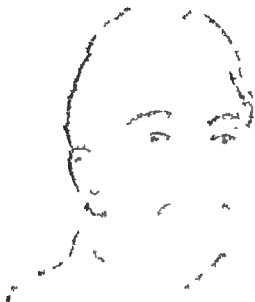
૫ સ ૧૮૦૩ના જન્યુઆરીથી નખિાદ અગ્રેજ લોખને સોપાયુ.
ત્યારે તેની વાર્ષિક ઉપજ દોઢ લાખની હતી મહારાજ ગાયકવાડની
સામે થયો. કહી પણુ મહારાજના તાબામા હતુ બોરસદ પણુ તેને
બગીર પે મળ્યુ હતુ પણુ ગાયકવાડે અગ્રેજોની મદદથી મહારાજને
તા. ૩-૫-૧૮૦૬ મા હરાવ્યો અને કહી કબજો ક્યું. ૪થી દીસેમ્બરે

શ્રી ચાકળાસ તડાડી

શ્રી કુલચંદ બાપુલ શાહ

શ્રી બાબાશંકર કથારિયા

તેને નડિયાદમાં રહેવાની રત્ન મળવા છતાં, મહદારાવ કાઠિયાનાડ નાસી ગયો. ૧૬૦૪માં તેને પકડી મુબઇ લઇ જવામાં આવ્યો. આ બધી લગાઈઓમાં મલ્લ કરનાથી આવકવાડે નડિયાદ અંગ્રેજ સરકારને ૧૮૦૩ના જાન્યુઆરીમાં આપ્યું ત્યારથી સુનેહશાન્તિ રથપાછ પેશવાની ચોથ સરદેશમુખી વાસત્યદીની ફરતા બધે થઈ, વાહન વ્યવહાર તથા રસ્તાની સગવડ વધ્યા, ઝેરે આવી, વેપાર-કુન્નર-હિલોગમાં પ્રગતિ થઈ, અને નડિયાદ ધીમે ધીમે પિકની અત્યારની દશાને પ્રાપ્ત થયું.

બોરસદની માફ નડિયાદને પણ ફરનો કિન્નો બાધવાની મહદાર રાવની ઇચ્છા હતી પણ તે ઇ-જા મનના જ રહી ગઈ હતી નર મજબુત દરવાજા નવેશ લાગી ગયો છે અને તે દરવાજાની પામે તુલ તુલ મિલનાની બીત ગેવી ચના પણ છે તે નર ભાગોળોના નામ તે ને ગામડા તરફ જવાના દાર પ છે તે પરથી પડ્યા છે અમદાવાદી ભાગોળ મરીડા ભાગોળ સહ ભાગોળ ચના પી ભાગોળ કુમરાત ભાગોળ કોળીવા ની ભાગોળ ભાણુ ભાગોળ અને બિનોદરા ભાગોળ ગોળે તળાવ છે તે નર તળાવના નામ — ૨૭ તળાવ, (૨ ગારાના ૩૩ ઉપરથી) સેર તળાવ (સાધર્મશાળ — અમદનાદી જનગના દરવાજા મા છે તેની પાસે હોવાથી) રતન તળાવ (રતનબાઈ નામની બાહણુ સ્ત્રીએ તેના આવારા બધાવ્યા છે તે ઉપરથી), ખેતા તળાવ (ખેતા પટેને બધાવ્યું સવત ૧૫૨૬માં ખેતા પટેન રામ આદલાદની ઇચ્છાથી સવત ૧૫૧૬માં સ્ત્રી મહાવયી નડિયાદ આવી અને આ તળાવની મહશાતિ કરતા ચકલોચકવી અગ્રિમા પડી બગી ગયા ત્યારપછી ખેતા પટેનના વસંતેમાં મહશાતિ કળ્યામાં આવતી જ નથી) મુજેશ્વર તળાવ, નાના કામનાથનુ — રમશાનવાળુ તળાવ અને કાગડા માતાની તળાવડી (ખેતા પટેલના વસંત વાધજીભાઈ શામળદાસ દેસાઈ જેમણે પહેલીવર સવત ૧૮૦૦માં દેસાઈગિરી મેળની હતી તેમણે સવત ૧૭૯૮માં આ તળાવડી બધાવી હતી) આ નર તળાવોથી અને ભાગોળોથી (તેના નર સાક્ષરે

તથા કવિઓની પેઠે) સુસોહિન નડિયાદમાં નીચે પ્રમાણેની ધર્મશાળાઓ આવેલી છે, (૧) ભાઉ સાહેબની ધર્મશાળા (પોરમાં), (૨) વહેવાળવાળી બાણુસાહેબનો ધર્મશાળા (૩) સુશુ ચૌટે જોરા બાપાની ધર્મશાળા (રા. બ. જોરાભાઈ મુન્સફે બંધાવેલી), (૪) સંતરામ ભાગેળે શ્રી. ગ્રીણુભાઈ શેઠના વડીલોએ બંધાવેલી, નંદલાલ માણેકજીની ધર્મશાળા (૫) મોગલકોટમાં દક્ષાખડાયતાની ધર્મશાળા, (૬) બોજવા કુવાની વાણિયાઓની ધર્મશાળા, (૭) હૂમરાસ બજારે વાણિયાઓની પાજરાપોળની ધર્મશાળા, (૮) અમદાવાદી બજારે મોચીવાડમાં મોડ વાણિયાની ધર્મશાળા, (૯) હાટકેધર મહાદેવવાળી સાહેદરા બ્રાહ્મણની ધર્મશાળા, (૧૦) ડબાંણુ ભાગેળે વાણિયાઓની અંબાસાક્ષની વાડી, (૧૧) સંતરામ ભાગેળે કડિયાઓની ધર્મશાળા, (૧૨) બાળબેડાવાળ બ્રાહ્મણોનો મઠ, (૧૩) મક્લાવ તળાવ પર સુધારની ધર્મશાળા, (૧૪) તંબોળ પોળમાં ભટ્ટ-મેવાડાની ધર્મશાળા, (૧૫) સ્ટેશન પર બાબરભાઈની ધર્મશાળા, (૧૬) મોટી પોરમાં કણ્ણીઓની ધર્મશાળા, (૧૭) કંસારાની નાના કામનાથની (સ્મરણનાથી) ધર્મશાળા, (૧૮) હાટકે મહાદેવની, વડનગર નાગરોની, ધર્મશાળા, (૧૯) સુરજરામ મહાદેવવાળી ધર્મશાળા.

આમ નડિયાદનો પથરાટ વધતો આશ્યો છે, અને આ પુરાણ, ઇતિહાસના નકશામાં ન જડે તેવું ગામ મહત્ત્વનું બનતું આવ્યું છે.

૩-ઈતિહાસનો તકકી-છાંચડો

હાલના ગુજરાતને આઝમા સેકા પહેલાં લાટ પ્રદેશ તરીકે ઓળખવામાં આવતો. રાષ્ટ્રકૂટોના તામ્રપત્રથી એમ પણ જાણવા મળે છે કે તેની સરહદ ઢેઢ ખેડા-વડનગર સુધી હતી. લાટ એટલે મળીથી તાપી નદી વચ્ચેના પ્રદેશને પણ લાટ નામ લાગુ કરવામાં આવતું હતું. પ્રતીહાર રાજા કર્કના ધંધિયાળના લેખ પરથી તથા બોજાવના દોલતપુરના તામ્રપત્ર પરથી પણ એમ ચોક્કસ જાણવા મળે છે કે રજપૂતાનાના એક વિભાગને ગુજરાત કહેતા, કારણ કે ત્યાં ગુર્જર લોકોનું ટાણું વસવાટ કરતું હતું. પુરાણોની કથા એવી છે કે પૂર્વ-કાળમાં વસિષ્ઠ મુનિના નેતૃત્વ હેઠળ ઋષિઓ આશુ પર્વત પર વસવાટમાં પુણ્યકાર્યમાં મગ્ન થયા હતા. તેમાં યજ્ઞકુંડમાં દેવ્ય લોકો માંસ, કપિર-વગેરેનો પ્રસંગ કરી, તે યજ્ઞકર્મને અક્ષયવવા લાગ્યા. ઋષિઓએ યજ્ઞકર્મના રક્ષણ માટે આશુતોષ ભગવાન ધૂર્જટિની સ્તુતિ કરી. પરિણામે યજ્ઞકુંડમાંથી પરમાર, ચૌહાણ, પ્રતીહાર અને આબુકળ જાનના ચાર પ્રકારના ક્ષત્રિયો પ્રદેશ થયા. અત્યારે પણ ગુજરાતના રજપૂતો આ ચાર વંશોનાં નામ જ ધારણ કરે છે.

વિક્રમ સંવત્ ૪૨૮માં દિલ્હી ભરતખંડનું રાજનગર સ્થપાયું. સંવત્ ૬૭૩ માં અનંગપાલ રાજાએ દિલ્હીને ડુંગ્રી કરાવ્યો. તે અરસામાં ગુજરાતમાં આવડા વંશના રાજાઓનો અમલ હતો. તે સમયમાં ગુજરાતની વસ્તી ૭૦ લાખ ગામોમાં વસતી. સંવત્ ૮૦૨ના શ્રાવણ સુદિ બીજાને સોમવારે અસુદિલપુર (પાટણ) વસાવવામાં આવ્યું. તે અમદાવાદથી ૬૬ માઈલ દૂર છે. વનરાજ આવડો સંવત્ ૮૦૨ના અરસામાં ગુજરાતનો રાજા હતો. તેણે ગુજરાતને પરગણાંમાં વહેંચી નાખ્યું. જેથી રાજ્યચક્રીવટ અવાવવામાં સુખમતી થાય. આવડાવંશના કુલ સાત રાજાઓએ એકંદરે ૧૯૬ વર્ષ ગુજરાત પર રાજ્ય કર્યું.

નવમી સદી પછી સોલંકી વંશના કુલ તોર રાજ્યોએ ૩૦૦ વર્ષ સુધી ગુજરાત પર શાસન કર્યું. તે સમય તે ઈ. સ. ૯૪૨ થી ઈ. સ. ૧૨૪૨. પછી વાઘેલા વંશના કુલ ચાર રાજ્યોએ વિક્રમ સંવત ૧૩૦૦ થી ૧૩૬૦ સુધી કુલ ૬૦ વર્ષ સુધી ગુજરાત પર આણ વર્તાવી. વિક્રમ સવત ૧૩૫૧ માં વાઘેલા વંશનો છેલ્લો રાજા કર્ણગજ ગુજરાતનો અધીશ્વર હતો. તેણે પોતાના મંત્રી માધવ (જે નાગર બ્રાહ્મણ હતો) તેની પત્ની રૂપસુંદરી પર કુદૃષ્ટિ કરી. માધવને જાણ લાગી. આ નાનકડા એક ગુજરાતજુના અપમાનથી ગુજરાત પર પરદેશીઓની સત્તાનું દાર ખુલી ગયું. માધવ અને તેનો ભાઈ દેવવ ૧૬૦૦ સાંઠ ઉપર સોનાની મહોરો લાદી દિલ્લી ગયા, તે અલાહીદીન ખીલજીને ભેટ ધરી, ગંગાતુડી જાતના ૩૬૦ થોડા પણ તેણે અલાહીદીનને ભેટમાં આપ્યા, અને તેને ગુજરાત પર ચડાઈ કરવા આમંત્રણ આપ્યું.

ઈ. સ. ૧૨૬૭ માં બાદશાહ અલાહીદીન ખીલજી ગુજરાત પર સ્વારીએ ચઢ્યો. તે વખતે તેની સાથે તેના મુળે અલ્લખાન, ૧ લાખ ઘોડેસ્વાર, ૧૫ હજાર હાથી, ૨૦ હજાર બાણ અને ૪૦ હજાર પાયદળ હતાં. માધવનાં કાળરૂપે ગુજરાતના કુદૈવે પ્રવેશ કર્યો હતો. તેણે બાદશાહને સુમ ભોંયરાં બતાવી દીધાં. કર્ણુ તેની રાણી દેવગદેવીને લઈ દક્ષિણ તરફ ભાગી ગયો. પરિણામે ઈ. સ. ૧૨૬૭ માં ઇસ્લામનો ઝંડો ગુજરાત પર ફરક્યો. ત્યારથી ચાર સૈકાઓ સુધી મુસલમાન સુલ્તાનોનો અમલ ગુજરાતમાં ચાલ્યો.

વિક્રમ સંવત ૧૫૫૮ માં અહમદશાહ બાદશાહ અમદાવાદ પાસે શિકારે જતો હતો, ત્યાં તેણે સસલાને શિકારી કુત્તાઓનો સામનો કરતું જોયું. તેથી તે જગ્યામાં દિંમત પ્રગટાવવાનો શુભ હોવા જોઈએ, એમ નિશ્ચય કરી, તેણે તા. ૪-૩-૧૪૧૩ને દિવસે અમદાવાદ વસાવ્યું. અને તેને પોતાની રાજધાની બનાવી.

ગી મોગલ બાદશાહના જમાનામાં અકબરે (ઇ. સ ૧૫૭૩થી અમદાવાદ, નડિયાદ વગેરે પોતાના પરગણાંમાં અમલ કરતા, તે ફરમાન આપ્યું હતું કે-એકલ જગતનો તાત છે. તેને ખરો તો પરમેશ્વર તમારા પર રાજ રહેશે. તેને પગથી, તાલા તમારા પર કોષે લગાશે. તેના સમયમાં ટાકમને કુચ્છી નીનિ અખત્યાર કરી હતી, અને જે જમીનનહેચની હતી, તેનો અમલ અમદાવાદના એક મહાલ નડિયાદમાં થયો હતો.

ત્યારપહેલા સવત ૧૪૮૨ માં મહમદશાહે મહેમદાવાદ વસાવ્યું અને તેણે ૨૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું.

ઇ. સ ૧૭૧૪ માં (સવત ૧૭૭૦) રસ્નમ અલીખાનને પેશ્વાએ આ, અને ત્યારથી ગુજરાતમાં પેશ્વા પેકી તેમનો મુખ્ય હમદી રાનો તથા ચોથ અને સદેરશમુખી અને ધામચદીને બહાને પેશ્વા રાવનાનો હતો તે વધારે પ્રમાણમાં મગે તે મારે તે પ્રાનને કનડના, ઇતા અને જુલમ ગુનરતા. આ વાતની સહી જેમ્સ ફોર્સમના ગળા આપેલા ઉનારામાં બહુ જ ૨૫ દનાથી આવી મળે છે.

અમદાવાદમાં ત્યારે અહમદશાહ રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે મદરામાં રહેતો તેનો સનો-જે તેનો કુટુંબી દનો-મોહદ-ઉન ન શીરાજખાને નડિયાદમાં લગ્ન કરે એકલું કરી, અહમદશાહના મરને એક સખ્ત હાર આપી હતી

ઇ. સ. ૧૭૭૧માં પિશ્વાજી ગાયકવાડે ગુજરાત પર પોતાની કુમલ રથાપી. પરિણામે નડિયાદ તેના તાબામાં ગયું. તેના પછી તે પુત્ર દામાજી ગાદીએ આવ્યો. દામાજી પામેથી તેના લાઇ ડિરાવને કડીની ભગીર, નડિયાદ અને બોરસદનો કિતો તથા ગણા ઇ. સ. ૧૭૪૫માં મળ્યાં હતાં. આ રીતે બોરસ અને ડેવાદનું નમીન અંકળાયેલું હતું, તે આપણે પછીથી મદદારનાના તમાં પલુ જોશું.

૪. સ. ૧૭૭૨માં રઘુનાથરાવ પેશ્વા પૂનાની ગાદીએ આવ્યો. તે ગાદી માટે એ પક્ષ પડવાથી તે ગુજરાતમાં આવ્યો. ત્યાં એ બે વિરોધી પક્ષો વચ્ચે લડાઈઓ થઈ. તેમાં પણ ગુજરાતનો 'ખ' પાડા લડે અને જાડનો ખોડો નીકળે' એ ન્યાયે ખોડા નીકળ્યો. રઘુનાથરાવને અંગ્રેજોની મદદ હતી, જ્યારે તેની વિરુદ્ધ ફર્ગુસન ગાયકવાડ અને તે વખતનો નડિયાદનો જગીરદાર ખંડેરાવ હતા. રઘુનાથરાવે હાર ખાધી, એટલે તેના સલાહકાર કર્નલ ક્રિટીંગે તેને પૂના પાછા જવાનો સલાહ આપી. જતાંજતાં તા. ૮-૫-૧૭૭૫ના રોજ તેણે નડિયાદને અકવાડિયા સુધી ધેરા ધાલ્યો, અને ૬૦ હજાર રૂપિયાનો દંડ ફરતાથી વસૂલ કર્યો. તે ન આપવા નડિયાદના બારિટોએ તથા બે બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓએ ત્રાગાં કર્યા; પણ દંડ માફ થયો નહિ. હજી પણ નડિયાદના બે બારિટોએ ત્રાગાં કરી દંડ ભર્યો ન હતો તે બીજા બારિટા કરતાં વધારે કુલીન ગણાય છે.

ખંડેરાવ ગુજરી ગયા પછી, મસ્દારરાવ કડીની ગાદીએ આવ્યા. પરિણામે નડિયાદ તથા બોરસદ પણ તેના કબજામાં ગયું. તે મહારાજાંક્ષી અને સ્વામિભાની હતો, એટલે તે વડોદરાના આનંદરાવ ગાયકવાડ (૪. સ. ૧૮૦૦ થી ૧૮૧૯) ની સામે થયો. તેથી કડી પર દમલો કડી, અંગ્રેજ લશ્કરની મદદથી તા. ૩-૫-૧૮૦૨ ના રોજ ગાયકવાડે કડી કબજે કર્યું, અને મસ્દારરાવને ઢોઢ લાખ રૂપિયાની જગીર આપી, નડિયાદમાં રહેવાની છૂટ આપી. આ વખતે સુબખમાં ગવર્નર થી ડંકન હતો, તેણે મેજર વોકરને લશ્કર આપી આનંદરાવની કુમરે મોકલ્યો હતો. આ લશ્કરે આરબોના બંડને શમાવવામાં પણ આનંદરાવને મદદ કરી હતી. તેને પરિણામે વડોદરાના ગાયકવાડે દર વર્ષે ૭ લાખ, ૮૦ હજાર રૂપિયા લશ્કરી ખર્ચ પેટે આપવાનું, તથા ચોરાસી પરગણું, સુરતની હિષજની ચોથ, ચીખલી પરગણું તથા ખેડા જિલ્લાનો કેટલોક ભાગ અંગ્રેજોને આપવાનું નક્કી થયું હતું (૪. સ. ૧૮૦૨). ત્યારથી વડોદરામાં રેસીડેન્સી સ્થપાઈ. પહેલો

રેસિડન્ટ મેજસ્ટ્રેટ વોકરને જ બનાવવામાં આવ્યો, અને ગુજરાત પર અંગ્રેજોની સત્તા બમી—નડિયાદ પર પણ.

પણ મહદારરાવ જવાંમદ હતો. તે કંઈ તેમ નમ્યું આપે તેવો ન હતો. પરિણામે તે કાઠિયાવાડ ગયો, ત્યાંના કેટલાક ક્ષત્રિયોને મળી તેણે ખંડ ક્યું. પણ તે ૧૮૦૩માં હાર્યો, પાલીતાણા ભાગી ગયો. અને છેવટે અંગ્રેજોએ તેને પકડી મુંબઈ મોકલી દીધો, મહદારરાવની આ શૂરવીરતાને નડિયાદની જનતાએ પ્રીતી અને પૂજા. એ અરસામાં નડિયાદની સુદરીઓ ગુજરાતલુના ઔરંગઝેબ ગરબામાં ગાતી કે:—

પિતળ કૂંડીઓ જળે ભરી રે,

નાવણ કરતા ગાઓ રે,

મહદારરાવ, શહેરનો સુખો ક્યારે આવશે રે ?

આ કથકઓના સમયમાં નડિયાદ પર કંઈ કંઈ આસમાની—સુલ્તાની વીતી થઈ. તેને અનેક ધાર સ્થળ કરવું પડ્યું. જાનમાલની સલામતી તો સુદેલે હતી નહિ. ખડેરાવની વિધવા ઉમાબાઈએ પોતાના નાયબ સૂબા તરફ રંગોળને અમદાવાદ મોકલ્યો હતો. તેણે મહેલાના સૂબા અંબક પંડિતને કહી મૂક્યો. તેથી પુનાછ વિદેલે મંઝાધર તથા કૃષ્ણજી પંડિતને તેની સામે મોકલ્યા. આ માંલોમાંલના કથકમાં રંગોળએ શેરખાન બાબીની મદદ માગી. શેરખાન બાબી વડોદરામાં ફેરફાર હતો. તેની પાસે પૈસાની તંગી હોવાથી, અને રંગોળ તેને તે બાબતમાં તાત્કાલિક કંઈ મદદ કરી શકે તેવી સમ્મત ન હોવાથી, રંગોળએ શેરખાન બાબીને ઉશ્કેરી નડિયાદ તથા મહુધા લૂંટાવ્યાં. આમ મરાઠા સરદારોએ લૂંટફાટ અને અધ્યાબ્યવેગ કરી, ગુજરાતમાં સુરાબ સ્થાપવાને બદલે, તેની ખાનાખરાબી જ કરી છે. આ ઉપર બનેલા વાતાવરણને શાંત કરવા, અને પોતાના ભાઈ ખડેરાવને પ્રસન્ન રાખવા, દામાજી ગાયકવાડે નડિયાદ અને જોરસદ પરજણાં તેને બહીષ્કર્ષ આપ્યાં હતાં.

ગાયકવાડ ફોલોસિંગ ૧ લાને લોકો બાળા કહેતા, અને તેના સમયમાં તેના દિવાન બાબાજી આપણું હતો તે સમયમાં જે નાણું પ્રચલિત થયું હતું તેને લોકો બાબાશાહી નાણું કહેતા હતા તે તા. ૨૮-૨-૧૯૦૧ થી ચલણમાંથી નીકળી ગયું.

મલદારગાન અંગ્રેજોથી તથા ગાય સાડની સેનાથી બચવા નડિયાદમાં શ્રી પોપટવાય યાજ્ઞિકના મકાનની પાસેના મકાનમાં તથા દેવે પોળની એક બોયરાનાળી ૧૮ ઇંચ લાંબી છંટાવાળી, શ્રી વાવજીભાઈની હવેલીમાં સ્થાપિત ગયો હતો, તેની કચેરી આસપાસના ધર્મશાળામાં ગેસ્ટલી.

મેઝા : સમયમાં લોકો પાનેથી કર બિરાવવા માટે જે દેસાઈગિરી અપાતી હતી, તે ઇન્જિનગાય સેનકરાય દેસાઈ, દેસાઈ લાવાજી શામળદાસ વગેરે વાણિજ્યોને પણ આપનામાં આવી હતી. ત્યારપછી જેમ લોકોને પણ દેસાઈગિરી મળી હતી શ્રી શામળદાસ દેસાઈ પોતાની દેસાઈગિરીની તરફનો નિવેડો લાવવા ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં વિવાહિત ગયા હતા તે દેસાઈવાળા પાટીદાર હતા તે વખતે અહીં કનેમ્પર તરીકે કામ કરી ગયેલા શ્રી વિવિધમસને તેમને અનેક પ્રાર્થના બચ બતાવેના પણ તે બહાદુર પુરુષ જે વર્ષ સુધી વિવાહિત રહી, દેસાઈગિરી પાછી મેળવીને જ પાછા ફર્યા હતા આ રીતે ઇંગ્લેન્ડની દરિયાઈ મુસાફરી કરનાર તે નડિયાદના પહેલા નાગરિક હતા.

નડિયાદના આગેવાન નાગરિક શ્રી બાપુજી દેસાઈને પોતાના વારસા બાબતની તકરારમાં એક વાર પૂના જયુ પણ ત્યાં પેથા સરકારે તેમના સૈનિકોને મોકલે ગયેના પગલુ ચૂકવનાતું તેમને ફરમાન કર્યું, કારણ કે તેમને પેથા સરકારે નડિયાદની દેસાઈગિરી બિરાવવાનું કામ સોંપ્યું હતું તે જુદાવાળી બાહોશ નરે તે કબૂલ કર્યું અને બધા જ સૈનિકોને એક મેદાન પર એકસાથે એકઠા કરી

શ્રી. ગાદુભાઈ પુ. દેસાઈ.

શ્રી. વિરજભાઈ પુ. દેસાઈ.

શ્રી ચંદુલાલ સી. દસાહ

પગાર વહેંચનાનું શરૂ કર્યું. પગાર વહેંચતાં માત્રમ પશુ કે છેલ્લા કેટલાયે મહિનાઓથી કુશ નોટવા ચૈનિકોની સંખ્યા લગ્નકરમા હતી, તેના કરતા બે ત્રણ ગણા રૂપિયા પગાર વહેંચવામા જતા હતા. પરિણામે સેનાના ઉપરી અમલદારોને કેટલાયે હજાર રૂપિયા પૈસા સરકારને પાછા ભરપાઈ કરવા પડ્યા. આ કિસ્મો થી બાપુજી દેસાઈની યુદ્ધિ તમા કુનેહ બતાવે છે, અને તે સમયે પૈસાના રાજ્યમા કેટલું અધેર હતું તે બાબત પર કીક પ્રકાશ પાડે છે.

આ બંધી વીતકોની કથા નડિયાદ પર વીની ચૂની, ત્યાર-પહેલા ઇ. સ. ૭૪૧ થી ૧૨૬૭ મુઘીમા ખેડા જિલ્લા પર-અને નડિયાદ પર પણ-અપુહિતનાડના ચાંડા, પાટણના મોગડી તથા ધોળકાના વાવેલાઓની આણ કૂરી ચૂપી હતી. તે અરસામા નડિયાદને નટપદ કહેતા હો, અથવા બીજા કોઈ નામથી ઝોગખના હો. કોળી, ધાગળા, બીજા વગેરે લોકોની જાનિઓ, તથા મગી-વાસના કોકોરા પણ અહીં આનીને રહ્યા હતા, અને તુકુમન અથાવતા હતા તે સમયથી લેરનદેવ નડિયાદના નગરરક્ષક હો છે. દોરોને દિવસે જે રવાગી ગામમા ધર્મ લેવન જઈને અડકે છે તે પ્રધા તેમજે જ દાખલ કરેલી, અને તે આ અતિદાનિક વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

વલ્લનીવશના રાજ્યકાળમા નડિયાદથી ચાર માઈલ ઉપર શેઠી નદીને કીનારે આવેલું દેહગામ જાહેજલાની બાગનલું હતું અને મોટા શિનાયથોનાણું નગર હતું તેણે બાપુના મને છે પાંચી કણુદેવ સોલકાએ ઇ. સ. ૧૦૭૨ થી ૧૦૯૨ ના ગાળામા મરવાની કોળી કોકોરોને ગેહ આપી કાળૂમા આણ્યા, માગીના-ગુજરાતના માર્ગ નિષ્કટક થોઈ અને જગતના તાત લેખાતા પાળીદાર ખેડૂન લોકોને વસાવ્યા એમ પણ જાણવા મળે છે તેમાં કાકરખાડ પાળી કાકરા-વાળી જમીન પરથી અથવા કાકર પટેલના નામ પરથી પડી, લખ્યા પટેલની પાટી, દેસાઈવગામા રહેલી ખેતા પટેલનો દેસાઈ લોકોની પાળી, રામ આદલાદની પાટી અને કિલ્લેદારી પાટી-આ પાંચ પાળી-

ઓમા જુદે જુદે સમયે પાટીદારો આવીને નડિયાદમાં વસ્યા, અને જાતમહેનતથી, ખેતીથી, બહાદુરીથી તેમણે ગામને તથા આસપાસની જમીનને આબાદ કરી, ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ કરી, અને સમય જતાં રાજકારણમાં પણ અમત્યનો લાગ લગવનારી કોમ થઈ પડી, તેઓ મૂળ પંજાબના ક્ષત્રિય વંશમાંથી ઊતરી આવ્યા હતા; અને મથુરા, જયપુર, ઉજ્જૈન, અડાળજ, સોમનાથ પાટણ, સીંગપુર, અણલીપવાડ પાટણ, મહેમદાવાદ અને છેવટે ત્યાંથી નડિયાદ આવીને વસ્યા તેમ જાણવા મળે છે.

પાટીદારો સખધમાં બે દંતકથાઓ પ્રવર્તે છે તે જાણવા જોવી હોવાથી નીચે આપનામા આવે છે.

(૧) કાકરખાડના થી વલ્લભદાસ પટેલની દીકરીના લગ્ન પ્રસંગે સોજીત્રાથી જાન આની હતી. તે વખતે અમદાવદાના સૂબા સર જીલ્લાખાનને પણ આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું તે મંડપમાં ગાદીતરફે બેસતા જતા હતા, ત્યારપહેલાં વાણીયા દેસાઈઓએ તેમના કાન ભંભેયાં, અને તેમને કહ્યું કે ‘આપ આ કણુળીને ત્યાં તે કયા પધાર્યા?’ કસુખાનો વખત થયો હતો પાટીદારોના બારોટ અરીખના ધેનમા-નશામાં ચકચૂર હતા. સૂબો ગાદી પરથી પગ નીચે મૂકી આત્મા જપાનો મનસૂબો સેવી રહ્યો હતો. વલ્લભદાસે પોતાના બારોટને બે ત્રણ ચાર સ્થાનમાં સમજાવી, સૂબાને પ્રસન્ન કરી બેસાડવા માટે પૂછ્યું, ‘કેમ બારોટજી, જમ્યા તો ખગને?’ પણ ધેનમા બારોટ સમજી શક્યો નહિ. છેવટે ત્રીજી વખતે તે સધળો મામલો કળી ગયો અને તેની સુધ્ધજી દેકણે આવી. તેના જીવંદ કંઠમાંથી સૂબાને ઉદ્દેશીને નીચેનું કવિત લખકારાર્થે ઊઠ્યું:

આજે કેન્તા હળપતિ, કેન્તા સુનિયા કાન,
પ્રજુ વલ્લભરા પાધરા, મહમદખાન ધિમાન;
પ્રજુ વલ્લભરા પાધરા, તેહે પર ખંકા હોધ;
પ્રજુ વલ્લભરા પાધરા, તેજે પર નિશાન તાય.

સુમો રાશ્ત્ર થયો અને ગાદીતક્રિયે વિરાજ્યો. વધુભખાપાને ત્યાં દેસર ઘોળાર્યા, કસુમો થયો, અને નિર્વિધને માનપૂર્વક શુભ પ્રસંગની પૂર્ણહુતિ થઈ.

(૨) એક પ્રસંગે મહીડાની એક પટેલની દીકરીનો વહેલ વમો જતી હતી. રસ્તામાં રજપૂતો બેળા મળી કસુમો ખીતા હતા. તેમણે તે ડેલીમાં ન છોડવા દેતાં હાંકનાર પામે વાંટામાં છોડાવી, અને ઉમ્મૈયું કે ‘વમોવાળો (પટેલ) તમારો બાપો થતો હશે. પણ અમારે મન તો કણુખીને ?’ આ વાતની બધાને જાણ થઈ, અને કન્યાના બાપને ત્યાં જાહેર મૂક્યો. પટેલના મનમાં આ વાત શૂળની પેઠે સાક્ષતી હતી.

પછી તેમને એક દિવસ નડિયાદમાં કચેરીને કામે આવવું પડ્યું. કાકરખાડના દેસાઈને એવો રિવાજ હતો કે ગમે તે કોઈ પાટીદાર આસપાસના ગ્રામપ્રમાથી નડિયાદ આવ્યો હોય તેને પોતાને ત્યાં જમવા લઈ જાય, તે પ્રમાણે એ પટેલને પણ કાકરખાડમાં દેસાઈને ત્યાં જમવા જવું પડ્યું. બંને જણના પાટલા સાથેનાથે મંડાયા. પટેલે પણ વતી પોતાનો પાટલો ખસેડી મૂક્યો, અને પડી ગએલે મ્હેંચિ કહ્યું, “બાપા, મારે અભાગિયાને વળી પાટલા શા !” એટલામાં પીરક્ષણની થાળી આવી એટલે ચીરાતે હંચે પટેલ બોલ્યા; “બાપા, મારે વળી થાળી કેવી ? ઠીકરું મૂકીને !” દેસાઈએ પટેલને છાતી સરસા આપ્યા અને કું ખનું કારણ તથા તેની બધી વીગત પૂછી લીધી અને કિનાનો બદલો લેવાનું વચન આપ્યું.

પછી તે પોતાને ત્યાં શાદ આવવાનું હતું તે પ્રસંગે તે બધા જ રજપૂતોને પોતાને ત્યાં નિમંત્રી લોગન આપી રેરામી ધોતી અને દુપટ્ટા આપવાના છે તેવી વાત દેસાઈએ વહેતી મૂકી, કેટલીક ધોતીઓ અને દુપટ્ટા લોકોને જતાંઆ પણ ખરાં ! શાદને દિવસે બધા જ ૨૦૦ રાવળ રજપૂતો પોતાને ડેલીને મેડ જમવા આયા. તેમને

જામાડ્યા-મેટ ભરીને જામાડ્યા, પણ પછી પહેલેથી ગોઠવણ કરી રાખી હતી તે મુજબ ચરખી સવારે અને મકરાણીએ પાસેના ઓરડામાંથી હથિયાળ્પથ ધની આવ્યા અને ૨૦૦ એ રજપુતોને કાર કરાવ્યા. પત્રી તેમને જે ફર્ક આગળ લાઇ ગયા તે 'કણુકા' કુષ [કણુકા-મડાં] કહેવાય છે, અને તે બધા મડાંને કેળવિયા દેવ આગળ દાટ્યા. હજી પણ 'કેળવુ કાઢી નાખવું' નો અર્થ 'મારી નાખવું' કાર કરવું એવો થાય છે ।

બ્રહ્મગોળમાં જે બ્રાહ્મણો અને ખરેખર વસે છે તે કાકરખાડના વનલદાસ વાઘજી પટેલના દીકરા સામગજીએ તેમને ઘર દાનમાં આપી રમાવેલા તેવું પણ જાણવા મળ્યું છે જો કે તે જ પોળના ૧૦-૧૨ ઘર એકે એક વગરની બ્રાહ્મણ બાઇએ બ્રાહ્મણોને ખાર માસ ચાલે એટલી બધી ધાન્યસામગ્રી તથા બીજી જરૂરિયાતોની વસ્તુ સમેત દાનમાં આપેલા એવું પણ જાણવા મળ્યું છે. કાકરખાડના રામા દેસાઇએ મિથનની પેળી બાળુએ હમાલુના રજતા પર રામ-તથાનડી બનાવી હતી.

કાકરખાડમાં એક વાર વાકરાને લીધે બાદશાહી જીટ લપસીને પડી જાયથી મરી ગયું હતું, ત્યારથી તેનું નામ કાકરખાડ પડ્યું છે એવી પણ એક દત્તકથા છે.

કેડા પટેલના કુટુંબનો એક ભાગ પાછળથી કાચાટ વગામાં જઈ વસ્યો, તેથી તેનું નામ તેવું પડ્યું હતું.

લખાનાડ નામ જેના પરથી પડ્યું તે લખા પટેલના પૂર્વજ જેતનીના પુત્ર કાંધવના નામ પરથી કાંધવનો નરવા કહેવાય છે નરવા જમીન 'નિર્સાહ' માટે અપાયેલી તે પરથી પડ્યું હોય અથવા જેમા ગરિનો પાક ન ભરે તે જમીન (નનરનિ) તે પરથી પડ્યું હોય તેવું અનુમાન થાય છે.

પીળ જવાને રસ્તે જે ભાગોળ છે તે પીળ ભાગોળ કહેવાય છે તથા વાન તથા રૂવા પાસે પહેલેથી જ માતાના ભક્તો હીંગડાઓનો

નિવાસ છે. હીજગ્રાઓ માતાજીની ભક્તિ માટે પોતાની ઇન્દ્રિયોને શસ્ત્રથી કાપી નાખતા અને પોતાની ભત્રીયશક્તિને ઉત્તેજના ન મળે તેવી રીતે શારીરિક સ્થિતિ કરી માતાજીની ઉપાસનામાં ચિત્ત પરોવતા. કાંચગિઓ પંથ, હીજગ્રાનો પંથ, આ સઘળામાં સ્ત્રીશક્તિની ઉપાસનાથી પુરુષો પણ હેરાટે રહેતા જની જાય છે. તેમનો પહેરવેશ પણ સ્ત્રીઓ જેવો જ હોય છે. તેમનું ચાલવાનું, બોલવાનું, કહેવું વગેરે બધું જ સ્ત્રીઓને મળતું આવતું હોય છે. તે બાળકના જન્મ્યા પછી દરેક ઘેર બાળકને પારણે રમાડવા આવે છે અને તેમનો ઢાગો લઈ જાય છે. અત્યારે આ પંથમાં વિકૃતિ થઈ ગઈ છે. પણ ગણ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તે તંત્ર-માર્ગની એક વિશિષ્ટ પ્રકારની માતૃ-ઉપાસના હતી. તે લોકો પીજ લાગેલો રહેતા હોવાથી ‘પીજ લાગેલો જાય તેવા છે’ નો અર્થ ‘તે નિર્માલ્ય છે, રાંડવા છે’ એવો થાય છે.

પહેલી જ વાર સંવત્ ૧૮૩૩માં (ઈ.સ. ૧૮૮૮ના અરસામાં) નડિયાદમાં રહેલે ગાડી આવી. તે વખતે ચોકો તેને કોઈ દેવી સરના માની તેનો પૂજા કરવા જતા, હાર ચઢાવતા અને નાળિયેર વધેરતા અને પગે લાગતા ! તે વહેમ જતો રહી હવે તો તે શનિદી વાતુ બની ગઈ છે, અને મુસાફરી માટેનું અનિવાર્ય સાધન બની ગયું છે. તેનાથી તો માલની હેરાફેરા અને મુસાફરીમાં અતિથય સગવડ થઈ છે, અને પરિણામે તે શહેરની આબાદીનું એક મુખ્ય કારણ બની ગઈ છે.

એમ પણ જાણવા મળે છે કે ‘મડદા બારી’ નહિ પણ એનું ખરું નામ મડદા બારી હતું. ત્યાં સ્મરણ હતું અને સંતરામ મંદિર તરફ ગામનો વચવાટ પછી ચલે—તે માની શકાય તેવી વાત નથી.

ઈ. સ. ૧૮૭૫ થી ૭૮ સુધી નડિયાદથી ‘દુનિયાદાદ’ નામનું સાપ્તાહિક નીકળતું હતું. પણ તેના તંત્રીનું નામ કે તેનો એક પણ નકલ ઉપલબ્ધ નથી. ત્યારપછી શ્રી ચંદુલાલ નંદલાલ દેસા-

ધ્યે જન્મશ્રુતિ નામે સામાહિક ઈ.સ ૧૯૨૪-૨૫ના અરસામાં થોડાક વર્ષ ચલાવ્યું. ત્યારપહેલાં શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર બાપુજી સાહેબ ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં 'ગુજરાત' નામથી એક સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું હતું, તેમાં શ્રી ચંદુલાલ દેસાઈની મદદ હતી. પણ સંગઠનની ખટ્ટા મળી તેના પર કિતરતાં તે પત્ર બંધ કરવું પડ્યું હતું. સરકારે તેની પાસે એટલી મોટી જમીનગિરી માગી હતી કે શ્રી ચંદુલાલભાઈને તે પ્રેસ વેચી દેવું પડ્યું હતું ઈ સ ૧૯૨૬થી 'ગુજરાત ટાઈમ્સ' નામનું સાપ્તાહિક નડિયાદમાં શ્રી માણેકલાલ હજીનનદાસ સાહેબ ચલાવે છે તે પત્ર તેમના પિતાએ દૈનિક તરીકે શરૂ કર્યું હતું ત્યારપછી ઈ સ. ૧૯૪૮ની શરૂઆતથી શ્રી ચંદ્રકાંત કૃષ્ણચંદ્ર સાહેબના તંત્રીપદ નીચે 'લોકરક્ત' નામનું સાપ્તાહિક પણ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

ત્યારપહેલાં માસિકોની દુનિયામાં શ્રી મણિલાલ નસીબજી દિવેદી-એ નડિયાદથી ઈ સ. ૧૮૮૫ના ઓગસ્ટના 'ત્રિપવન' શરૂ કર્યું તેનું પાંચ વર્ષ પછી ૧૮૯૦ના ઓક્ટોબરમાં સુદર્શનમાં રૂપાંતર કર્યું, તે તેમણે મરતા સુધી ૧૮૯૮ના ઓક્ટોબર સુધી ચાલુ રાખી અને નોડર-પણાથો ચલાવ્યું તેનું વજન સાહિત્યની તથા વિચારની દુનિયામાં ખૂબ હતું શ્રી મરતકાંત બાપાસર પછી ૧૮૯૦ની સાલના 'ભારતી-જૂલુ' માસિક પ્રગટ કરતા હતા અને ગુજરાતી કાવ્યજગતમાં તેની સેવા ગણનીય હતી. ઈ. સ ૧૯૧૫થી લગભગ એક દશકાની શ્રી રમરિકરાય ત્રિપાઠીએ મુળપ્રથી સમાચાર્ય માનિક ચલાવ્યું હતું આમ સાપ્તાહિક તથા માસિકના ક્ષેત્રમાં નડિયાદનો ફાતો નાંધપાત્ર છે.

આની ઐતિહાસિક તકીદાયકીમાંથી અને આરમાની મુન્નાનીઓમાંથી પચાર થયેલા નડિયાદનું ખમીર ઉધ્ધુ કંપના-લોન, સ્વાતંત્ર્યપ્રિય, સ્વામિભાની અને નિરૂપણ તથા શુદ્ધિ વર્ચસથી દીપ્તુ હોય તેમાં નવાઈ નથી.

૪ મ્યુનિસિપાલિટી

જેમજેમ નડિયાદ શહેરનો વિસ્તાર થતો ગયો, તેની વસ્તી વધતી ગઈ, તેમાં વેપારગણ સમૃદ્ધ થતાં ગયાં, તેમતેમ શહેરની સુધરાઈ પણ વિકાસ પામી ગઈ શહેરનો અને સુધરાઈનો વિકાસ હંમેશાં સાથે સાથે જ પગલાં ભરે છે. તે ઈતિહાસ બહુ જ્ઞાનપ્રદ અને રસિક પણ છે સ્થાનિક સ્વરાજ્યના કારજનાં બે અંગ—એક મ્યુનિસિપાલિટી અને બીજું શિક્ષણ બોર્ડબોર્ડ. અહીં આપણને નડિયાદ શહેરના ઈતિહાસ સાથે—વિકાસકથા સાથે સંબંધ હોવાથી, સુધરાઈનો ઈતિહાસ બહુ અગત્યનો થઈ પડશે.

જ્યાંજ્યાં સુધરાઈના સભ્યોએ દીર્ઘદષ્ટિ રાખી, શહેરનું ગારવ તથા દિન લક્ષમાં રાખી, કોમી ગણના તથા ઇતર પક્ષાપક્ષીથી પર નહીં, યોગ્ય ગીતે વ્યાપારશક્તિની વ્યથેસાથે નાગરિકો ભાર અને કરનો બોજો મદન કરી ગઈ તે રીતે આવકનાં સાધનો ભર્યાં હયાં છે, અને તે આવકમાંથી ખર્ચ કરીને પ્રાથમિક તથા ઇતર દેગ-વણીને મદદ આપી વિકાસ મધાવ્યો છે, મનાવ્યો બંધવ્યા છે અથવા દુરસ્ત કરાવ્યા છે. બાગ જોવાં દુનિયાનાં, આંખને ટાંક આપે અને અમલોનાં કરે તેવાં આમોદપ્રમોદનાં સાધનો રચાયાં છે. શહેરની રોનક વધારે તેવાં મકાનો, થિયેટરો, ક્લબો ભર્યાં કરી શહેરનું ઔન્દર્ય વધાર્યું છે, નળ દાગ અથવા ફાવો દાગ પાણીની મગવડ વધારી છે, તળાવો રચી કરાવ્યાં, ગુચ્છાવયો તથા પ્રસ્રુતિગૃહો સ્થાપી શહેરના આરોગ્યને યોગ્ય તથા અવધ્યું છે. જ્ઞાનાગ્રોને સાચા જ્ઞાનનો યોગ્ય અમયોજિત ગમે વીધો છે. ત્યાં શહેર બહુ ઝડપથી પ્રગતિ કરી શક્યું છે. સગદાર પટેલની આગેવાની નીચે જે પ્રગતિ અને વિકાસ અમદાવાદની સુધરાઈને સાધ્યાં, અને સરકાર સાથે અસહકારના દિવસોમાં દિંમત દાખવી લાગત

આપી શહેરનું ગૌરવ તથા ઈજ્જત વધાર્યા—તે આ બાબતમાં સુગ દર્શાવે પૂરું પાડે છે નહિવાર પણ યથાશક્તિ તે જ રસ્તે પહોંચે, અને અલદક રના જમાનામાં આયમિક શળાઓનું તત્ત્વ સ્વતંત્ર હતી, સરકાર સાથે લડી માહી, ખર્ચના બાબતે ખેતીને માથે ઉપાડી ન્યાયની અંતરમાં પડીયા સંકાર પસંદી ખર્ચ વસુન ક્યું છે— આ રોમાચ્છનક, ન ક ઇતિહાસ નહિવારના સુધગઈ માટે અને તેના નાગા કે માટે કીતિગાયારૂષ છે

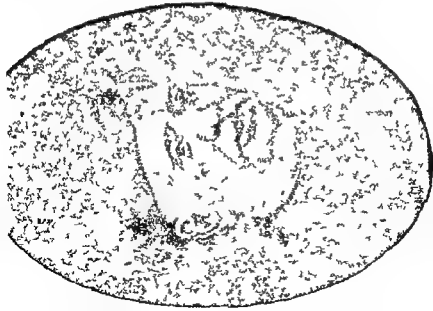
છે સ ૧૮૫૦ ના રક મા નળ ના કાયદથી સિટિય સર-કારે સુવર્ણ સ્થાપવની સગડ કરી આપી તે અનુસાર નિયાદ સુધર્તાની સ્થાપના છે સ ૧૮૬૬ ના મે માસની ૧૬ મી તારીખે કરનામાં આની હતી. ઈ સ ૧૮૮૩ ના માર્ચ માસની ૩૧ મી તારીખ સુધી ખાતે ટાઉન સુધર્તા ગણનામાં આવતી, અને ત્યાર બા. ૧-૪-૧૮૮૩ થી સરકારના તા ૧-૧૦-૧૮૮૨ ના ૪૧૨૨ નળગના ઠરાવ પ્રમાણે અને સીડી મ્યુનિસિપાલિટી ગણવામાં આવી.

પહેલાના સમયમાં કોઈપણ દેશમાં વસ્તીપત્રી કરવાની પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં ન હતી તેમાં હિદમા તે માટે બાગે નાના નાના ગામડાં હોનાયા, વસ્તીનો અદાજ અડસદાથી અનુમાની લેનામાં આવતો હતો ઈ સ ૧૭૫૬માં સ્વીડન દેશે દુનિયામાં પહેલી જ વાર આધુનિક પદ્ધતિથી રીતસર વસ્તીપત્રક તૈયાર કર્યું. ત્યારપછી ઈંગ્લેન્ડમાં ઈ સ. ૧૮૦૧ માં પહેલું વસ્તીપત્રક તૈયાર થયું હિદમા ઈ સ. ૧૮૪૬માં પહેલી જ વાર અદ્યતન રીતિથી વસ્તીપત્રક તૈયાર કરવામાં આવ્યું બીજું વસ્તીપત્રક ઈ સ ૧૮૮૧ માં કરવામાં આવ્યું. ત્યારપછી દર દસ વર્ષે વસ્તીપત્રક તૈયાર કરવાની પ્રથા સ્વીકારવામાં આવી

વસ્તીપત્રક દેશ અથવા ગ્રામ માટે એક સચ્ચક પત્ર છે તેના પરથી તેની આબાદી, તેની પ્રગતિ, તેનું આરોગ્ય વગેરેનું માપ

શ્રી નાથાવાલ અવિચળદાસ દેસાઈ

શ્રી હરિદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ

શ્રી. નેશાભાઈ ભુસાભાઈ પરલ
(મલેજના ને ઘાતાર-ભાઈજો)

શ્રી. અવેરલાઈ ભુસાભાઈ પરલ.

નીકળી શકે છે. વળી સરકારને પણ તે આંકડા લક્ષ્યમાં રાખીને કેટલી વધારે નિશાળો જીલાડવી, કેટલાં વધારે દવાખાનાં ખોલવાં, ક્યાક્યા વેપારો પર કેટલો કર નાખવાથી કેટલી આવક વધશે તેનો અંદાજ કાઢી, તે આવકને કેવી રીતે જનોપયોગી કાર્યમાં ખર્ચવી—આ સંબંધે કાર્ય કરવામાં મદદ મળી રહે છે. વળી તેના જાતિવાર આંકડા હોવાથી, કયો જાતિ પ્રગતિ કરે છે કે અવનતિના પંથે વળી રહી છે તેનો પણ ક્યાસ નીકળે છે. પરિણામે સરકાર તે જાતિ માટે ખાસ લક્ષ આપી શકે છે, અને તેને સવિશેષ મદદ આપવાની જોગવાઈ કરવાનું પણ સરકાર માટે સરળ બને છે. તેમાં જો જન્મમરણના આંકડા જુદા તારવણમાં આવે, તો આશંકા, ખાતાને બહુ મૂલ્યવંતી સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે.

નડિયાદ શહેરની જુદાજુદા વર્ષોમાં લેવાયેલા વસ્તીપત્રક પ્રમાણેની માહિતી નીચે મુજબ છે:-

સાલ	વસ્તી
ઈ. સ. ૧૮૭૨	૨૪,૫૫૧
ઈ. સ. ૧૮૮૧	૨૮,૩૦૪
ઈ. સ. ૧૮૯૧	૨૯,૦૪૮
ઈ. સ. ૧૯૦૧	૩૧,૪૩૫
ઈ. સ. ૧૯૧૧	૨૭,૧૪૫
ઈ. સ. ૧૯૨૧	૩૧,૬૩૯
ઈ. સ. ૧૯૩૧	૩૪,૫૮૪
ઈ. સ. ૧૯૪૧	૪૬,૫૧૦

ઉપરના આંકડા બતાવે છે કે સામાન્ય રીતે નડિયાદની વસ્તી દર દસ વર્ષે ૩૦ ટકા વધતી આવી છે. ઇ. સ. ૧૯૦૧ અને ૧૯૧૧ ની વચ્ચેના માળામાં આસરે ૪ હજાર વસ્તી ઘટેલી માલમ પડે છે, તેનું કારણ ઇ. સ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૦૨ સુધીમાં દુષ્કાળથી

જીલ્લામાં ૧૧૪૦૦૦ મરણ થયા હતા, અને ૧૯૦૨ થી ૧૯૦૪ સુધીમાં જિલ્લામાં ૫૫૦૦૦ મરણ પ્લેમથી થયા હતા. તેમાં નડિયાદ માં ૫૫૫ ફાળા પડતી મરણની સંખ્યા સર્વિશેષ હતી આ કુદરતી આફતોએ તે પાંચ વર્ષના ગાળામાં વસ્તીની આઘાતને ધકકો પહોંચાડ્યો હતો.

ઈ સ. ૧૯૨૬ માં નડિયાદમાં કોમવાર, પુરુષ તથા સ્ત્રીની વસ્તીના આક્રમ તથા મકાનોની સંખ્યા નીચે મુજબ હતી.—

જાત	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ
હિંદુ	૧૩૯૯૨	૧૧૫૯૯	૨૫૫૯૧
મુસલમાન	૨૭૫૫	૨૪૫૨	૫૨૦૭
જૈન	૫૪	૩૭	૯૧
પારસી	૧૮	૧૬	૩૪
ખ્રિસ્તી	૬૧૪	૩૯૯	૧૦૧૩
ખીજ	૨	૧	૩
કુલ	૧૭૪૩૫	૧૪૫૦૪	૩૧૯૩૯

વસવાટનાં ઘર—૮૦૫૨

ખાલી ઘર—૪૨૮૯

કુલ ૧૨૩૪૧

નડિયાદ મુખરાઈની ઇ સ ૧૯૨૬ ની હદ રેવન્યુ હદ પ્રમાણે જ હતી. તેનું ક્ષેત્રફળ ૭૦૨૧ એકર હતું ઇ. સ ૧૯૧૭ માં શહેરની સીમા સર્વે ચક્ર હતી તે મુજબ ગ્રામ તળનું ક્ષેત્રફળ ૨૫૦ એકર હતું. તેમાં ૭૫ એકર જમીન રસ્તાઓમાં, ૧૫૫ એકર જમીન માલિકોનાં મકાનોમાં તથા ૬ એકર જમીન મુખરાઈનાં અને સગારી મકાનોમાં રોકાયેલી હતી તે સિવાયની બાકીની જમીન પડતર હતી.

ઇ. સ. ૧૯૪૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે ૨૪,૮૦૧ પુરુષો તથા ૨૧૭૦૯ સ્ત્રીઓ ગણીને કુલ ૪૬,૫૧૦ ની નડિયાદની વસ્તી હતી. ૧૯૪૬-૪૭ ના રેશનિંગ ઓફિસના આંકડા પ્રમાણે શહેરની કુલ વસ્તી ૫૭,૧૨૫ હતી, ત્યારપછી વસ્તીવધારાને પરિણામે તથા સિંધી હિન્દુસ્તાનીઓના આગમનને કારણે ઇ. સ. ૧૯૪૯ માં શહેરની વસ્તી આશરે ૬૨૦૦૦ ની ધર્મ જન્ય છે.

નડિયાદનો સરેરાશ વર્ષાદ ૩૪.૧૪ ઈંચ છે. ઇ. સ. ૧૯૨૭ માં જ્યારે ખૂબ પૂર આવેલું, ત્યારે વધારેમાં વધારે વર્ષાદ ૭૦.૪૪ ઈંચ પડ્યો હતો. ઓછામાં ઓછો વર્ષાદ ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં ૧૨.૩૭ ઇંચ પડ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૪૮ માં પણ તેટલોજ ઓછો વર્ષાદ પડ્યો હતો.

મ્યુનિસિપાલિટી સ્થપાઈ ત્યારથી ઇ. સ. ૧૮૮૩ સુધી સરકારે સરકારી અમલદારો અને પ્રજામાંથી લાયક જણાતા માણસોને સભ્ય તરીકે નીમી, સુધરાઈના કારખાન ચલાવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૮૪ નો કાયદો થયો ત્યારપહેલાં એક વર્ષ આગળથી સરકારે આ શહેરની સુધરાઈને ૫૦ ટકા સભ્યો ચૂંટવાનો ખાસ હક્ક આપ્યો હતો. તે પ્રમાણે અનુસાર ઇ. સ. ૧૮૮૩ સુધી સુધરાઈમાં ૧૬ સભ્યોનું બોર્ડ નીમાતું હતું. ૧૮૮૪ના કાયદા અનુસાર ૫૦ ટકા સભ્યો ચૂંટણીથી આવે—તે અનુસાર ૧૮ સભ્યોનું બોર્ડ ઇ. સ. ૧૮૮૧-૮૭ માં પ્રથમવાર નીમાયુ ત્યાંજી બોર્ડમાં ૧૬ સભ્યો જ આવતા. ઇ. સ. ૧૯૧૫-૧૬માં તે કાયદામાં સુધારો કરી, સરકારે તે ૧૮ સભ્યો પૈકી, ૬ ને બદલે ૧૨ પ્રજાનિયુક્ત અને ૬ સરકારનિયુક્ત સભ્યો નીમવાની વ્યવસ્થા કરી તે પ્રમાણે ૧૯૨૨ના એપ્રિલની ૧ લી તારીખથી બદલાઈ ૨૫ સભ્યોનું બોર્ડ સ્થાપાયું. તેમાં ૨૦ પ્રજાનિયુક્ત હતા અને ૫ સરકારનિયુક્ત હતા.

ઇ. સ. ૧૮૮૩ના માર્ચ સુધી, જિલ્લાના કલેક્ટરને સરકાર આ શહેરની સુધરાઈના પ્રમુખ નીમતી. ત્યારપછી પ્રજામાંથી

ખાનગી ગૃહરચને પ્રમુખ તરીકે સરકાર પોતે જ નીમતી તે પ્રમાણે સરદાર રા. બ. બહેચરદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ (૧૮૮૬-૮૮), ત્યાર-પછી શ્રી મોતીભાઈ રૂઘનાથજી પડયા (૧૮૮૮-૯૬), અને ત્યારપછી સરદાર પુરુષોત્તમદાસ વિહારીદાસ દેસાઈને (૧૮૯૭-૧૯૦૧) અનુ-ક્રમે સરકારે પ્રમુખ તરીકે નીમેલા. પછીથી રા. સા. ભગવાનદાસ ગિરધરદાસ દેસાઈને પણ સરકારે નીમ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના ઔપચરિક સુધરાઈના સંખ્યોની બલામણુ ધ્યાનમાં લઈને સરકાર પ્રમુખની નીમણૂક કરતી. તે અનુસાર નીચેના મામલતદારો અનુક્રમે સુધરાઈના પ્રમુખ થયા હતા. શ્રી ત્રિહમલાલ પી. લાખિયા, શ્રી લાલભાઈ પટેલ, શ્રી હોદાલાલ નાથાલાલ જોષી. ત્યારપછી શ્રી ગિરધરદાસ મંગળદાસ દેસાઈ (૧૯૧૫-૧૮) બોડની બલામણુની સરકારે પ્રમુખ તરીકે નીમ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૮૩ સુધી સરકારે બારોબાર જે કનેક્ટરોને પ્રમુખ તરીકે હોદ્દાની રુખ્યે નીમ્યા હતા, તેમાં શ્રી બેરિફલ, શ્રી વૂડવર્ડ, શ્રી વિલ્સન, શ્રી માન્ડ તથા શ્રી કેનેડી સાહેબ હતા. અને ત્યાર-પછી તે જ પ્રમાણે જે મામલતદારોને સરકારે પોતે જ નીમ્યા હતા તે પ્રમુખોમાં શ્રી મણિલાલ યુનીલાલ દેસાઈ, શ્રી મણિલાલ જોષી. મહેતા તથા શ્રી કેશવલાલ ગિરધરલાલ પરીખ હતા.

ઇ. સ. ૧૯૧૮માં સરકારે હાપેલાં અધિકાર પ્રમાણે સુધરાઈના સંખ્યોએ ચૂંટી કાઢેલા આજ સુધીના પ્રમુખોની નામાવલી નીચે મુજબ છે:- શ્રી ગોકળદાસ ડી. તલાટી (૧૯૧૮-૨૦ અને ૨૨) શ્રી ત્રિહમલાલ સાંકળચંદ ખરોખ, શ્રી દાદુભાઈ પુરુષોત્તમદાસ દેસાઈ, દિ. બ. ચીમનલાલ મહેતા, શ્રી યુનોભાઈ હમેદમાઈ પટેલ, રા. બ. સોમાભાઈ મોતીભાઈ યાદ, શ્રી વિદ્વલદાસ પી. દેસાઈ, શ્રી રણછોડદાસ પી. પટેલ, શ્રી બાણુભાઈ બીખાભાઈ દેસાઈ, શ્રી ચંદુલાલ રણછોડલાલ, શ્રી કાળીદાસ કલ્યાણુભાઈ, શ્રી રણછોડલાલ

મુનીલાય શાહ, શ્રી કાળીદાસ કલ્યાણભાઈ પટેલ, ડૉ. બાલુભાઈ હરિશંકર ભટ્ટ શ્રી જયભાઈ પુરુષોત્તમદાસ દેસાઈ, શ્રી બાલુભાઈ શામળદાસ પટેલ અને શ્રી ચિદંબરદાસ પી. દેસાઈ.

મ્યુનિસિપાલિટીના વિકાસ સાથે આવકનાં સાધનો વધ્યાં, અને ખર્ચ પણ વધ્યું તેનો નકશો નીચેના આંકડા પરથી જણાઈ આવશે:—

સાલ	આવક (રૂપીઆમાં)	જવક (રૂપીઆમાં)
૧૮૬૬-૬૭	૬૨૪૨	૩૫૫૧
૧૮૭૦-૭૧	૧૦૬૧૭	૧૧૮૩૧
૧૮૭૫-૭૬	૧૪૯૦૨	૧૮૦૪૬
૧૮૮૦-૮૧	૨૧૭૬૦	૨૫૬૭૦
૧૮૮૫-૮૬	૨૬૮૦૬	૨૦૬૬૮
૧૮૮૬-૮૭	૨૬૬૬૨	૨૬૨૨૩
૧૮૯૧-૯૨	૩૭૬૧૨	૪૮૮૦૬
૧૮૯૬-૯૭	૫૪૩૧૭	૬૨૭૩૩
૧૯૦૧-૦૨	૪૦૩૬૦	૪૮૪૪૭
૧૯૦૬-૦૭	૭૨૬૬૬	૬૩૭૪૭
૧૯૧૧-૧૨	૭૪૬૭૨	૭૨૩૨૪
૧૯૧૬-૧૭	૮૮૪૦૦	૧૦૧૧૨૬
૧૯૨૧-૨૨	૧૦૫૬૬૪	૧૦૧૬૦૫
૧૯૨૫-૨૬	૧૪૮૮૨૯	૧૪૫૭૦૫
૧૯૩૯-૪૦	૨૦૧૯૨૮	૧૭૭૨૭૦
૧૯૪૨-૪૩	૨૨૫૩૨૧	૨૧૫૬૩૧
૧૯૪૭-૪૮	૫૨૧૪૮૬	૪૬૧૬૩૬
૧૯૪૮-૪૯	૬૦૮૯૭૬	૫૪૮૬૬૮

૧૯૪૮-૪૯માં મુધરાઈ પાસે ૨ લાખ, ૪૫ હજાર, ૧૫૬ રૂપીયા બેલન્સ છે.

આણ વર્ષમાં શ્રી વિઠ્ઠલદાસ પી. દેસાઈના ઉત્સાહી પ્રમુખપણા હેઠળ નડિયાદમાં વોટરવર્ક્સની યોજના શરૂ થઈ છે. તેણે પૂર્વેશમાં અમલી રૂપ પકડ્યું છે. અતે એકાદ વર્ષમાત્રે ગામને વોટરવર્ક્સ માગફતે પાણી પૂરું પડશે તેવી ખાતરી છે. તેનો તથા ફેઝનિંગનો મળીને અંદાજ ખર્ચ આશરે ૨૯,૫૦, ૮૮ રૂપિયા છે.

આ રીતે આંકડા જોતાં આપણને માલમ પડે છે કે સુધરાઈ-એ પ્રસંગે પડ્યે આવક કરતાં પણ વધારે ખર્ચ લોકહિત માટે કર્યો છે, અતે મક્કમ પગલે સજ્જ રીતે તે વિકાસને માર્ગે આગળ વધતી ચાલી છે.

સામાજિક તંદુરસ્તી માટે સુધરાઈ તરફથી ઇ. સ. ૧૮૬૬માં નડિયાદમાં બાવસારવાડમાં અમેજી પ્રદર્શિત પ્રમાણે દવા આપતું દવાખાનું ખોલવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૭૦માં હાલમાં છે તે અમદાવાદી બગ્ગરમાં આવેલા સુધરાઈના દવાખાનાનું મકાન બંધાવવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૯૧૦ સુધી સરકારના સજ્જ એસિસ્ટન્ટ સર્જન આ દવાખાનામાં ડોક્ટર તરીકે ગહેતા હતા. પછી સુધરાઈએ પોતાના ખાનગી ડોક્ટર નીમવાનું શરૂ કર્યું, પણ તે અનુકૂળ ન આવવાથી ફરી પાછો બોડે પહેવાની પ્રથા પ્રમાણે નીમણુંક કરવાનો ઠરાવ કર્યો ઇ. સ. ૧૯૨૬ માં આ બદલ તે ડોક્ટરના પગાર પેટે સુધરાઈ સરકારને ૬૦ વર્ષે ૨૮૮૦ રૂ. આપતી આ દવાખાનાને સરકાર તરફથી ૧૯૨૬ સુધીમાં આન્ટ મળી ન હતી પણ લોકમ બોડે તરફથી ૬૨ વર્ષે રૂ. ૪૦૦ આન્ટ મળતી. સ્ત્રીઓ માટે પણ મિડવાઈફની નીમણુંક કરવામાં આવે છે. નડિયાદના સુપ્રસિદ્ધ શહેરી શ્રી હરિદાસ વિહારીદાસ દેસાઈના નામથી તે હોસ્પીટલનું મકાન બંધાવવા રૂ. ૨૫ હજાર દાનમાં મળેલા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૮૯માં પ્રથમ વાર જનવરોનું દવાખાનું સુધરાઈ તરફથી ખોલવામાં આવ્યું. તે પ્રથમ જૂની દિવાની ઘાટના કંપાઉન્ડમાં.

હતુ. ઈ સ ૧૮૯૨માં સરદાર રા. બ બહેચંદાસ મિહારીદાસ દેસાઈ તથા તેમના બધુઓએ પોતાને ખર્ચે સુધરાઈની જમીન ઉપર પીઝ લાગોળે અત્યારે છે તે જનવરોનું ફાળાનું બધાવી આપ્યું છે.

ઈ. મ. ૧૯૨૬ સુધીમાં સુધરાઈને હસ્તક ૩૦ ફૂટ અને ૧૧ તળાવ હતો. તેમથી ૬ ફૂટ હરિજનો માટે ખાસ ઈનામકા ગખરામાં આવ્યા હતા.

ઈ. સ ૧૮૮૭માં નામદાર વિક્ટોરિયા રાણીની ૫૦ વર્ષની જયંતિની પ્રસંગે કડોર તળાવની પાસે સુધરાઈએ બાગનો પાપો નાંખ્યો. ઈ. સ ૧૯૨૬ સુધીમાં તે તે ખૂબ વિસ્તાર પામ્યો અંદર જવના ધીતક કણુ વર્ષાનતા ફવારાની, વેનાઓનો, બાંકડાની વગેરે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી, તે માગ પાછળ સુધરાઈ દર ર્ષે આશરે ૧૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચે છે. અને ફૂલ વગેરેના વેચાણમાંથી દર વર્ષે તે બાગમાંથી ૪૯૦ રૂ ની ઉધજ થાય છે.

ઈ સ. ૧૮૯૦ના ફેબ્રુઆરી માસમાં મુબઈના ગવર્નર ખેતીવાડી પ્રદર્શન ખુદ્દુ મુકત્તા નડિયાદ આવ્યા હતા, ત્યારે તેમાં સુધરાઈએ ૫૦૦, રૂ ની માન્ટ આપી હતી

ઈ. સ ૧૯૦૫માં પ્લેગ ફાગી નીકળો હતો, તેની સમે પગલાં લેના માબત પશુ સુધરાઈએ થોડી રકમ ખર્ચી હતી

જ્યાંથી નેટિવ જનરન લાયબ્રેરી (શ્રી કિરપાગમ પડ્યા હોન) શ્રી દોવતગમ પડ્યાએ બાંધી આપી, ત્યારથી તેના નિર્માન માટે સુધરાઈ ૨૪૦ રૂપીયાની માન્ટ આપની આવી છે, તે દેક તે લાયબ્રેરી માત્ર ૨૬૧ ત્રામુધી-લગલગ ૩૦-૩૫ વર્ષ સુધી માન્ટ અપાઈ છે.

ઈ. મ. ૧૮૪૭-૪૮માં સુધરાઈએ નીચે જણાવેલી સગ્યાઓને સાથે જણાવ્યા પ્રમાણે માન્ટ આપી પોતાની ફજ બખતી છે -

સરચા

માનદની રકમ (રૂપિયામાં)

સમજૂતીથી પ્રસૂતિશુદ્ધ	૩૦૦,
મહા ગુજરાત આયુર્વેદિક કોલેજ	૫૦ ,
જનવરનું દવાખાનું	૭૦૦
દેશી નામાનો નર્સ	૧૦૦,
ડાહી-દક્ષી પુરવઠા	૭૫,
દલાવ વિદ્યવાનસ સોમચંદ સાર્વજનિક વ્યાયામમંદિર	૩૦૦,
શ્રી કૃષ્ણચંદ બાલમંદિર	૨૦૦,
બહેરાં મૂર્ગાની શાળા (અમદાવાદ)	૧૦૦,
જે એન્ડ જે સાયન્સ કોલેજ	૫૪૪૪,
કુલ,	૭૫૨૦-૦-૦

સુધરાઈના ઇ સ ૧૮૮૬-૮૭ના રિપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ગામમાં ખાત્ર કંઈ બગરો નથી અત્યારે તો અમદાવાદી બગર, સલ્જી બગર, ડાહાણ બગર, કુમરાણ બગર એમ અનેક વિકસિત બગરો નજરે પડે છે, અને કહેરીઓની બધી જ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની યોગ્યતા ધરાવે છે.

ઇ સ. ૧૮૮૬-૮૭ના ૪૧ના રિપોર્ટ પરથી માલમ પડે છે કે સુધરાઈ તે સાલમાં પણ બળિયા ટાંકનાર અને તેના એક પટ્ટા વાળાનો ખર્ચ પાડતી પણ જન્મ મરણના આંકડા રાખનાર સામાન્ય નોકર હતો. તેનું જીદું ખર્ચ પણ નથી. તે ખર્ચ જીદું ૧૮૬૬-૬૭ થી પડતા મહિયુ ૧૮૮૬-૮૭ માં સામાન્ય આશમિક કક્ષાની હોસ્પિટલ ચલાવવામાં આવતી એવો ઉદ્દેશ્ય મળી આવે છે. ઇ સ ૧૮૬૧-૬૭ માં રૂા ૨૫૩૮-૨-૫ ખાતગી દવાઓ ખરીદવામાં સુધરાઈએ ખર્ચેલા, અને સરકારી મેડીકન સ્ટોરમાંથી રૂા ૧૨૭૨-૭-૬ ની દવાઓ લીધેલી ૧૮૬૬-૬૭ માં પણ જનવરના દવાખાનાને સુધરાઈએ ૩૦૦૦ રૂા. માન્દ આપ્યાનો ઉદ્દેશ્ય મળે છે.

૧૮૯૦ થી તે ગ્રાન્ટ ચાલુ થઈ હતી મુઘમમ્મદે જે હોસ્પિટલ બંધાવી તેની પાછળ ૧૮૮૬-૮૭ માં તેણે રૂ. ૩૩૬૨-૪-૭ ખર્ચેલા.

આ ટૂંક હેતુના પગથી સુધરાઈએ કેવી સુદૃઢ અને સ્થિર પ્રગતિ કરી છે તેનો આપણને ખ્યાલ આપ્યો હવે તે નામને ટકાવી રાખવું હોય, ગામના નામને બિગળું કરવું હોય, તો ટૂંકી, સંકુચિત, યાતિના વાડામાં બંધાયેલી દષ્ટિ ફેંચેડી દઈ મતદારોએ યાન-પૂર્વક, કેળવાયેલા અને નાગરિકનાના જ્ઞાનવાળા સભ્યાને જ ચૂંટવા જોઈએ. અને સભ્યોએ પણ આ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાને ઉન્નત બનાવી, ગામનું શ્રેય હદને રાખી, સાચા સ્વરાજ્યના ફળ નાગરિકોને અપાડવા જોઈએ.

૫-કેળવણીના વિકાસ અને સંસ્થાઓ

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે નડિયાદ સાક્ષરધામ મળ્યાનું. તે સમયે શ્રી મનસુખરામ, શ્રી ઝવેરીલાલ માલિક, શ્રી ગોવર્ધનરામ, શ્રી મણિલાલ નબુલાઈ, શ્રી દોલતરામ દુપારામ પંડ્યા, શ્રી બાલાશંકર કંથારિયા વગેરે વિદ્વાનો અને સાહિત્યપ્રિય સ્ત્રિયો શ્રીહરિદાસભાઈ જેવું સપ્તર્ષિમંડળ નડિયાદના આકાશમાં પ્રકાશનું હતું. ત્યારે ગુજરાતની સાક્ષરતા અને વિદ્યાવિજ્ઞાસિતા અંશેતરને આગણે દેદીપ્યમાન નડિયાદની તીર્થયાત્રાએ આવતી. કવિવર નાનાલાલ તે સમયના નડિયાદને જર્મનીના વીમર સાથે સરખાવે છે. તે વખતે નડિયાદના સાક્ષરોના અભિપ્રાય પર નવા લેખક કે કવિની કૃતિનો તોલ થતો. તેમના અભિપ્રાયની બેલખાસ હતી. નડિયાદના નાગરવાડાનો ઉચ્ચાર ઉચ્ચારશુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા મનાતો.

પણ આ બધા વિદ્વાનો નડિયાદમાં પ્રગટ થયા ત્યાર પહેલાં પ્રાથમિક કેળવણીના મંડાણ કેવી રીતે ચર્ચા, તેનો વિકાસ કેટલી

ધીમી ગતિએ થયો, તેની વીગતો તથા આંકડા, તેને માટે શહેરની મુદ્રણાલયે દરેલી ભોજવાઈ નગેરે હકીકત મુજબ તથા જ્ઞાનવાદી છે

પ્રાર્થનિક કેળવણી

ઈ. સ. ૧૮૫૦ના એક્ટ નં. ૨૬ થી મ્યુનિસિપાલિટીઓ ગ્યા-પવાનો કાયદો બ્રિટિશ સરકારે કર્યો હતો. તે મુજબ નાંડયાદ શહેર-મુદ્રણાલયની સ્થાપના ૧૬ મે ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં થઈ હતી.

ત્યાં પહેલાં તો ગામમાં પડ્યાઓની શાળાઓમાં કેળવણી અપાતી વિદ્યાર્થીઓ ગુરુની પાસે જઈ, કોઈ મકાનના ઓટલા પર કે મંદિરના યોગાનમાં, પડ્યાઓના નાનકડા મકાનમાં કે તે વખતની તફલ સાદી ધર્મશાળામાં, પાગ અને ખડી લઈ શીખના જતા. તે વખતે ગુરુ તથા ગુરુપત્ની તરફ માનદષ્ટિ અને તેમની સેવા, નમ્રતા અને અસ્તિકવશુધિ, કેળવણી શરૂ કરતા પહેલાં થતી પ્રાર્થના અને ગુરુઓના ઘરનું કામકાજ—આ સંબંધે કેળવણીનું એક અગત્યનું અંગ મનાતું અભ્યાસક્રમમાં આંક, પનાખા, ગણિત, વાચન, લેખન તથા મુખસાક પર ખાસ બાર મૂકનામાં આવતો હતો. હો તરીકે પૈસા લઈ જવામાં આવતા નહિ પણ દરેક નિશાળિયો પોતાને ત્યાંથી ઢાણા લાવતો અળિયારશ, પૂર્ણિમા, દિવાળી, રામનવમી, જન્મઘટમી વગેરે પર્વના દિવસે એ તથા વારતહેવારે તો પંચિયા વગેરે વસ્ત્રો તથા જાતજાતના ઢાણાથી પડ્યાઓને સારી આવક થતી તે ઉપરાંત ફેરીગાળામાં ફેરીઓ, અને બીજા ઋતુઓમાં તે તે ઋતુના ફળ-જાખૂ, સીતાફળ, રામફળ, મુદા, રાંધણા વગેરે પણ ગુરુઓને, ગુરુપત્નીને તથા તેમના બાળકોને મળતાં ગુરુને ત્યાં પુત્ર કે પુત્રીનું જન્મોત્સવ કે લગ્નપ્રસંગ હોય. ત્યારે આ જાતની દાનદક્ષિણાનું કે બેટનું પ્રમાણ અનેકગણ વધી જતું અને અક્ષરમાન આપનાર, નિસ્વાર્થ સમાજસેવા કરનાર, અકિચન બ્રાહ્મણને કોઈ પણ પ્રકારની મુશ્કેલી અનુભવતી પડતી નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં બ્રિટિશ સરકારે પ્રાથમિક શાળાની શરૂઆત કરી. ત્યારે અને ત્યાર પછીના સમયમાં દેસાઈવમાના બાહિસાહેબના કુટુંબના પૂર્વજ શ્રી વિહારીદાસ અણુભાઈ દેસાઈને પોતાના બાળકોને અંગ્રેજી કેળવણી આપવાની જરૂરિયાત બહુ મોટી લાગી. ખાનગી બહુતરની વ્યવસ્થા કરવી તે કરતાં તેમને પોતાના કુટુંબના બાળકો માટે અંગ્રેજી શાળા કાઢવાનું વધારે યોગ્ય લાગ્યું. પરિણામે તેમાં ગામના બીજાં બાળકો પણ કેળવણી લઈ શકે તે લાભ-સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થ સંધાવાનો સંતોષ પણ મળ્યો. એટલે નડિયાદમાં શ્રી વિહારીદાસ અણુભાઈ દેસાઈ તરફથી ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલ સ્થાપાઈ.

ઈ. સ. ૧૮૮૫ પહેલાં નડિયાદની કેળવણીની વ્યવસ્થા લોકલ બોર્ડ તરફથી કેળવણી ખાતાના સરકારી અમલદારો કરતા, તેમાં જે ફીની આવક થતી તે લોકલ બોર્ડને મળતી. અને સંઘળું ખર્ચ પણ લોકલબોર્ડ આપતી. ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં ડિસ્ટ્રિક્ટ મ્યુનિસિપલ એક્ટ થયો, અને તે મુજબ પહેલી જ વખત મ્યુનિસિપલ હદની અંદર પ્રાથમિક કેળવણીની સંઘળી જવાબદારી શહેરમુધરાઈને માથે નાંખવામાં આવી. તેને માટે જે ખર્ચ થાય તેનો કુલ ભાગ સરકારે આપવાનું ઠરાવ્યું હતું. તેને ‘કોન્ટ્રાક્ટ ગ્રાન્ટ’ કહેવામાં આવતી, કારણ કે પાંચ વર્ષ સુધી તે ગ્રાન્ટ પેટે નક્કી કરેલી રકમમાં કાંઈ પણ વધવટ કરવામાં આવનાર ન હતી. પણ ઈ. સ. ૧૮૮૫ના એક્ટોબરની રહેલી તારીખના સરકારના ઠગવ નંબર ૧૯૩૮ થી એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે ‘કોન્ટ્રાક્ટ ગ્રાન્ટ’માં જેમને સમાસ થાય છે તે શાળાઓ ઉપરાંત મ્યુનિસિપાલિટી જે નવી શાળાઓ સ્થાપે, તે તેમને માટે સરકારને યોગ્ય જણાય તેટલી રકમ ગ્રાન્ટ-રૂપમાં વધારે આપવી. ઈ. સ. ૧૯૦૩-૪ સુધી ખર્ચના કુલ જેટલી ગ્રાન્ટ મળતી; ત્યાર પછીથી સરકાર તરફથી અડધી રકમ ગ્રાન્ટ તરીકે મળે છે.

૪ મ ૧૯૮૧-૮૭ માં નડિયાદની પ્રાર્થમિક શાળાઓની ધિતિ નીચે પ્રમાણે હતી.-

ગુજરાતી હોટગરોની સ્કૂલ ૪ હતી, ઉર્દૂ હોટગરોની સ્કૂલ ૧ હતી, અને ગુજરાતી કન્યાશાળાઓ બે હતી તેમાં ૫૫માં થઈને વિદ્યાર્થીઓની કુલ સંખ્યા ૧૫૦૯ હતી આ સિવાય બે ખાનગી શાળાઓ ચાલતી, જેમાં ૧૧૪ વિદ્યાર્થીઓ હતા. સરકારી હાઈસ્કૂલમાં ૩૪૪ વિદ્યાર્થીઓ હતા, અને બીજી બે ખાનગી અંગ્રેજી સ્કૂલોમાં ૭૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા તે ઉપરાંત બે ખાનગી મસ્જીદ પાઠશાળાઓ ચાલતી, જેમાં ૬૫ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા હતી. બે ખાનગી ઉર્દૂ સ્કૂલો ચાલતી, જેમાં ૬૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા.

શાળાનું નામ	વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા	સરેરાશ હાજરી
અંગ્રેજી સરકારી હાઈસ્કૂલ	૩૪૪	૨૬૨-૫
ગુજરાતી મેઈન સ્કૂલ-૧	૩૮૫	૩૮૧-૭૬
ગુજરાતી આ-અ સ્કૂલ-૨	૧૫૦	૧૧૫-૫૩
ગુજરાતી અ-અ સ્કૂલ-૩	૪૪૭	૨૩૮-૧
ઉર્દૂ સ્કૂલ	૧૦૪	૫૬-૫૫
કન્યાશાળા	૧૯૨	૮૧-૨
કન્યાશાળા-આ-અ	૬૦	૩૫ ૬

ઉપરના આંકડા પરથી એટલું જણાઈ આવે છે કે ઇ. સ. ૧૯૮૧-૮૭માં ઉર્દૂ સ્કૂલમાં મુસવમાન વિદ્યાર્થીઓની તથા કન્યાશાળામાં વિદ્યાર્થીનીઓની સરેરાશ હાજરી ઓછી હતી, અને તેમની નિયમિત હાજરી માટે આવશ્યક ઓછી દરકાર રાખતા.

આ સાથે એટલું પણ જણાવવાની જરૂર છે કે ૧૯૮૧-૮૨ના વસ્તીગણતરીના રિપોર્ટ મુજબ તે સમયે નડિયાદની વસ્તી ૨૮ હજાર, ૩૦૪ માણસોની હતી.

ધ. સ. ૧૮૯૭ માં ગુજરાતી શાળાઓમાં કુલ ૧૩૦૬ વિદ્યાર્થીઓ હતા. ઉદ્ધૃત સ્તૂલમાં ૧૪૦ ની સંખ્યા હતી, તથા કન્યાશાળાઓમાં ૩૨૧ ની સંખ્યા હતી, અર્થાત્ પ્રાથમિક કેળવણી લેનાર બાળકોની કુલ સંખ્યા તે વર્ષમાં ૧૭૭૨ હતી.

ધ. સ. ૧૯૨૬ માં પ્રાથમિક કેળવણીની પારિશિયાત નીચે મુજબ હતી :-

શાળા	શાળાની સંખ્યા	વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા
છાકરાઓની (ગુજરાતી)	૮	૨૦૨૦
છાકરીઓની („)	૩	૭૭૭
છાકરાઓની (ઉદ્ધૃત)	૨	૨૭૫
છાકરીઓની („)	૩	૨૦૩
કુલ	૧૬	૩૨૭૫

તે ઉપરાંત અંગ્રેજી શાળાઓમાં ૧૦૦૭ વિદ્યાર્થીઓ ધ. સ. ૧૯૨૬ માં બાણતા હતા. ખાનગી સંસ્થાઓમાં ૩૨ શિષ્યાઓ તથા ૧૫ શિષ્યો, અને એમ. ઇ. મિશનરી શાળામાં ૧૦૨ વિદ્યાર્થીઓ બાણતા હતા. તે વર્ષમાં કુલ બાણતાની સંખ્યા ૪૪૬૧ હતી.

પહેલાંના વખતમાં એસિસ્ટન્ટ શિક્ષકને માસિક પગાર રૂ ૩૫૦ આપી જુ ૩-સુધીનો હતો, અને જુ ૩. માસિક પગાર મહેતાજીને મળતો. લાયકાત મુજબ આગળ વધતાં, પગારનો હેતો ઈમ્પ્રુવ્ડ ૬૦૭ સુધીનો હતો. ધ. સ. ૧૯૨૬ માં અનકવોલીફાઈડ શિક્ષકને ૨૦૭ રૂ. નો પગાર, અનટ્રેઇનડ શિક્ષકને રૂ. ૨૫૦ નો પગાર, ફર્સ્ટ ઈયર શિક્ષકને ૩૦૭ રૂ. નો પગાર, બીજા વર્ષ સુધી ટ્રેઇનડ શિક્ષકને ૩૫૦ રૂ. નો, ત્રીજા વર્ષ સુધી ટ્રેઇનડ શિક્ષકને ૪૦૭ રૂ. નો પગાર મળતો હતો, અને સુપરવાઈઝરનો ઈમ્પ્રુવ્ડ ૭૫૦ રૂ. નો હતો. ધ. સ. ૧૯૨૬ માં ૧૬ યુનિસિપલ શાળાઓ હતી. તેમાં કુલ ૧૧૩ શિક્ષકો.

હતા. તેમાંથી ૧૦૪ પુરુષો અને ૯ સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ હતી કુલ ટ્રેઈન્ડ શિક્ષિકા ૧૦૭ હતા, મેટ્રિક પાસ થયેના ૨ હતા, નર્સિયુવર ફાર્માસી પાસ થયેના ૩૧ હતા અને ૩ શિક્ષિકા અનકવોલિફાઇડ હતા તે વર્ષમાં મ્યુનિસિપાલિટીને પ્રાથમિક શાળાઓ ખાતે ૫૩ હજાર ૩૫૦ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો, જેમાંથી ૩૮ હજાર, ૯૪૮ રૂ. ઊકગઓની શાળાઓ ખાતે અને ૧૪ હજાર, ૪૦૨ રૂપિયા કન્યાશાળાઓ ખાતે ખર્ચ થયો હતો. વળી તેમાં શિક્ષિકાના પગારના ૭૭ હજાર ૬૭૬ રૂપિયા ખર્ચાયેના, અને પે-સાનના ૪૦૫૯ રૂપિયા ખર્ચાયેલા હતા. ૧૧ હજાર ૬૧૫ રૂપિયા શિક્ષણસાહિત્ય પાછળ અને પરચુરણ ખાતે વપરાયા હતા.

ધ. સ ૧૮૪૭-૪૮ માં, ૩૧-૩-૧૯૪૮ નો રોજ, ઊકગઓની સખ્યા પ્રાથમિક શાળાઓમાં ૨૬૩૨ હતી, ઊકરીઓની સખ્યા ૧૭૯૭ હતી, મદદ અપાતી શાળાઓમાં ૪૪૩ ઊકરાઓ તથા ૨૧૧ ઊકરીઓ લાયતા હતાં. આમ કુલ સખ્યા ૫૦૮૩ની હતી તેને આગલે વર્ષે ૧૯૪૬-૪૭માં ૪૯૮૬ ની કુલ સખ્યા હતી.

ધ. સ. ૧૯૪૬-૪૭ માં કુલ સખ્યામાંથી ૧૯૯ મુસનમાન ઊકગ હતા, ૧૯૨ મુસનમાન ઊકરીઓ હતી, ૮૮ હરિજન બાળકો હતા, અને ૮ હરિજન બાળાઓ હતી. ઈ સ ૧૯૪૭-૪૮ માં કુલ સખ્યામાંથી ૫૩૫ મુસનમાન વિદ્યાર્થીઓ હતા (જેમાં ૨૩૦ મુસનમાન ઊકરીઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે), અને ૧૦૭ હરિજન બાળકો હતા (જેમાં ૧૨ હરિજન બાળાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે)

આ રીતે જોતાં ધ. સ ૧૯૪૭-૪૮માં કુલ વસ્તીના પ્રમાણમાં ૧૧ ટકા બાળકો પ્રાથમિક કેળવણી લેતા હતા, ન્યારે તેના આગના વર્ષનું પ્રમાણ ૧૦ ટકા હતું

૪ સ. ૧૮૯૭-૯૮ માં પ્રાથમિક શાળાઓ બાબતમાં મ્યુનિસિપાલિટીએ રૂ. ૮૭/૦-૨-૩ ખર્ચ કરેલું ૪. સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૦ માં તે જ બાબત પર મ્યુનિસિપાલિટીનો ખર્ચ રૂ. ૧૮/૨૧-૬-૯ હતો. ૪. સ. ૧૯૦૫ માં ત્રણ નવી શાળાઓ ખોલી તે વર્ષનો પ્રાથમિક શાળાઓ બાબતનો ખર્ચ મ્યુનિસિપાલિટીને રૂ. ૧૦૬૯૧-૧૦-૯ થયો હતો ૪ સ. ૧૯૪૬-૪૭ માં તે જ બાબતસર મ્યુનિસિપાલિટીને ૧,૨૧,૯૬૫ રૂપીઆ ખર્ચ થયો હતો, અને તેના પછીના વર્ષમાં ૪. સ. ૧૯૪૭-૪૮ માં ૧,૪૧,૩૫૪ રૂપીઆ મ્યુનિસિપાલિટીએ ખર્ચા હતા

શ્રી મણિભાલ નલુભાઈ દિવેદી તેમના જીવનના પાછા ભાગમાં નડિયાદ મ્યુનિસિપાલિટીની રફલ બોર્ડના સભ્ય હતા તે નોંધવા જેવી બાબત છે.

૪. સ. ૧૯૦૯ થી ૧૯૧૭ ના અરસામાં શ્રી તાતાસાહેબ (શ્રી ગિરધરદાસ વિહારિદાસ દેસાઈ) મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ અને રફલ બોર્ડના ચેરમેન હતા તેમના અમળ દરમ્યાન તે દરેક પ્રાથમિક શાળાની મુલાકાત લેતા, શિક્ષકોને પ્રોત્સાહન આપતા, સહાનુભૂતિથી અને કુશળતાથી કામ કરાવતા, અને ઉત્સાહથી પોતાની ફરજ જવાનદારીના બાનપૂર્વક બજાવતા. તેમના વખતમાં શાળાઓમાં સંગીત, ઉદ્યોગ, ભરતગુચ્છ તથા શીનણ, સુધારીકામ, લુહારીકામ, દરજીકામ વગેરે દાખલ કરનામાં આબુ હતું. આ દોષમાં તેમની સેવા નડિયાદના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર છે.

શ્રી ફૂલચંદ બાપુજી શાહની અમૂલ્યતા તેમના નામ સાથે જોડાયેલું બાલમંદિર ૧૯૩૫ ના અરસામાં બાનકેળવણીકાર શ્રી ગિજુભાઈ નધેકાએ ખુલ્લું મુક્યું . તે અત્યારે મઢીના મહાદેવ પાસે પડ્યાની ધર્મશાળામાં ચાલે છે

માધ્યમિક શિક્ષણ

સરકારી હાઇસ્કૂલ — ૪ સ ૧૮૫૮ માં મે માસની ૨૫ મી તારીખે એ શાળા ચરૂ કરવામાં આવેલી, તે વખતે તેમાં માત્ર ૪ વિદ્યાર્થીઓ હતા. વિદ્યાર્થીને માસિક શ્રી માત્ર ૬ આના આપવી પડતી, તેના આચાર્ય શ્રી વિષ્ણુપત નરોપત હતા. તેમને માસિક ૫૫૨ રૂ. ૪૦) મળતો. તેમાંથી અડધા યુગ્મ સરકાર આપતી, અને અડધા ખેડા જિલ્લા લોકન મોડે આપતી. નંડવામાં તે વખતે કોઈ પણ બૂક કે પો ન હતી. પરિણામે યુગ્મરાતી વિભાગના ઈન્સપેક્ટર સાહેબ છાત્રાઓને પુસ્તકો મળાવી આવતા હતા, અને તેના પૈસા સરકારી તીજોરીમાં જમે થતા.

ત્યાં પછી ૧૬-૨-૧૮૫૮ ના રોજ બીજા આચાર્ય શ્રી મનસુખરામ નરસિંહદાસની નીમણૂક કરવામાં આવી. ૧૮૫૭ ના વખતમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધીને ૧૭ ની થઈ, શાળાનો વહીવટ એક સ્કૂલ કમિટી ચલાવતી તે વખતે માત્ર ચાર ધોરણો જ ચાલતા. એમાં ધોરણમાં પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને પ્રથમ કક્ષાનું સર્ગીશીફ્ટ મળતું અને તેમને સરકારી નોકરીની નીચલી કક્ષાઓ માટે લાયક ઉમેદનાર મળવામાં આવતા હતા, ત્રીજા ધોરણ પાસ કરેલા વિદ્યાર્થીઓને બીજી કક્ષાનું સર્ગીશીફ્ટ મળતું હતું.

શરૂઆતમાં શાળાનું નામ 'નડિયાદ ઇંગ્લીશ સ્કૂલ' હતું. તા. ૧૨-૧૦-૧૮૫૮થી તેનું નામ 'અવર્નેન્ટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એન્ડ એસો-વર્નાક્યુલર સ્કૂલ' રાખવામાં આવ્યું. શાળાનો અમલ સવારના ૧૦ થી સાંજના ૪ વાગ્યા સુધીનો હતો, અને બિનજામાં શાળાનો સમય સવારના પાંચ થી ૧૧ વાગ્યાસુધીનો રહેતો. શરૂઆતમાં માત્ર આચાર્ય જ કામ કરતા, શાળામાં કોઈ મદદનીશ શિક્ષક કે કારકૂન ન હતા. પછી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતાં ૩ મોનિટરોની નીમણૂક કરવામાં આવી, તેમને દરેકને માસિક ૯)રૂપીઆ પગાર મળતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં પહેલી જ વાર મદદનીશ શિક્ષકની નીમણૂક થઈ. ઇ. સ.

૧૮૬૫ માં આચાર્ય, ૪ શિક્ષકો અને એક શાસ્ત્રી આટલા સ્ટાફ પર હતા. તે વખતે આચાર્ય તરીકે શ્રી યુ. એન. મહેતાજી નીમવા હતા, અને તેમને પગાર માસિક રૂપીઆ ૨૦૦ મળતો હતો. તેથી મહીના પછી, માસિક ૨૫૦) રૂ. ના પગારથી શ્રી જી. ડી. કોઠારીની આચાર્ય તરીકે નીમણૂક થઈ. ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં શાળાની શી વધારીને આઠ આના કરવામાં આવી, અને પ્રાવેશિક શી ૧૨ આના લેવામાં આવતી. ૧૮૬૬ માં એક શિક્ષક સ્ટાફ પર વધ્યા. પણ હજી સુધી માત્ર ચાર ધોરણો જ હતાં આ વર્ષમાં શ્રી પી. બી. સરૈયા, જે શાળામાં જ શિક્ષક હતા તેમણે ખાનગી અભ્યાસ કર્યો, અને આ શાળામાંથી મુખર્જી વિદ્યાર્થીની મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસી તે પરીક્ષા પાસ કરનાર પ્રથમ નીકળ્યા. પછી તે વર્ષે ૧૮૬૭માં પાંચ વિદ્યાર્થીઓને મેટ્રિક માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા, જેમાંથી ૩ પાસ થયા.

ઈ. સ. ૧૮૬૮-૬૯ માં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધીને ૧૫૦ ની થઈ. ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં શાળામાં વ્યાયામશાળા ઉમેરાઈ. તે જ વર્ષે શાળામાં મેટ્રિક સુધીનાં બધાં જ ધોરણો ખોલવામાં આવ્યાં, અને ૨૩ વર્ષની નાની ઉંમરના શ્રી જી. એ. દયાલ (અમ. એ.) ને આચાર્ય તરીકે નીમવામાં આવ્યા. તે જ વર્ષે ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં શાળાનું નામ બદલીને 'નડિયાદ હાઈસ્કૂલ' રાખવામાં આવ્યું. તે જ અરસામાં પ્લેગપોળમાં આ શાળાને ઓંગે એક બોર્ડિંગ ખોલવામાં આવી, જેમાં ૧૪ છાત્રો હતા. તેમાં ૫-૨-૧૮૭૨ થી શાળાનો સમય બદલીને ૧૦:૧૧ થી ૪:૧૧ સુધીનો કરવામાં આવ્યો. ૧૮૭૨માં શીનું ધોરણ નીચે પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યું હતું:—

૧ હું તથા ૨ જી. ધોરણ	૦-૮-૦
૩ જી. ધોરણ	૦-૧૨-૦
૪ યુ. તથા પાંચમું ધોરણ	૧-૦-૦
છઠ્ઠું તથા સાતમું ધોરણ	૧-૮-૦

૧૮૭૨ માં જ સાળાએ મેટ્રિક પરીક્ષા માટે રીતસર વિદ્યાર્થી-
ઓને મોકલ્યા. પણ આસપાસનાં ગામોમાંથી વિદ્યાર્થીઓની વધારે
સંખ્યા આવતી હોવાથી, વાંદરા પોળમાં એક મંડાનમાં બીજી બ્રેડિંગ
બોલી, જેમાં ૧૫ છાત્રો રાખવામાં આવ્યા. સાળાનું મંડાન પણ
નાનું હતું; પરિણામે રા. બ. વિહારીદાસ અનુભાઈ દેસાઈની મદ-
દથી હાલનું જૂનું મંડાન ૧૮૭૬ માં અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ૧૮૮૧-
૮૨ માં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધીને ૨૮૫ ની યઈ, પણ ત્યાં સુધી
એક પણ મુસલમાન વિદ્યાર્થી સાળામાં ન હતો. ચિત્રશિક્ષક, વ્યાયામ-
શિક્ષક કે કારકૂન સાળામાં ન હતા. પરિણામે વર્ગ દીક એક શિક્ષક
હતો, અને આચાર્યને પણ બહુ સખત કામ કરવું પડતું હતું. અનેક
માર આગણી કર્યા પછી, ખાતા તરફથી સાળાને ૧૮૮૩-૮૪ માં
એક મેન્ટ્યુએટ શિક્ષક મળ્યો અને ચિત્રશિક્ષક તથા વ્યાયામશિક્ષક
પણ ઇ. સ. ૧૮૮૫-૮૬ માં મળ્યા. ૧૮૮૫ માં સંસ્કૃતની સાથે, સાથે
ફારસી પણ સાળામાં બીજી ભાષા તરીકે દાખલ કરવાની જોગવાઈ ગઈ.

ઈ. સ. ૧૮૯૧ માં સાળાના મંડાનનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર
પડી, અને પોતાના નામની તેજની મુકવાની શરતે રા. બ. વિહારી-
દાસ અનુભાઈ દેસાઈએ (૧૦૦૦) રૂ. નું દાન કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૯૨
માં રેલ્વે લાઈનની પાસે સાળાને ફીડિંગશુ મળ્યું.

૧૮૯૫-૯૬ માં સાળામાં બોલિંગહાઉસને પરિણામે ૭ મુસલમાન
વિદ્યાર્થીઓ તથા ૯ હરિજન વિદ્યાર્થીઓ હતા.

૧૮૯૬-૯૭ સુધીમાં બ્રેડિંગમાં ફેરફારો થયા.

૧૮૯૭-૯૮ માં સાળામાં ૪૧૧ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા. તે
જ વર્ષે આ સાળાનો ઓડ-નિવાસી વિદ્યાર્થી શ્રી લલ્લુભાઈ ગોવિંદ-
ભાઈ પટેલ મેટ્રિકની પરીક્ષામાં આખા ઇલાકામાં પ્રથમ નંબરે આવ્યા
અને શ્રી મહાસુખરામે અમીચંદ સાહુ ઇલાકામાં -૧૧ મે નંબરે
પાસ થયા. ૬-૬-૨૨

૧૯૦૧ માં પ્લેગ, કોલેરા અને દુકાળને કારણે બોર્ડિંગમાં સંખ્યા ઘટી ગઈ, અને માત્ર ૪૩ છાત્રો રહ્યા. શાળામાં, પણ ૧૫૩ ના વિદ્યાર્થીઓ રહ્યા. છ વિદ્યાર્થીઓ પ્લેગથી મૃત્યુ ગયા. પણ ૧૯૦૩-૦૪ માં ફરી પાછી સંખ્યા ૩૨૩ ની થઈ ગઈ.

૧૯૦૨-૦૩ માં ગાળા અમરવાદ રમતગમત હરીફાઈમાં જોડાઈ, અને પ્રથમ વિજેતા બની ૧૮ પ્ત્રાપ્તો હતી ગઈ. તે જ વર્ષમાં શારીરિક તથા નૈતિક કળવણી માટે કોચનેશન ફંડ રાફ થયું.

૧૯૧૦-૧૧ માં મુસવમાન વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધીને ૨૪ થઈ હતી.

૧૯૧૪ માં સરકારે બોર્ડિંગમાં એક ટ્યુમ ક્વો બોલાવ્યો, પણ ૬૦૦ ફીટ કરતાં પણ વધારે જોડું બોલાવ્યા છતાં પણ પાણી ખાડે નીકળ્યું. છતાં જેન્ડ પંપ મૂકી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. તે જ વર્ષે સરકાર તરફથી પર્યાટન માટે ૫૦૦૭ રૂ. માન્ય મળતાં, વિદ્યાર્થીઓને ટુકડીમાં આણુ તથા પાવાગઢ વાંધ જવામાં આવ્યા.

૧૯૧૫-૧૬ માં અનાથ એડિલ્ડિયન છોકરાઓને સંમદ્દ કરવા શાળામાં વિદ્યાર્થીઓએ એક મનોરંજન કાર્યક્રમ લગાવ્યો હતો.

૧૯૧૭ માં શ્રી સી. સી. દેસાઈ જે હાલમાં હિંદી સરકારના વેપાર ખાતાના સેક્રેટરી છે અને જે આદા. સી. એમ. થયા હતા, તે મુખર્જી કપાડામાં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બીજો નંબરે આવ્યા; અને શ્રી મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ જે હાલ શિક્ષક અને આદિત્યના મંત્રી છે અને વિદ્યાર્થીની દેવેન્દ્રેજ રાણે જે, તે આખા મલાકામાં ત્રીજો નંબરે પાસ થયા.

૧૯૨૦ શ્રી સ્વામ્ય નામનું હસ્તવિખિંત્ર આસિદ્ધ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ ચલાવે છે.

શાળામાં શ્રી ગોવર્ધનરામ, શ્રી મણિલાલ નબુલાઈ શ્રી દોલત-
રામ કૃપારામ પંડ્યા, શ્રી હરિદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ, શ્રી ગોપાંજીદાસ
વિહારીદાસ દેસાઈ, શ્રી સી. એન. મહેતા, શ્રી ચુનીલાલ તારાચંદ
દલાલ, શ્રી ગોવિંદલાલ હાથીલાઈ દેસાઈ, તે વખતે નડિયાદમાં
મેસાજમાં રહીને બહુતા શ્રી વિદ્યલેખાઈ પટેલ તથા તેમના નાનાભાઈ
સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ, શ્રી ગોકળદાસ દારકાદાસ તલાદી, શ્રી
દાદુભાઈ પુરુષોત્તમદાસ દેસાઈ, શ્રી સી. સી. દેસાઈ, તથા તેમના
ભાઈ શ્રી એમ. સી. દેસાઈ (આઈ. સી. એસ., અધ્યાપકાબાદના ડીરેક્ટી-
કટ જાગર) શ્રી મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ—આમ અનેક નામાંકિત
પુરુષો પોતાના અભ્યાસ કાળ દરમ્યાન ભણ્યા છે, અને નડિયાદના
તથા શાળાના નામને ઉજ્જવળ બનાવ્યું છે. શાળાનું શિસ્ત બહુ
સુંદર હતું, અને અસહકારના સમયમાં પણ ત્યાંનાં ધણા વિદ્યાર્થીઓ,
કાઠી મૂકવાની બીજીથી, નિયમિત રીતે શાળામાં જતા અથવા જવાનો
પ્રયત્ન કરતા.

આ શાળામાં બહુ પ્રતિષ્ઠિત અને હોંસિયાર હેડમાસ્ટરો પણ
આવી ગયા છે. અને સંસ્થાની કારકર્દીને પ્રોત્સાહન બનાવવામાં
પોતાનો ફાળો નોંધાવી ગયા છે. ઈ. સ. ૧૮૭૪ થી ૧૮૮૧ સુધી
શ્રી ડી. ઇ. ગીમી આચાર્ય હતા. ૧૮૮૧ થી ૧૮૮૭ સુધી શ્રી આઈ.
એમ. સ્વાણી આચાર્ય હતા. ૧૮૮૭ થી ૧૮૯૧ સુધી શ્રી માધવ-
લાલ હરિલાલ દેસાઈ આચાર્ય હતા. ૧૮૯૩ થી ૧૮૯૬ સુધી શ્રી
કે. કે. કાપડિયા આચાર્ય તરીકે રહ્યા હતા. ૧૮૯૬ થી ૧૮૯૮
સુધી શ્રી એચ. કે. ભટ્ટા આચાર્ય હતા. ૧૮૯૮ થી ૧૯૦૨ સુધી
સંસ્કૃતના પાંડિત અને વિદ્વાન, રા. બા. કમળાશંકર પ્રોફેસર ઝિવે-
લ્લિએ આચાર્યપદ શોભાવ્યું હતું. ૧૯૦૨ થી ૧૯૦૪ સુધી શ્રી
દોરાબજી હીરજીભાઈ વાચજી આચાર્ય હતા. ત્યારપછી ૧૯૦૪ થી
૧૯૦૮ સુધી સંસ્કૃતના વિદ્વાન અને અદ્વિતીય ભાષાંતરકાર દિ. બા.
કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવે આચાર્યપદને વિભૂષિત કર્યું હતું. ત્યાર

પછી શ્રી હરિકૃષ્ણ ફકીરભાઈ ભટ્ટ (૧૯૦૮ ના જન્મ-સુઆરીથી ૧૯૦૮ ના ઓગસ્ટ સુધી), શ્રી જ્યોત્સ્ના કુબેરદાસ દલાલ (૧૯૦૦ થી ૧૯૧૮) શ્રી જ્વાલાબાઈ બીખાભાઈ મહેતા (૧૯૧૮ થી ૧૯૨૧), શ્રી દોગબજ સાપુરજી નારાવાલા (૧૯૨૧-૨૮), રા. બ. પી. જી. જી. સામી (૧૯૨૮-૩૨), શ્રી દારકાદાસ મોતીચંદ દોશી (૧૯૩૨-૩૮), શ્રી ભોળીલાલ કે. પટવા (૧૯૩૮-૪૧), શ્રી આર. એમ. શાહ (૧૯૪૧-૪૨) અને ત્યારપછી શ્રી સી. જે. દલાલ, શ્રીગોવિંદસ્મિથ આચાર્ય તરીકે કામ કરી ગયા છે.

ન્યૂ ઇન્ડિયન હાઈસ્કૂલની સ્થાપના તા. ૧-૪-૧૯૦૨ ના રોજ થઈ હતી. તેના સચાલક શ્રી છોટાલાલ ટી. શાહ બહુ કામેય માણસ હતા. પોતે બહુ અગ્રેજી લખ્યા ન હતા, પણ વ્યવહારકુશળતાથી તે બધા કામને પહોંચી વળતા. તેમના વખતમાં ક્રીકેટમાં અને બીજી રમતગમતોની હરીફાઈમાં આ શાળાની ખ્યાલમાયા હતી. વિદ્યાર્થીઓ મજબૂત બાધાના અને લાગાપહોળા હતા ત્યાર પહેલાં શ્રી ફરામજી પોતાની અગ્રેજી શાળા મોદી સાથેમાંથી ભાટવાડા તરફ જતા, સ્પર્ધામાંથી મસીદ પાસે ધરાધને આવતો ગરતો ન્યાં મળે છે ત્યાં લાકડાના પીડાની સામેના મેડા પર ચલાવતા. પછી તે શાળા રેશન શેડ પર ખસેડવામાં આવી. તેમણે તે શાળા શ્રી સુનશંતે વેચી, અને તે કેરોનેશન હાઈસ્કૂલના નામથી, અત્યારે ન્યાં સરસ્વતી હાઈસ્કૂલ બેમે છે એ ધિએટર પાસેના શ્રી છોટાભાઈના મકાનમાં બેસતી. તે શાળા અસહકારના વખતમાં બધું પડેલી તેલું મકાન સરસ્વતી હાઈસ્કૂલ માટે શ્રી માણેકલાલ શાહે ૧૯૨૭ માં ભાડે લીધું. એટલે સરકારી હાઈસ્કૂલથી બીજે નંબરે, ધણીવાર તેની સાથે હરીફાઈ કરતી, રમતગમતમાં તે વખતે નામ કાઢી ગયેલી, ન્યૂ ઇન્ડિયન સ્કૂલ હતી. તેમાં પણ ધણા હોશિવાર આચાર્યો આવીને કામ કરી ગયેલા છે અત્યારે તે શાળા શ્રી ડાકોરભાઈ છોટાભાઈ તથા મિન્સિપાય તરીકે વડોદરા શ્રી અંબાલાલ લલુઆઈ પટેલ ચલાવે છે.

શાળામાં લેગલિંગ ૮૦૮-૯૦૦ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા છે.

શ્રી માણેકલાલ કદાનદાસ શાહે સરસ્વતી હાઈસ્કૂલની સ્થાપના તા. ૧૦-૬-૧૯૨૭ માં કરેલી. તે ચિએટર પાસેના મકાનમાં બેઠે છે. તેમાં પણ લગભગ ૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓ કેળવણી લે છે.

ત્યાર પછી તા. ૧૬-૬-૩૪ ના રોજ શ્રી મણિલાલ ઠાકરે 'અવર એન સ્કૂલ' શ્રી બાલાશંકરના ડેહેવામાં શરૂ કરી. તેમાં પ્રથમ આવ્યાઈ તરીકે શ્રી શાંતિલાલ દાકર કામ કરતા હતા. તે શાળાનું ઉદ્દઘાટન તે વખતના ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટર શ્રી જયકર સાહેબને હસ્તે થયું હતું. તેના મિડલ સ્કૂલના મકાનમાં, મોગળના કોટમાં હાલ જ્યાં શ્રી બાસુદીવાળા પબ્લિક હાઈસ્કૂલ બેસે છે તેમાં, ૧૯૩૪-૩૫ માં એક ચિત્ર પ્રદર્શન તથા આરોગ્ય પ્રદર્શન તે શાળા તરફથી ભરવામાં આવ્યું હતું, જેને પરિણામે શહેરની સુધરાઈએ તેને માનદ પણ આપી હતી.

ઈ. સ. ૧૯૩૯માં શાળાનું નામ બદલી, સીડી હાઈસ્કૂલ રાખવામાં આવ્યું. હાલ તેનું સંચાલન શ્રી સરસ્વતી હાઈસ્કૂલના સંચાલકો જ કરે છે. આ શાળામાં આશરે ૪૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે.

ન્યૂ ઈંગ્લીશ સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ શ્રી અબ્બાસલાલ લક્ષ્મીભાઈ પટેલે તા. ૧-૬-૧૯૩૯ ના રોજ ન્યૂ ઈંગ્લીશ સ્કૂલ ફાર ગર્લ્સ નામથી બેનોને હાઈસ્કૂલની કેળવણી લેવાની સગવડ મળે તે માટે એક શાળા શ્રી બાલાશંકરના ડેહેવામાં કાઢી છે. તેમાં પણ આશરે ૩૫૦ વિદ્યાર્થીનીઓ બેસે છે.

તા. ૩-૬-૧૯૪૩ ના રોજ તે વખતના હિસ્ટ્રીકલ જજ શ્રી માધુભાઈ સુનીલાલ કવીશ્વર સાહેબને હાથે શ્રી બાસુદીવાળા પબ્લિક હાઈસ્કૂલનું ઉદ્દઘાટન થયું. તેનું નામ નડિયાદના પ્રસિદ્ધ વેપારી શ્રી બાસુદીવાળા શંરૂથી શરૂઆતમાં ૧૫/૬બરતું દાન મળવાથી, તેમના

નામે સાથે જોડવામાં આવ્યું હતું. પછી ખીજાઓએ પેણુ તેમાં રકમ લરી, અને કુલ રૂ ૨૭ હજાર રૂપિયા થયેલા. શ્રી મોતીલાલ બાપુજી સાહે તથા શ્રી રમણલાલ મોતીલાલ પરીખે મૂળ આ શાળાની સ્થાપના કરેલી, અને પછીથી તેનો વહોવટ ખેડા ડિસ્ટ્રિક્ટ એજ્યુકેશન સોસાયટી, જેના પ્રમુખ રા. બ. સોમીલાલ વડોદરા હતા, તેમને સોંપી દીધો હતો. અત્યારે તેમાં પેણુ આશરે ૫૦૦-૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે.

આ પ્રભાણે પ્રાથમિક કેળવણી લેતાં બાળકોની કુલ સંખ્યા ગામમાં આશરે ૩૦૦૦ હજારની છે. તેમાં આસપાસનાં ગામડાંમાંથી આશરે ૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓ આવે છે.

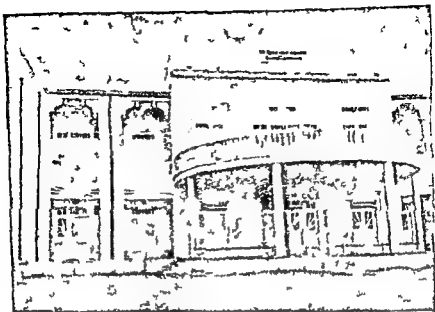
આ ઉપરાંત નડિયાદના મિશન તરફથી એકે પ્રાથમિકશાળા તથા એક મિડલ સ્કૂલ ચાલતી હતી. તેમાં સુધારી છુદારી વગેરે ઔદ્યોગિક કેળવણીની વ્યવસ્થા સુંદર હતી. તેમાં પણ આશરે ૧૫૦-૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા.

આ ઉપરાંત નડિયાદની કેળવણીની ઘરેડમાં નવી બાંત પાડી, પાંતાની લાક્ષણિક મુદ્રા ને કાષ્ટ કેળવણીની સંસ્થા અર્પની હોય તે તે શ્રી વિઠ્ઠલકન્યા વિદ્યાલય તે તદ્દન ઇલાયદી, સ્વપર્ચામ સંસ્થા છે. શ્રી વિઠ્ઠલકન્યા કેળવણી મંડળ તો ૧૨-૧૧-૧૯૩૩ માં સ્થપાયું હતું. તેનો હેતુ સરદાર પટેલના મોટાભાઈ, હિંદધારાસભાના એક સખતના પ્રમુખ, નામદાર શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલનું યોગ્ય સ્મારક નડિયાદમાં 'જાનુ' કરવાનો હતો. તે સંસ્થાનો સ્વતંત્ર અભ્યાસક્રમ લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ, શ્રીમતી શારદાબેન મહેતા તથા શ્રી રામનારાયણ પાઠકે ધરી આપ્યો હતો. પછી ૭ વર્ષ પછી તેમાં ઘટતા સુધારાવધારા શ્રી નરહરિભાઈ દ્વારકાદાસ પરીખે તથા શ્રી કિશોરચંદ્ર ધ. મુરારીવાળાંએ સંસ્થા હતા. આ 'વિદ્યાલય' હિંદધારા હ. સ. ૧૯૩૪ માં મહાત્મા

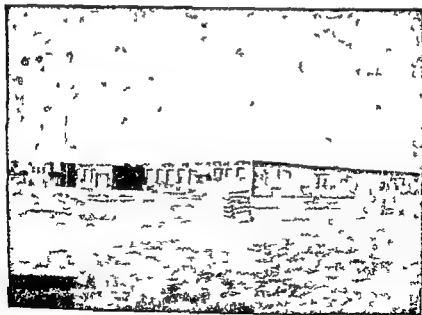
ગાંધીજીને હાથે સંયુક્ત હતા. તેમાં બંધીજ બેનો જાનાલયમાં પાસે જ રહે છે. અભ્યાસક્રમમાં સાહિત્ય, કળા, મૂળવિદ્યોગો અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવે છે. ત્યાં બાણુતી બેનોની સંખ્યા આશરે ૧૫૦-૧૭૫ છે. તેમને સ્પોર્ટ્સ, કમ્પ્યુટરની ધોડી, સફાઈ બાગાવત વગેરે કામ જાનમહેનતથી કરવાની તાલીમ મળે છે. મોટે ભાગે તે સંસ્થા પર અમંદકારના મુશળ નેતાઓની અને રાષ્ટ્રસેવકોની ભારે વ્યસર પડી છે. પરિણામે કન્યાઓ સ્વચ્છ, તંદુરસ્ત, સ્વાશ્રયી, નીડર ગૃહકાર્યકુશળ હોય છે. સંગીત, રંગોળી, ગરબા, રાસ વગેરેમાં તેમની નિપુણતા સારી હોય છે. આ સંસ્થાનાં આલેશાન મકાનો શ્રી સંતરામ મંદિરની પાછળ આવેલાં છે, અને રહેવામાં સુસાફરી કરતા લોકોની નજરે પડે તેમ, શહેરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતાં, જીભાં છે. તેના આચાર્ય તરફ શ્રી દેસાઈભાઈએ બહુ વર્ષ કામ કર્યું છે.

ઉચ્ચ કેળવણીની સંસ્થાઓ

મહાગુજરાત આયુર્વેદિક મેડિકલ કોલેજ:-ઈ. સ. ૧૯૩૫-૩૬ માં મુંબઈ ધારાસભાની બેઠકમાં મુરતના સભ્ય શ્રી દહેલી સાહેબે અમુક પ્રસંગમાં વૈદ્યોને 'જાંટ-વૈદ્ય' લેભાગુ વૈદ્યો કહ્યા. તે નડિયાદનાં વૈદ્ય શ્રી સુંદરલાલ નાંથાલાલ જોષીને ખૂંચ્યું. તે બેની વચ્ચે પત્ર-વ્યવહાર થયો. સરકાર સાથા વૈદ્યો બનાવવી કોલેજોને જરૂર ઉત્તેજન આપશે તેવી ખાતરી મળતાં શ્રી સુંદરલાલે તે વિદ્યામાં પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. ખેડા જિલ્લા વૈદ્ય સભાના તે પ્રમુખ ચૂંટાયા, અને, જિલ્લામાં ૧૩૫ સદ્યૈવોની પરીક્ષા લઈ તેમને નોંધ્યા. પછી તેમની સમક્ષ શિક્ષણનો પ્રશ્ન આવ્યો. એટલે ઈ. સ. ૧૯૩૬-૩૭ માં નડિયાદમાં ગુજરાત પ્રાંત વૈદ્ય પ્રતિનિધિ પરિષદ બોલાવવામાં આવી. તેમાં પ્રમુખ શ્રી દાંદુભાઈ પુરુષોત્તમદાસ દેસાઈ હતા. તેને પરિણામે મહાગુજરાત આયુર્વેદિક મેડિકલ મોડેલમાં અને વિદ્યાર્થીની સંખ્યામાં અર્ધ. આસુ

શ્રી વિકુલ ઇન્ડિયા વિદ્યાલય

લે ઓન લે ફેલોશ ઓફ સાયન્સ

વાંદક મોડકલ કોલેજની સ્થાપના ઇ. સ. ૧૯૩૮ માં, સુલુષ બિન-રમાં, રા. બ. છોટાલાઈની ધર્મશાળાને મેડે, ચઈ. ૧૯૩૯ માં તેને ૧૦૦૦ રૂ. ગ્રાન્ટ મળી, અને ડીસેમ્બર માટે છૂટ પસુ મળી. ૧૯૪૭ સુધીમાં તે કોલેજમાંથી ૩૨ ગ્રેજ્યુએટો નીકળ્યા. ૧૯૪૫ સુધી તે કોલેજની પ્રિન્સિપાલ અને સોસાયટીના માનદ પ્રમુખ શ્રી સુદરલાલ જોષી હતા. તેમણે આ સંસ્થાને ટકાવી રાખવા તનતોડ મહેનત કરી હતી. ઇ. સ. ૧૯૪૫ થી શ્રી માલવંકર દાદા પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા. ૧૯૪૮ ની સોસાયટીની ચૂંટણીમાં નવું બોર્ડ ચૂંટાયું, અને તેમાં શહેરમાં આગેવાની ભરેલું કામ કરના વકીલો તથા કોલેજોએ આ સંસ્થા ચલાવવાની મેંવા માંગે લીધી. આ કોલેજ માટે મકાન બાંધવા રૂ. ૫૫૦૦૦ નું ફાન સુલ્યાવના શ્રી નેરાભાઈ શંકરભાઈના કુટુંબીઓએ આપ્યું છે, અને તે ખર્ચ પર ૫૦ ટકા ગ્રાન્ટ સરકાર આપશે. એટલે મકાન નજીકના ભવિષ્ય કાળમાં તૈયાર થઈ જવાની ખાતરી છે. ૧ લાખ અને બે હજારનું શ્રી કુનાયા પ્રકૃતિશ્રદ્ધવાળું હોસ્પિટલનું મકાન સોસાયટીને મોંપવામાં આવ્યું છે. વળી સોસાયટીને શ્રી પાર્વતીબાઈ ચુનીલાલ ટ્રસ્ટ તરફથી સાયન્સ પુસ્તકાલય લગભગ નવ હજારની કીંમતનું મળ્યું છે. કોલેજ માટે ૪ વીધાં જમીન જે. એન્ડ જે. સાયન્સ કોલેજના મકાનની પાસેના ખેતરમાં જ છે. ૧૮૧ ચોરસવાર જમીન હવાખાનું ખોલવા માટે સરકારે મફત આપી છે. આ સંસ્થા તરફથી બે હવાખાનાં આપે છે, અને ૨૬ ખેડની વ્યવસ્થાવાળી હોસ્પિટલ છે. એટલે આ કોલેજનો ચદતીનો દિવસ હવે પાસે છે તેવું અનુમાન બાંધી શકાય છે.

જે. એન્ડ જે. કોલેજ ઓફ સાયન્સ

નડિયાદના નિવાસીઓને પોતાના બાળકો માટે ઉચ્ચ કેળવણી ખાતર અમદાવાદ, વડોદરા સુબંધ મોકલી હોરટેવ વગેરેનો મોટો ખર્ચ વહોરવો પડતો હતો. વળી આશરે ૩૦૦૦ હજાર વિદ્યાર્થીઓ

માધ્યમિક કેળવણી લેતા હતા, જેમાંથી આશરે ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ તો મેટ્રિક ક્લાસમાં લગ્નતા હતા આસપાસના ગ્રામમાં આવેલી હાઇ-સ્કૂલોમાંથી મેટ્રિક પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને સહેરામાં કોલેજની કેળવણી માટે જનુ ૫૩૭ હતું. પશ્ચિમે ૧૯૪૭ ના જુનમાં નડિયાદમાં એક પહેલા જે વર્ગના વર્ગો ચલાવતી સાયન્સ કોલેજ સ્થપાઈ તેમાં પોરના તમાકુના વેપારી શ્રી મનોરભાઈ પ્રટેય તરફથી શ્રી જ્ઞેદાભાઈ ભુવાભાઈ તથા શ્રી ઝવેરભાઈ ભુલાભાઈને નામે સવા જે લાખ રૂપીઆનું દાન મળ્યું, તેથી તે જે લાખોનો નામ કોલેજ સાથે જોડવામાં આવ્યા. વગી તેમાં પરીખ મોહનરાય સાકળચંદ તથા શ્રી ચંદુલાલ સાંકળચંદે પોતાના પિતાના નામે એક લાખ અને એક હજાર રૂપીઆનું દાન કોલેજની લાયબ્રેરી તથા એસેમ્બલી હોલ બધાવવા માટે આપ્યું. ૧૯૪૮ ની આવથી આદેશના જે વર્ગો પણ ખોલવામાં આવ્યા છે તેમાં શ્રી છાતાલાલ ખી પટેલના પુત્ર શ્રી જયતીલાલ તથા શ્રી મનુભાઈ પટેલે પોતાના પિતાના નામે એક લાખ રૂપીઆનું આદેશ કોલેજનું મકાન બધાવી આપવાનું વચન આપ્યું છે કોલેજનું મકાન મજબૂત પાયા પર ચણાવવામાં આવ્યું છે, અને તેમાં ૪-૪૫ લાખ રૂપીઆનો ખર્ચ થયો છે આ કોલેજ ઉત્સાહપૂર્વક શરૂ કરવામાં રા. બ મોમાભાઈ વકીલ તથા શ્રી પી. પી. પરીખનો હાથ હતો. કોલેજના પ્રમુખકાલમાં લગભગ ૧૫૫ હજાર રૂપીઆનો ખર્ચ થયો છે ૧ લાખ રૂપીઆનો પ્રયોગશાળા માટે સામાન લાવવામાં આવ્યો છે.

આ કોલેજના મકાનનું ખાતમુહૂર્ત મુંબઈ હજારાના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી બાબાસાહેબ ખેરેને હાથે તા. ૧૦-૧૦-૪૬ નારોજયનું હતું. શહેરની મુખગાઈએ ૧૯૪૭-૪૮ માં કોલેજને ૫૪૪૭ રૂપીઆની ગ્રાન્ટ આપી હતી તેના ગ્રિન્સિપાલ શ્રી ઇન્દ્રિય સાહેબે સરકારમાં તેમાં ખૂબ જહેમત લીધાવી હતી મકાન ચલાવવામાં મુખ્ય હાતા શ્રી ઝવેરભાઈ પટેલ તથા શ્રી ડાહ્યાભાઈ મરઘાભાઈની દેખરેખ તથા ચીવટ

ધણી સારી હતી. કોલેજને માર્ગદર્શન પહેલેથી જ, નડીઆદના વતની અને રાંજકોટની શ્રી ધર્મેન્દ્રસિંહજી આર્ટ્સ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ડોક્ટર અણ્ણવાવ યાજ્ઞિકનુ મળ્યું હતું. ૧૯૪૮ ની સાલમાં અહીંના પ્રખ્યાત ઉદ્યોગીર શ્રી એન. જે ગોર, જેડા જિલ્લાના તે વખતના ડોક્ટર શ્રી ટી. એમ ચૌધરી, તે વખતના ઇન્સપેક્ટર જનરલ એફ પોલિસ શ્રી કામ્બે સાહેબ મુળદ ઇલાકાના ગૃહમંત્રિના માનનીય શ્રી મોરારજી દેસાઈ, માનનીય શ્રી ગાડગીન સાહેબ, ન્યાયમૂર્તિ શ્રી આગના, વગેરે સંબંધિત અધિકૃતઓએ કોલેજને મુલાકાત આપી પ્રેરણા આપી છે એકાદ વર્ષમાં બી. એ તથા બી. એસ સી ના, પૂના વર્ગો ખુલી જશે, અને સાક્ષરધામ નડિયાદમાં લેવિધ્યના સાક્ષરો ઉત્પન્ન કરવામાં આ કોલેજ અગ્રન્યનો ફાળો આપશે તેની આશા રાખેલી પાસે સૌ નાગરિકો રાખે છે

આ કોલેજ ઉત્તરસડાની સડક પર ગામથી ૧૧૦ મીટર દૂર આવેલ છે

આ રીતે જોતા, ધીમે ધીમે પણ દૃઢ ગતિથી, મક્કમ પગે નડિયાદે પ્રાથમિક કેળવણીથી શરૂઆત કરી કોલેજના તત્કાલ મુદ્દી, કેળવણીવિષયક પ્રગતિ સાધી છે

૬ વ્યાયામપ્રવૃત્તિ

ગુજરાતમાં વ્યાયામપ્રવૃત્તિનું સ્મરણ થાય છે, ત્યારે તેના મૂળ ખીજ વાવનાર, અથાક કર્મચાગી, નિષ્કામ સેવાભાવથી કામ કરનાર, વીર ત્યાગી શ્રી અબ્બાલાલ પુરાણીની યાદ આપ્યા સિવાય રહે તેમ નથી હિંદના ખીજ પ્રાતોના યુવાનોની સરખામણીમાં માયકાગલા શરીરવાળા ગુજરાતી યુવાનોના શરીરનું ઘડતર કરી, તેમને જીલ્લિશાળી, ખડતલ શરીરવાળા, રાષ્ટ્ર સેવાભાવી નવયુવક બનાવવાનું સ્વપ્ન પહેલી વાર શ્રી હોદુભાઈ પુરાણીના મગજમાં તે પળનમાં એક ટાલેજમાં અધ્યાપનનું કામ કરતા હતા ત્યારે ઉદ્ભવેલું પરંતુ તેમના તે સ્વપ્નને ગુજરાતમાં મૂર્તિમત્ત કરનાર તેમના આવકા નાનાભાઈ શ્રી અબ્બાલાલ પુરાણી હતા. શ્રી અબ્બાલાલે શ્રીઅરવિંદના અધ્યાપક-પણા નીચે વડોદરા કોલેજમાં અધ્યાસ કરેલો તે વખતની શ્રી અરવિંદની વિચારધારાની પ્રગળા અસર તેમના મગજ પર પડેલી પછી બગલના ઝઝાવાતી દિવસો આવ્યા, અને શ્રી અરવિંદે બગલમાં નવયુવાનોને સાચી રાષ્ટ્રભક્તિ અને રાષ્ટ્રસેવા સીખવાડવા માટે *Scoutmaster* (નવુશાવ ભરેલા સધમદિરો) આપવાનું શરૂ કર્યું તે આદર્શથી પ્રેરાઈને શ્રી અબ્બાલાલે ગુજરાતમાં વ્યાયામમદિરો રચાવવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હતી.

શ્રી અબ્બાલાલ એટલે શક્તિનો ધસમસતો ધોધ, ચેતનની ચિન ગારીચો વેરતી સો સો હોર્સ પાવરની અધ્યાત્મ ફેક્ટરી. તેમની કામ કરવાની અને ઊછરતા જીવાનો પાસે એપ લગાડીને કામ લેવાની શક્તિ, રાષ્ટ્રભક્તિ અને સેવાભાવના તેમનાં કુમળાં મગજમાં, કેલ્વર્સની.

શક્તિ અદ્ભુત હતી. તેમણે વ્યાયામપ્રવૃત્તિ શ્રી અરવિંદના પૂંજીયોગ. માટેની તૈયારી રૂપે નીકારી હતી. તે ભરૂચ કેળવણી મંડળમાં કામ કરતા. ત્યાંથી સનિવારે નીકળી, વડોદરા વ્યાયામશાળામાં આવી હાજરી તથા પ્રેરણા આપતા. ત્યાંથી નડિયાદમાં તેવો જ કાર્યક્રમ પેતાવી, અમદાવાદ જતા; અને ત્યાં સારંગપુર વ્યાયામ મંદિરમાં હાજરી આપી, શિસ્ત આચારદ્વારા શીખવાડી, મહારાષ્ટ્ર પ્રતાપ દેશભક્ત વીર શિવાજી, દેવસીની વીર રાણી લક્ષ્મીબાઈ પર પ્રવચન કરી, જુવાનોમાં દેશભક્તિનો રંગ ચડાવી, સોમવારે પાછા ભરૂચ કેળવણીમંડળની કોલેજમાં કામ કરવા હાજર થઈ જતા. તે ખીજને આગળ મૂંઢી, માંચી ફૂર ફૂડી, જાહેરાતને અનિર્દેશગતી, મુગ કાર્ય કરતા.

નડિયાદમાં ડભાણુ લાગોળે અંબાલાલની વાડીમાં ૧૮-૧૨-૧૯૧૭ ના રોજ શ્રી મહાશંકર પોપટશાસ્ત્ર આચાર્યના પ્રમુખપણા નીચે તેમણે પડદા પાછળ રહી નડિયાદના નાગરિકો અને નવજુવાનોની એક સભા યોજી. તેમાં તેમણે વ્યાયામની અને સુદૃઢ શરીરની અગત્ય સમજાવ્યાં, અને નડિયાદમાં એક વ્યાયામમંદિર શરૂ કરવાની જરૂર પ્રદર્શિત કરી. તેમની ચેતનાના તણુખા હાજર રહેલો જુવાનિયાઓએ ત્રીણા શ્રી મોહનલાલ સાંકળચંદ દલાલે પોતાના ભત્રીજા દલાલ વિઠ્ઠલદાસ સોમચંદના નામ પાછળ ૧ હજાર રૂપિયા વ્યાયામ મંદિરને આપવા જણાવ્યું. પરિણામે તેમનું નામ વ્યાયામમંદિરના નામ સાથે જોડવામાં આવ્યું. શરૂઆતમાં દલાલ વિઠ્ઠલદાસ સોમચંદ વ્યાયામમંદિર અંબાલાલની વાડીમાં જ ચાલતું. ત્યાં શ્રી અંજુલાઈની પ્રેરક હાજરી નીચે નડિયાદના નવયુવકો દંડ, જોડક, લકડી, લાઠી, લેઝીમ, મલખમ, મગદળ, કુસ્તી, જુજુત્સુ વગેરે કરતા, સનિવારે ગામ બહાર રકાઉટિંગ માટે અથવા ક્લિફક્રાઈટ માટે જતા, રવિવારે જાહેરવકતૃત્વની કળા શીખવાની જુમિકારૂપે રવિસભામાં ચર્ચાઓ ચાલતી, શુધવારે અને સનિવારે બજારંગ બહી હતુમાનજીની મૂર્તિ

આગળ ધૂપદીપ થતા અને સિસ્તમદ્દ મૌનમય સ્તુતિ પડી ઋતુનિ
પાડ થતો અને મહાન આદર્શ, દષ્ટિ સમક્ષ રાખી ભક્તિભાવના
સભાર માનસમા ભરનામા આવતા વગી મધુ નાગણ્યના અકાળ
મૃત્યુ પડી તેમના નામથી નારાયણ મોક્ષિની હૃત્તવિખિત પ્રગ્તિ
શરૂ કરવામા આવી હતી નારાયણ પુસ્તકાલય પણ તરૂં થયુ પરંપર
વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમા મદદ કરવા માટે ખાસ વર્ગો પણ લેવામા
આવતા અમ્મ આ વ્યાયામપ્રદેશિ કેવળ શરીરમા જ બંધ ન થઇ
રહેતા, માનસિક નિકાસ તથા ચારિત્ર્યપ્રકર પાછળ પણ ખૂબ
ધ્યાન આપતી હતી.

તા ૧-૧-૧૯૧૮ ના રોજ વ્યાયામમંદિર અબાનાવની વાડી
માયીવહિદુનાથાશ્રમની દૂગી જમીન પર ખસેડવામા આવ્યુ ત્યા
યુવાનોને ખુશી હાનો વધારે લાભ મળતો વગી શ્રી અણુભાઈ
પુરાણી તે જ આશ્રમમા માનવ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે કામ કરતા
હતાં એટલે તેમને પણ વ્યાયામમંદિર ત્યા જાય તે વધારે અનુકૂળ
હતુ તા ૧-૧-૧૯૧૯ ના રોજ વ્યાયામમંદિર શ્રી મનોરદાસની
ખડકીમા ૭૫) રૂપીઆના વાર્ષિક ભાડાવાળા એક મકાનમા ખસેડવામા
આવ્યુ આ જગ્યાએ શ્રી અણુભાઈએ, બીજા વ્યાયામમંદિરમા
આવતા યુવકોની મદદ લઈ, મનનતુ છાપડું, કુચ્છીનો ખાડો વગેરે
જાતમતેનથી કરી આશ્રમના પાડ લખાવ્યા આ જગ્યા ગામમા
હોનાથી અહીં યુવકોની અવ્યાની હાલતી ખૂબ વધી, અને વ્યાયામ
પ્રવૃત્તિએ વિદ્યાર્થીઓમા ધર કર્યું.

શ્રી અણુભાઈ નડિયામા વગભગ ૧૧-૨૨ વર્ષ રહ્યા તે મહા
લક્ષ્મીમાતાવાળા, મજાનમા પીપળાપોળ સામે રહેતા હતા તેમનુ
ધર યુવાનો માટે રોજતુ વિશ્રામસ્થાન તથા અભ્યાસગ્રહ હતુ પાછ-
બથી તેમની માફક પોઝિચેરી એવેલા જાત કવિ પૂજનપાલ પણ
અહીં જ તેમની સાથે રહેલા આવ્યા તેમના પત્ની, યૌ. સ્ત્રીલાલતીમેન.

પણ બધા જ વિદ્યાર્થીઓને મમતાથી અને માતૃઆવથી બોલાવતાં તથા, રાખતાં. તેમણે ઘર કોઈ વેદ, ઉપનિષદના કાળના ઋષિના આશ્રમવાસની માદ આપણું. હોલિકા ઉત્સવ યોજીને તેમણે ગાળાગાળી, મારામારી, ભાંગફોડ અને પથરાની લડાઈ બધ કરાવી, મુવકોની શક્તિને રેમતગમતમાં તથા વીરતાબરી હરીફાઈઓમાં યોજી. શેડપોળ પાસે આ પથરાની લડાઈ પહેલીવાર બધ કરાવતાં, તે સાઈકલ લઈ વચ્ચે બિભા રહ્યા, ‘ખસી જાઓ’ની ઝૂમ સાંભળતાં, છતાં તે ન ખસ્યા. અદ્ય વાળીને કોઈ અજાણે ઝેરનોથી કોશ રહ્યા, કોઈ અનાડી છોકરાએ તેમને પથરો માર્યો, તેમને લોંબી નીકળ્યું, છતાં તે ન ખસ્યા, અલિસા અને અડંગ-નિશ્ચયનો વિનય થયો. પેપો છોકરો સવિનય, નમ્ર, વ્યાયામમંદિરમાં નિયમિત હાજરી આપતો. શ્રી અંશુભાઈનો લેકલ બન્યો; અને તે દિવસથી હોળી જીતવાની નવીન આવકારપાત્ર પ્રથા નડિયાદમાં શરૂ થઈ. ધનનેરમનો ઉત્સવ પૂજા વ્યાયામપ્રયોગો કરી ઉજવાતો. શ્રીમ્મ વ્યાયામવર્ગો ચલાવીને, તેમનો ૧૯૨૩ માં પેરિયેરીમાં શ્રી અગ્નિદેવતાશ્રમમાં યોગસાધના કરવા ગયા પછી, શ્રી રાવજીભાઈ અતુરભાઈ પટેલે, શ્રી મોહનલાલ હમનલાલ શાહે, શ્રી અપકલાલ હમનલાલ શાહે, શ્રી કુબેરભાઈ પટેલે શ્રી વિધ્યુભાઈ દેસાઈએ, શ્રી સતાભાઈ નેત્રે વગેરેએ ગુરુદાસની સારી સેવા બજાવી છે. શ્રી અંશુભાઈએ નાંખેલા બીજીથી આપવાનોમા રાષ્ટ્રમંદિર સ્થાપી રીતે અપાઈ. પરિણામે પહેલી અમલકારની લેલ-ચાલમાં અને ત્યાર પછીની બીજી કારકાર સામે કો-એમે માંડેલી વડે-તોમાં વ્યાયામશાળાનો કાળો ગૌરવલેરો અને ગણનીય હતો. આ વ્યાયામપ્રવૃત્તિ રીનસરે ચાલે અને તેને માટે પૂરતી વ્યવસ્થા થાય તે માટે નડિયાદ વ્યાયામ મંડળ સ્થપાયું. તેમાં મંત્રી તરીકે ઘણાં વર્ષો સુધી વડીલ શ્રી દાકારભાઈ નાયાભાઈ દેસાઈએ, કામ ‘કર્ણુ’ છે, અને શ્રી લલુભાઈ પુરુષોત્તમ દેસાઈ, શ્રી ગોપાળદાસ દારકાદાસ તવારી, શ્રી મોહનલાલ પીતાંબરદાસ ઝરેયા વગેરે પ્રમુખ હતા.

સંવત ૧૯૮૪ (૪૪ સ. ૧૯૦૮) ના શ્રાવણ સુદમાં વ્યાયામ મંદિરને મનોરદાસની ખડકીમાંથી બોળની ખડકીમાં લઈ જવામાં આવ્યું. તે મકાનનું વાર્ષિક ભાડું રૂ. ૧૫૯-૬-૦ હતું. સંવત ૧૯૯૧ ની માઘ સુદ પૂર્ણિમાએ શ્રી સંતરામ મંદિર તરફથી યોગ્ગ-ઓશા ઉપનિષદ-ગીતા-પુરાણ-વ્યાખ્યાન મહાસત્રની પૂર્ણાહુતિ પ્રસંગે વ્યાયામ મંદિરના બંધુઓએ સ્વયંસેવકા તરીકે સારી કામગીરી બજાવી, તે જોતાં મંદિરના શ્રી જનકીદાસજીને વ્યાયામ પ્રવૃત્તિની અગત્ય સમજાઈ. અને તેથી તેને પ્રોત્સાહન આપી કદર કરવાની શુભ ઇચ્છાથી અને સ્વતંત્ર આશાથી તેમણે વ્યાયામ મંદિરને હાલ તે સંસ્થા ન્યાં ટામ કરે છે તે, જમીન આપી. ત્યાં અભ્યાસ માટે આવતા વિદ્યાર્થીઓ માટે છાત્રાલય પણ શરૂ થયું. વ્યાયામ મંદિર તરફથી શરૂ કરેલાં શ્રી હનુમાન જયંતી, શ્રી ગણેશોત્સવ, પર્યટનો, શ્રી કૃષ્ણ-જન્મોત્સવી વગેરે ધણી શુભ પ્રવૃત્તિઓ યોજાતી અને હવે પણ યોજાય છે. ગામમાં આગ લાગે ત્યારે તેને હોવાવવામાં પણ વ્યાયામ મંદિરના બંધુઓ, પ્રથમ હોય. નડિયાદ મુનિસિપાલિટી પણ આ સંસ્થાને ઇ. સ. ૧૯૨૪ થી વાર્ષિક ૧૫૦ રૂપિયાની ગ્રાન્ટ આપે છે.

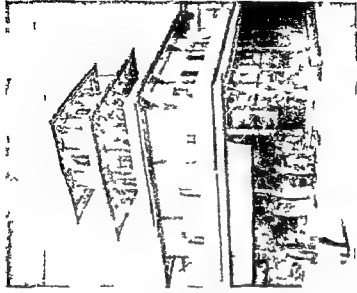
આ સંસ્થા બહુજ લોકપ્રિય થઈ હતી, અને શ્રી અંબુભાઈ સુવાનોમાં વ્યાયામગ્રેમ ઉત્પન્ન કરવામાં સફળ થયા હતા, તે હકીકત આ વ્યાયામ મંદિર શરૂ થયા પછી નીચેનાં ૧૮ વ્યાયામ મંદિરો નડિયાદમાં શરૂ થયાં તે પરથી સિદ્ધ થાય છે.-(૧) શ્રી વીસા ખડા-યતા સાર્વજનિક વ્યાયામ મંદિર (૨) શ્રી દગા ખડાપતા સાર્વજનિક વ્યાયામ મંદિર (૩) શ્રી માળી વ્યાયામ મંદિર (૪) મોઢ ફળિયા વ્યાયામ શાળા (૫) દેસાઈ વગા વ્યાયામ શાળા (૬) મારીદાર સેવા સમાજ વ્યાયામ મંદિર (૭) હિંદુ અનાથાશ્રમ વ્યાયામ મંદિર (૮) હનુમાન સાર્વજનિક વ્યાયામ મંદિર (૯) નવી મિલ વ્યાયામ શાળા (૧૦) માકોદરા નાગર વ્યાયામ મંદિર (૧૧) બાજ ખેડાવાળ સાર્વજનિક વ્યાયામ મંદિર (૧૩) શ્રી નૂતન સાર્વજનિક વ્યાયામ મંદિર

(૧૩) નવચેતન વ્યાયામ મંદિર (૧૪) શ્રી મોદિ સાર્વજનિક વ્યાયામ મંદિર (૧૫) પ્રજાત વ્યાયામ શાળા (૧૬) કાલિયાવાડ વ્યાયામ શાળા (૧૭) નવાગામ વ્યાયામ શાળા (૧૮) શ્રી રાષ્ટ્રીય સેવા સંઘ વ્યાયામ શાળા. અલગત, આમાંની કેકલીક વ્યાયામ શાળાઓ થોડાક સમય કે થોડાંક વર્ષ ચાલીને બંધ પડી ગઈ હતી. ઈ. સ. ૧૯૪૫ સુધીમાં તો માત્ર ચાર જ વ્યાયામ શાળાઓ કામ કરતી:- (૧) શ્રી વીસાખડાયતા સાર્વજનિક વ્યાયામ શાળા (૨) શ્રી બાજ ખેડાવાળ સાર્વજનિક વ્યાયામ શાળા (૩) શ્રી હિન્દુ અનાયાત્રમ વ્યાયામ મંદિર અને (૪) રાષ્ટ્રીય મેવાસંઘ વ્યાયામ શાળા. વળી ઘણી સંસ્થાઓમાં શ્રી અંબુલાઈ જેવા કાર્ય કરનાર અને ચેતના પૂરનાર પ્રચર સેવક ન મળે તે તદ્દન સ્પષ્ટ છે. પરિણામે કેવળ શરીરપૂજન કરનાર વર્ગ પણ ઊભો થયો હતો. પણ શરીરશક્તિ વધારનાર સંસ્થાઓ તરીકે પણ તેમની કોમંત ઓછી ન હતી. અંબુલાઈ જેવી વ્યક્તિઓ તો બહુ વિરલ હોય-હજારોમાં કોઈક. એટલે તેમના જેવું કાર્ય ખીજીઓ ન જ કરી શકે, અથવા તેમના જેટલી ચારિત્ર્યશુદ્ધિ ખીજીઓ ન જ દેખાડી શકે તે સમજી શકાય તેવું છે. પરિણામે તે સંસ્થાઓમાંથી ઘણી કથળી ગઈ. પણ મૂળ દ. વિ. સો. સા. વ્યાયામ મંદિર, પ્રથમ વડીલ વ્યાયામ મંદિર તો એકધારી સતત સેવા આપી રહ્યું છે. તે પદ્ધતિ શ્રી અંબુલાઈની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કેટલી લોકોત્તર અને બળવત્તર હશે તે સહેજે અનુમાની શકાય તેમ છે.

આજથી ૩૦ વર્ષો પર નડિયાદ અને તેની આસપાસનાં ગામડાં પચોતરિયે વડે ગોદધુ અને પથરાની લઢાઈ હોળી પર કરતાં. તે લઢાઈ નહિ, પણ યુદ્ધ હતું. ૨૫-૫૦ ધાવણ થતા, કોઈકના પ્રાણ જતા, અને વચ્ચેની આમલીની ઊંચામાં ઊંચી ડાળ પર રોપેલા ધ્વજને-નિશાનને જે હિતારી લાવે તે ગામ જીત્યું ગણાયું. પોતાના ગામના જુવાનોને હારીને પાછા લાગતા બોઈ, નડિયાદમાં બગરમાં ખરીદી માટે આવેલી એક ૮૦ વર્ષની પીપરલગની ડોસી આમલી પર ચઢી જઈ નિશાન લઈ આવેલી, અને પોતાના ગામનો પક્ષના લોકોને યાનો ચઢાવી જિતારડેલા તે વાત જુદો માસેથી સાંભળવા

મગ્રેલી છે પણ દીવાળીમાં ઝાઝીલક્ષ્મી સાંયચેરી આગળ દારૂખાનાની કોઠીઓની જે લડાઈએ, ચૂતી, જે કોઠી, જાણે તેના-દ્વાય, મર, સામા પૂર્ણના લોકોની લાઠીઓની જે ઝડી વરસતી તે દશ્ય બીવણ અને હિમત-પ્રેરક હતુ આવી લડાઈઓ ગામ બહાર લડાય અને કાઈ નિર્દોષ ગામના, પ્રેક્ષકોને કે ધગબારને ધન ન પહોંચે, તે તે પ્રજામાં શૂરવીરતા ટકાવી રાખે છે, લડાયક જુસ્સો કેળવે છે, અને હિમત તથા સાહસવૃત્તિને ઉત્તેજે છે શ્રી અણુભાઈ મુરાણી પ્રજાની ક્ષાત્ર વૃત્તિનાં તે તરવે પોષાય તેની રીતે ગામ બહાર હિલ ફાઈટ, ઝાઉટિંગ ખોખો, આંધળો પાટો, લકડી છૂટ વગેરે રમતો રમાડતા અને તેમાં પ્રતિપક્ષીઓ, રીતસર ધાયલુ થાય ત્યાસુધી લડાઈ જુસ્સાથી ચાલતી પણ તે જુસ્સો તેમના સમયમાં જેવો ખીલતો હતો તેવો ત્યારપછી ખીલે તેવી વ્યવસ્થા બરાબર થઈ શકો હોય તેમ લાગતુ નથી

પૌષ્ટિક ખોગકને અભાવે, સીનેમાની અનિષ્ટ વિચારસિત્તાપોષક અને વિલાસિતાવર્ધક અસરને પરિણામે, પ્રજાજીવનમાં શૂરવીરતા પ્રેરક પ્રસંગો ઓછા થયા તેને પરિણામે જે દૈર્ઘ્ય, બીરુતી અને શારીરિક ડ્રોસ આની ગયા છે તેનુ પ્રતિબિંબ નડિયાદમાં પણ જોવી મળે છે કેળવણીખાતાએ શાળાઓમાં શારીરિક કેળવણી ફરજિયાત દાખલ કરી છે પણ તે છોટ હેતુ સિદ્ધ કરવામાં સંકળ થઇ હોય તેમ લાગતુ નથી આવેલી સ્વતંત્રતા ટકાવી રાખવા અને મહાન સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવા ખડતલ શરીર, અમંસહિષ્ણુતા, હિમત અને સાહસિકતા કેળવવા જ પડશે, લશ્કરમાં, નૌકાદળમાં, હવાઈદળમાં શુજરાતે જોડાયુ જ પડશે, અને તેમાં નડિયાદે પણ પોતાના નોર્મને યોગ્ય મહત્વનો ફાળો આપવો જ પડશે. નડિયાદમાં પાગીદાર કામ ખડતલ અને દૃઢ શરીરવાળા છે, કારણ કે તેમનો મુખ્ય ધંધો ખેતી હતો અને છે પણ તેમનામાં પણ અંધાની મોંઝે પેઢી-દર-પેઢી શારીરિક શક્તિ ઘટતી જાય છે આ એક ચિંતાજનક વિષય છે આ વસ્તુને દૂર કરવા નડિયાદે વ્યાયામ પ્રવૃત્તિને ફરીથી વેગ આપવો પડશે અને પોતાની, ભાવિ પેઢી, સુદૃઢ બળધાની અને હિમતબાળ થાય તેને માટે યોગ્ય પગલા લેવાં પડશે.

શ્રી સતરામ મંદિર

શ્રી ઊંચેકર મહાદેવ

૭-શ્રી સતરામ મહારાજ તથા

તેમનો સમ્બંધ

૧. જડિયાદના એક આશુભ્યુત્પત્તીસતરામ મહારાજનું મંદિર તેની દક્ષિણ દિશામાં ઊડેવાળ તળાવ અને મયાવ તળાવની પાસે આવેલું છે. તે મંદિરના બે પ્યાન બેચે તેવા લક્ષણો છે. - ધવનતા અને રૂઝ ચૂઝતા, તથા સાધુઓની કરવામાં આવતી જાતમહેનત માયાનો, ગુણો ડાઘ ન હોય તેવી, આનંદ આપનારા, ખગલાની સ્વેત પાખો જેવા, ધવલ વસ્ત્રો જે મહારાજના, મંદિરના સાધુઓની વિશિષ્ટતા છે. મૂળ સતરામ મહારાજના સમયથી જ તે પરિધાનની પરિપાકી આવતી, આવી છે, આ ધારેધારે વધીને હાલમાં વિશાળ વિસ્તાર પર પેટાટાટી ધત્તણાયા પાથરતા મંદિરમાં સાધુઓ ખોતે જ ઝાડુ વાળે છે, મંદિરના કામકાજ અને સેવા કરી જાતમહેનત અને સેવા દારૂ જ મહારાજ સાથે એક સૂરતા સાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે મંદિરની બીજા એક ખાસ વિશિષ્ટતા છે તેમાં ભાવિક લકતો દ્વારા અપાતા ધનનો તથા માનનો જાહેર જનતા માટે વિનિયોગ, ધર્મકાર્યમાં અને જનતાજવાઈની સેવામાં થતો જોનો સદુપયોગ. મંદિરનો નિયમ છે કે દ્રવ્ય એકઠું ન કરવું, પણ જાહેર હિતના કાર્યોમાં વાપરી નાખવું. ઉનાળાનો સર્વ જોમ સરિતાઓના નીરનો યજ્ઞક્રિયાનું પ્રગ્નિદ કરે છે પણ તે ચોમા સાર્માં હજારગણ દાન કરવા, ખારા સાગજળને મીઠું બનાવી પૃથ્વીના રણમેદાને હરિયાળીથી હસવું બનાવવા, તેમ અહીં પ્રગ્નિદ થાય છે માત્ર લોકોના હિતમાં તેનો અર્થ કરવા અને તે અક્રિયાના સ્વતંત્ર ગાળામાં લોકોની ધર્મભાવના ખિલવવા, પોષના, સંવર્ધવા માટે, તે સવૃત ૧૯૮૭ના મહા સુદિ પૂનમ પહેલો મંદિરના ચતાબદી ઉત્સવ નિમિત્તે અહીં ઇતિહાસ ઉપનિષદ અષ્ટાદશ પુરાણો ધર્મ્યદિ શાસ્ત્રોની કથાનો તથા વ્યાખ્યાનમાળાને મહાસત્ર મડાંયો હતો તે એક જાન-

પર્વ હતુ. અનેક વિદ્વાનો, શાસ્ત્રીઓ, વ્યાખ્યાનકારોનો લાભ તે સમયે નડિયાદની જનતાને મળ્યો. હું તો પણ મૂળ સતરામ મહારાજની માઠીને તે અત્યાર સુધી આ મંદિર આમજનતાનું ધર્મસ્થાન છે આમજનતા ખેડૂત, કણુખી, સ્ત્રીઓ, મહારાજા, પાત્રીદારે આ સૌ પહેલેથી જ આ મંદિર તરફ ખેંચાયા છે, તેમને અનુકૂળ, આમજનતાની સગલ બાની માં જ શ્રી સતરામ મહારાજની સાધનપ્રણાલીનો બોધ થયેલો છે મૂળ નીતિમય આચર અને ધર્મમય ક્રમાણી ઉપર જ શુદ્ધ અત કર-
ણનો પાયો રચી, આધ્યાત્મિક ઈમારત તેના પર બાંધી કરવાની તેમ અહીંના મહાપુરુષોએ રાખી છે એટલે તુલસીદાસજીનું રામાયણ, તેમની સુદર, કાવ્યમય, સરલ સાખીઓ આ મંદિરના ભક્ત લોકોમાં સવિશેષ આદર અને પ્રચાર પામ્યા છે ગીતાયજ્ઞ નિમિત્તે અનેક લોકોએ તેનાં વિધ્યસહસ્ત્રનામના સપુટ માઠ સાથે પારાયણ કર્યા, નામજપ યજ્ઞ કર્યા—આ બધું પ્રુણ્ય, આ સધળી સત્પ્રવૃત્તિનું કલ્યાણ મંદિરને ફાળે જાય છે અત્યારે મંદિરની ગાદી પર શ્રી જનકીદાસજી મહારાજ બિરાજે છે મંદિરનો વિશાળ વિસ્તાર, ગામના લોકોને માટે ફૂવાઓ તથા ચકલીઓની સમવડ, ગામના બાળકો માટે ચગદોળ, હીચકા, કસરતના તથા રમતગમતના સાધનો વિશાળ લીમડાની છાયામાં રચ-
વાની ભવ્ય દીર્ઘદંડિવાળી ઉદાર યોજના કથાવાર્તાના અમૃતશ્રવણનો લાભ મળે માટે અવારનવાર કગવામાં આવતી જ્ઞાનપરમોની ગોઠવણ, રુગ્ગાલય બાગ, જાહેર સેવાના કાર્યો માટે ધર્મશાળાઓનો ઉપયોગ, હરિજનો માટે દર્શનની વ્યવસ્થા—આ સધળું શ્રી જનકીદાસ મહારાજને બહુ જ અધિકારી, વ્યવહારદક્ષ, ચતુર, અપૂર્વ નિયોજક શક્તિ વાળા, મૂળપુરુષની પ્રણાલિકાને આગળ ધપાવવાની નિપુણતાવાળા, શ્રી સતરામ મહારાજની સુરતાયોગની અટપની આદીધૂટીઓ સાથે વ્યવહારની ધૂએને પણ ઉકેલનારા અદ્વિતીય મહાધિપતિ સાખીત કરે છે

મૂળ સતરામ મહારાજ કારક કોનીના અવધૂત મહાત્મા હતા તેઓશ્રી મિરનાર પર્વત પરથી પધારેલા તે શ્રી દત્તાત્રેયનો અવતાર

મનાતા. તે વહેતાં પાણીની ચેડે સંસારમાં અડીથી તરી વિચરણ કરનારા મરત યોગીરાજ, રમતા રામ હતા. સંવત ૧૮૭૨માં તેઓથી સુરત, વડોદરા, પાદરા, ઊમરેઠ, અંબાત વગેરે સ્થળોએ યજ્ઞ નડીઆદ પધાર્યા. જોમના નામ પરથી 'લખાવાડ' નામ પડ્યું છે તે લખા પટેલના વંશજ પૂંજભાઈ શામળદાસ પટેલ તે સમયમાં સુરતમાં પેશ્વાના સરકારમાં નોકરી કરતા હતા. શ્રી સંતરામ મહારાજ કુંભા કૃષિવાળા શ્રી પૂંજભાઈના ખેતરમાં એક જૂની રાખણના વૃક્ષની બાજોલમાં રહેતા. તેઓશ્રી પોતાની સુરતાને નુરતમાં, અને ત્યાંથી ત્રિકુટીમાં લક્ષ્યબદ્ધ કરી, ઉન્મુની મુદ્રામાં, અને ત્યાંથી રત્ન પદને પામી, બહારસતું અમૃત પાન કરવામાં જ સદા મશગૂલ રહેતા.

યોગકલામેં પ્રવીન, બ્રહ્માનંદ સુખ લીન,
જલમધ્ય જૈસેં મીન, સદા નિરધાર હૈ,
જીવનમુક્ત જોઈ, શરણ આવત કોઈ,
બંધકું દરત સોઈ, બડે દિ ઉદાર હૈ.

આદ્ય પહેાર તે ઉદાસ હતા; માયાલીલ, પરમનિર્ગુણ શિવ-પદના તે વાસી હતા.

શુરુત્રવેણી રાજે, બંસી બાજે, અનહદ ગાજે, તેજ કંધે,
બ્રહ્મપુર ડંકા, ખેત નિ શંકા, રાવ ન રકા, દૂંદ લગે,
પરમાત્મ લીના, પરમપ્રવીના જ્યુ' જળ મીના યાન મગે,
સંતરામ દિવાકર, શુદ્ધ મુખસાગર, પરમ વિજયગર, તત્ત્વ લગે.

અવધૂત શ્રી સંતરામ મહારાજ રાખણની બાજોલમાં રહેતા હતા. ત્યાં પાસે જ એક દૂવો હતો. ત્યાં પાસેના ખેતરમાંથી એક મજૂર ડોલ અને દોરડું લઈને પાણી ભરવા આવ્યો. ખીજા મજૂરો માટે તે ડોલ ભરીને જતો હતો તે સમયે મહારાજે તેને કહ્યું કે—'મહારાજને સ્નાન કરવું છે, માટે દોરડું રાખતા જજો.' પણ તે મજૂરે ગણકાધું નહિ અને દોરડું લઈ ચાલ્યો ગયો. પાણી ખૂટવાથી તે જ મજૂર ફરી 'ડોલદોરડું' લઈ પાણી ભરવા તે દૂવે આવ્યો, તો તેણે

મહારાજને પ્રેતાના પુંજ્યાને કુવામાં બોળાબોળાને, તે પાણી વડે
સ્નાન કરતા બેસા. આદ્યેત ચર્મતકર! વાત વાયુવેગે પ્રસરી, અને
દિનપ્રતિદિન નૃનમેદની દર્શનાયે ઊભડેવા લાગી.

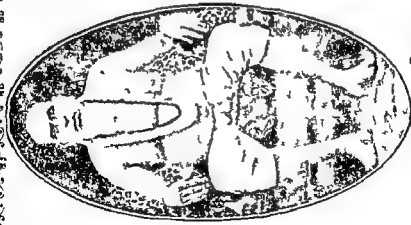
તેવામાં બીજાને એક ચમત્કાર બન્યો. મહારાજની પાસે એક
કણબી રાજ દર્શન માટે આવતો. તેને એક દિવસ સાંજે મહારાજને
બોળાને કશવધામી ઇચ્છા થઇ. મહારાજ આજ્ઞા મેલે તે પ્રગટ કરી,
તો મહારાજે જણાવ્યું કે પોતે તે સાંજે તેનું દૂધ મહણ કરશે. બહુ
દુઃખી તથા નિરાશ થઇને કણબીએ પોતાની બેસ જિયી ગયાનું મહારાજને
નિવેદન કર્યું. મહારાજે પોતાનું પુખ્તીપાત્ર તેને આપ્યું અને
કહ્યું કે—‘આમાં તમારી બેસ જે દૂધ આપે તેટલું મહારાજ માટે લઇ
આવો.’ કણબી સિમની આસાનુસાર ઘેર ગયો, અને જિયી
ગયેલી બેસે તે પુખ્તીપાત્રને હુકાળા ‘મધુર દૂધથી’ એક કણમાં ઇલ-
કાવી દીધું.

આથી મહારાજ પાસે લોકોની અવરજવર વધી પડી. લખાવાડ-
વાળા પૂજાબાઈની વિનંતિથી હાલ મંદિરમાં જે ટેકરાવાળી જગ્યા
છે ત્યાં મહારાજે બેસવાનું રાખ્યું, જેથી ગામની પાસે પણ ખરું
અને દૂર પણ ખરું. લોકોને સેવામાં સગવડ પણ થાય, અને તે
વસ્તીથી દૂર એકાંતમાં પણ રહી શકે. થોડાક સમય બાદ તેમણે આ
સ્થાનનો ત્યાગ કરી, બીજા સ્થળે વિચરવાનું યોગ્ય માન્યું, અને
આવી ત્રીકળ્યા. ‘પચોતેરીઆ’ વડે હતો. તે જગ્યાએ પહોંચ્યા
હશે, અને પૂજાબાઈએ આવી તેમને ગકવા. તેમણે કહ્યું—‘સાધુ તો
અલતા લાડા, તોહિ તો બંધિયાર પાણીને પેડે મલિનતા વળાગે.
પૂજાબાઈએ કહ્યું કે—આપ જાઓ તો નડિયાદનું સહલાગ્ય પગ કરીને
આવી ગયું ગણાય. માટે હું આપને જવા દેવાનો નથી. ત્યારે મહારાજ
તેમની પરીક્ષા કરવા કહ્યું—‘હું રહું તો મહારાજની સેવા તમારે
કરવી પડશે.’ પૂજાબાઈએ કહ્યું—કે ‘તેનાથી બીજું શું વધારે મારું’

સહજાએ હોષ સહેલ મારે તે કળૂલ છે. પણ તે એક શરતે કે હવે
 ભવિષ્યમાં 'આ સેવકને ખજર આપ્યા' સિવાય મહારાજને અંહીથી
 ચાલ્યાં જવું નહિ.' મહારાજે હસીને જોત્યા-કેળૂલ- જતા પહેલાં
 મહારાજ તમને ખજર આપશે. અને તમે મને અંહી આવી પહોં
 રાક્યો, તો મહારાજનું સ્થાનક વિસ્તરણ પચોતરિયે વડે પહોંચશે.
 એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે સહજનંદ સ્વામીના અનુયાયીઓએ આ
 સ્થળેજ મંદિર બાંધવાનું સ્પષ્ટ કર્યું, ત્યારે તે જોલેલા કે, - 'સંતરામ
 મંદિર, બહુજ જગ્યા પર વિસ્તરશે. પછી તો મહારાજે અનેક પ્રવચનાણી
 જીવોનું કલ્યાણ કરવાનું શરૂ કર્યું. તેમના પદ સિધ્ધ તે શ્રી લક્ષ્મણ-
 દાસજી મહારાજ શ્રી પોતે તો આત્મમસ્તીમાં જ રમમાણ હતા.
 પણ તેમણે કેટલાંક પદો વ્યવજ્ઞ રીતે પ્રગટ થવા દીધાં છે. તેમાં
 અનુભવનું સ્વાસ્થ્ય છે, સામોન્ય માણસો સંગજી શકે તેવી આમે
 જનતાની સરજ બાનીમાં તે લખાયાં છે. તેમાં આત્માનંદની મંસ્તી
 અને ધૂન છે, 'પદ્મકનેદનની ખ્યાનપ્રણાલી છે,' અગમ-નિગમ પારની
 ગૂંથળી વાતોની સમજણ છે, લક્ષ્મણદાસજીએ પણ કેટલાંક સ્વાનુભવ-
 રસિક, સુદર, સરળ પદો લખ્યાં છે. મહારાજશ્રીએ પોતેજ સુખ-
 સામરજી બાવા વિદેહી નામથી ચમત્કૃતિથી પૂર્ણ અનેક પદો લખ્યાં
 છે. મહારાજના સમયમાં અને ત્યારપછી જે ઓમજનતામાંથી -
 સમાજના ગામડાના યરમાંથી, હાથમજૂરી કરનાર, ખેતી કરનાર
 અને કારીગર વર્ગમાંથી તેમના ભકતો થયા, તેમાં હરિરામ, હરિદાસ
 જેઠો ભગત, અદેસગ, વાકાનેર નિવાસી ભક્ત નારાયણદાસ, બાળક-
 દાસ, પુરુષોત્તમ, વિષ્ણુદાસ, શ્રીતમ, ઈશ્વરદાસ, રણકાડદાસ, વિટ્તલદાસ
 રાધવમુનિ, મુગટરામજી વગેરે અનેક યર્ષ થયા તેમાંના છેલ્લા સિવાય
 બાકીનાઓએ તો સુદર, ભાવપૂર્ણ પદો અને ભજનો લખ્યાં છે.
 તેમાંના કેટલાંક ભકતોએ પોતે સ્ત્રીબાવથી મહારાજની ભક્તિ કરી છે,
 વૈષ્ણવ સપ્તદાયમાં જેમ ગોપીબાવથી ભક્તિ થાય છે તેમ. જેમ
 કેટલાક લોકો એકબીજાને 'રામ, રામ' કહેવરાવે છે, સ્વામિનારાયણ

સંપ્રદાયના લોકો જેવી રીતે પરસ્પર ‘જય સ્યામિનારાયણ’ કહી સંબોધે છે, તેમ મહારાજ તથા મહારાજના લક્ષ્મી એકબીજાને ‘જે મહારાજ’ કહેતા, અને હજી પણ કહે છે. જળનોમાં-પદોમાં મોટી, દૂધી, તેળખાઇ વગેરે ઓઝોમાં ‘જે મહારાજ’ નો સદ્ગો મોકલ્યાનો ઉલ્લેખ આવે છે.

પંદર વર્ષ સુધી મહારાજશ્રીએ પોતાની કલ્યાણમયી જીવનશૈલી નડિયાદમાં વિસ્તારી અનેક લોકોનો ઉદ્ધાર કર્યો; અનેક જીવોના અંતઃકરણમાં પ્રવેશના-ધર્મના બીજ વાવ્યાં, અનેકોનાં ધર્મબીજ અંકુરાવ્યાં, અનેકોને યોગમાર્ગ અને સુરતાના ધ્યાનમાર્ગની સીડીનાં પગથિયાંએ ચઢાવ્યાં. સવત્ ૧૮૮૭ના પોષ સુદી પૂનમને દિવસે તેમને પોતાનું જીવનકાર્ય સમાપ્ત થયેલું લાગવાથી તેમણે જીવિત સમાધિ લેવાનો વિચાર કર્યો. પણ તેમણે શ્રી પૂંજભાઈને આપેલું વચન યાદ આવ્યું. એટલે તેમણે, તે તથા તેમના પુત્ર હયાત ન હોવાથી, તેમના પૌત્ર આપુભાઈને પોતાના વિચારની જાણ કરી. આપુભાઈ એકામાં સરકારી કામે ગયેલા હતા. તેમણે જવાબમાં કહાવ્યું કે-‘ મને ૧૫ દિવસ સુધી ત્યાં આવવાની અનુકૂળતા મળી શકે તેમ નથી. તો આપ ૧૫ દિવસ પછી આપનો વિચાર છે તે રાખો તેવી મારી આપનાં ચરણારવિંદમાં નમ્ર વિનંતી છે.’ મહારાજને અમાવાસ્યાનો દિન અશુભ લાગવાથી, તેમણે આપુભાઈને કહાવ્યું કે ‘અમને મહા-સુદી પૂનમનો દિવસ અનુકૂળ છે. માટે તે દિવસે તમે હાજર રહેજો.’ મહારાજશ્રીની આરાધનાસાર આપુભાઈ આવ્યા. મહારાજે તેમને બોલાવીને કહ્યું-‘ તમારા બાપદાદાઓએ મહારાજની ભગવાન જાણી સેવા કરી છે. માટે તમે કંઈક માગો.’ આપુભાઈએ પ્રણામપૂર્વક જવાબ આપ્યો, ‘ મહારાજશ્રીની કૃપાથી મારે જે જોઈએ તે મને મળેલું જ છે. માટે હું તો માત્ર મહારાજશ્રીના ચરણકલ્પમાં ભક્તિ અને આ આ મંદિરની સુકાર્તિ વધે એટલું જ માગું છું.’ મહારાજશ્રીએ ફરી કહ્યું-‘ મહારાજશ્રી સદેહે હવે નહિ મળે; માટે માગવું હોય તે માગી

શ્રી નારાયણપ્રભુ

શ્રી જાનકીદાસજી

‘સો.’ પણ બામુલાઈએ હવે બીજવાર એને ત્રીજવાર પણ તેજ આગ્યું.
 ધન્ય ॥ તેમની ભક્તિ તથા નિસ્પૃહતાને મહારાજે ‘તયાકવુ’ કહ્યું.
 ‘પછી તેમના બહાર-દ્રમાંથી એક ન્યોત નીકળી, તેમાંથી ‘પહેલેથી
 તૈયાર’ કરી રાખેલો ઘીનો દીવો ચેતાવવામાં આવ્યો, જે દીવાની અખંડ
 ન્યોત હજી પણ મંદિરમાં જલ્યા કરે છે. ત્યારબાદ મહારાજશ્રીની
 ચાદગિરીમાં તેમના સમાધિસ્થાન ઉપર તેમના પદ શિષ્ય શ્રી લક્ષ્મણ-
 દાસજીએ ગાદી તથા તેમની પાદુકાઓનું સ્થાપન કર્યું; અને તેમની
 પૂજનમાં તથા ધ્યાનમાં ચિત્ત એકાગ્ર કરવાની સાધના સેવી. આ સાધન-
 પ્રણાલી હજી સુધી પણ નિર્ગપિયજી ચાલુ છે.

આ મંદિરની શાખાઓ વડોદરા, ઊમરેઠ, પાદરા, કરમસદ,
 કાચલી અને રડુમાં છે, અને મુખ્ય મંદિરને અનુકૂળ રહી કામકાજ
 કરે છે. સમાધિ લીધા પછી પણ મૂળ સંતરામ મહારાજશ્રીનાં દર્શન
 એક ભક્તને કાશીમાં થયેલાં તેવું સાંભળ્યું છે. નીકળ્યા મંદિરના કળ-
 શમાં તેમનો યોગગુટિકા રાખવામાં આવ્યો છે.

દરેક સંતમહાત્મા તથા ઓલિયાઓના જીવનમાં બન્યું છે તેમ
 શ્રી સંતરામ મહારાજે પોતે તથા તેમની પછીના તેમના ‘ભક્તો’એ
 અનુભવમૂલક પદો તથા ભજનો રચ્યાં છે. મંદિરના શતાબ્દી-મહો-
 ત્સવ પછી તેમનો સંગ્રહ કરી એક પુસ્તકરૂપે તે બહાર પાડવામાં
 આવ્યાં છે, જેથી અધિકારી મોક્ષ-માર્ગીઓને તે ઉપયોગી નીવડે.
 આ પદોમાં અપાર સરલતા છે. ઉપમાઓ, રૂપકો, પદ્યગુચ્છો અનુભવ-
 માંથી સોસરવાં નીકળેલાં, એટલે સરલતાની બાની પર અસ્વારી કરી
 સોંસરવાં ભક્તજનોના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે. તેમની સચો-
 ટતા એ પણ તેમનું એક લક્ષણ છે. સુખસાગરજીના એક પદમાં
 સંસારને ઘાણીનું સંપૂર્ણ રૂપક આપ્યું છે. તેમાં પુણ્ય તથા પાપરૂપી
 બે બળદિયા છે, ધરધવાની ઘાણી છે, બળદિવાને કરમધરમના આંખે
 પાટા બાંધ્યા છે, તે ઘાણીમાં સુખદુઃખ તથા સંશયના તલ ઓરવામાં
 આવ્યા છે, તેને મમતારૂપી ધાંચણ હાકે છે, તેને ‘હું’ અને ‘તું’

રૂપી બે જોતરા છે, તે મોહના ફગ ફરે છે, આમાથી સદ્ગુરુ તેને-
 મનુષ્યને છોડાવે છે તેવું જ એક જીમ્મુ ચોમના લાલુતરું રૂપક છે.
 તેમાં વિવેક વિદ્યાર્થી છે, સજ્જન વિદ્યા છે, લગનની એકામતાની
 પાત્રી છે, પચ્ચૂતનું પુસ્તક છે, તેમાં 'લક્ષ્મી' નામ લખે છે, 'લેહની'
 લેખણ છે, ખોખતનો ખડિયો છે, સુરતની શાહી છે તેમાં 'આઘ
 અક્ષર લખાય' અને ચિત્તનો ચોપડો ખરાબર વચાય, તો 'બાવનની
 બહાર જઈ' સાચું 'અક્ષર' જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એવું જ એક જીમ્મુ
 રૂપક છે તેમાં ફેવી યુદ્ધનું, માયા સાથેના સાધકના યુદ્ધનું, ગેમની
 ગોળીનું વર્ણન છે વિવેક વિચારની સેના યુધ્ધે ચડી છે, સમજણની
 નોખત વાગે છે, કામ, ક્રોધ, મોહ, મત્સર ઈત્યાદિ શત્રુઓ લાગવા
 માંડે છે નામ-લગનનું (જપની એકામતાનું-સુરતાનું) નિધાન ચઢાવ્યું
 છે, મનની મહોરી વાળી છે, 'ગુપ્ત ગોળી' ચલાવી છે, અજ્ઞાનનો
 સંહાર થાય છે, અહંકાર અને અભિમાન કેદ પકડાય છે હું પડને
 જડમૂળથી માળી નાખવામાં આવ્યું છે આવો વિજય પ્રાપ્ત કરીને

ઉન્નતી ધેર આસન વાળ્યું હામર શુદ્ધામા જઈને રે,
 તરવેણીનું તારણ હીકું ત્રિકુળીમા રહીને રે .
 સતરામનો સજ્જ કંઠે તેની ફકર ફળેલી ગયે રે

એવું જ એક શૈલિદા અનુભવનું, અને તેથી જ બધા સામાન્ય
 જનો-પ્રાકૃત જનો સમજી શકે તેવું રૂપક વ્યવહારમાંથી સુરોદ્યનું અને
 પ્રાતર્વિધિનું લેવામાં આવ્યું છે તેમાં સદ્ગુરુના શબ્દનો સુરોદ્ય
 થયો છે એટલે ત્રિવિધતાપૂર્ણ તિમિર ત્રાસીને નાસી ગયું છે, મોહની
 રજની મગી ગઈ છે, દ્રોહની નિદ્રા ધગી ગઈ છે, સસારનું સ્વપ્ન નાસી
 ગયું છે, વિષયવિમારનું આજસ જટું રહ્યું છે, જ્ઞાનદૃષ્ટિથી બંધી જ
 વસ્તુ યથારત્ પ્રતીત થઈ છે, 'કરમનું કાળ કૂચો કરી કાઢિયું' અને
 સોહગ સુરસદિ સ્નાન સુરતે કરી અનહદ અમરીત પ્રેમે પ્રાપ્ત્યું,
 ચતુર્દલ ઉપર પદ્મલ ચોળીયુ દયાલ દાદશ તે પ્રકાશ્યુ,
 પોડશ દયલ પત્ર સહસમા લક્ષ્મણદાસ નિજ મન વાસ્યુ . .

ઉપરની છેલ્લી બે લીગઓમા મૂળધારથી ઉત્થાન કરાયથી યોમીની કુંડવિનીશક્તિ પદ્યકનું ભેદન કરી, ચાર-છ-દશ-ચાર-સોળ-બત્રીસ એમ વધતી જતી સંખ્યાના પત્રવાળા કમળમા ઝંકાર થઈ, આનંદની વધતી જતી માત્રાનું મધુપાન કરી, છેવટે બહાદશી પુરુષના સ્વરૂપમા સદસ્રદળ કમલમાથી સપૂર્ણપણે દેવકતા અમૃતરસનું પાન કરી કૃતકૃત્યતાની પરમ સીમાનો અનુભવ કરે છે તેનું વર્ણન છે આની સાથે સાથે જ પચમુદ્રાઓનો યોગ પણ વર્ણવવામા આવ્યો છે કાયાગત ઉપર ગરનારી-ગિરનાર પર્વત પર રહેનારા અવધૂત યોગી મળ્યા, તેમણે પદ્માસનની કૃપા કરી, અને ભ્રમરશુદ્ધમા સ્ક્રમ વેદનો ભેદ આપ્યો પછી અનુક્રમે અગોચરી, ચાચરી, ખેચરી, ભોચરી અને ઉન્મુતી-આ પાંચ મુદ્રાઓ સિદ્ધ કરવાનું રહસ્ય જ્ઞાન આપ્યું, જેને પ્રતાપે દશમા દ્વારની પ્રાપ્તિ થઈ, અને

‘ચંદ્ર સૂરજ એક વેર ગયા, સુખમણ્યામા લેગા થયા’

આ જ પાંચ મુદ્રાઓ દ્વારા પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ-એમ પાંચ તત્ત્વની સિદ્ધિ થાય છે એવો પણ ઉદ્દેશ્ય એક બીજા પદમા છે અગમનિગમની પારતી લોમકામા ગયની વિહાર કરનાર કળીર મહારાજનો પેઠે પ્રભુને એક વાર ‘સાહેબ’ કહીને પણ સંબોધવામા આવ્યા છે ગીતામાં જેમ દેહને નનદ્રાસવાળું પુર કહ્યું છે, તેમ મહારાજશ્રી પશું દિવ્ય દીપાવતી અને દશરાત્ર રૂપક પ્રયોજી, આત્માનંદનો અનુભવ ગાય છે.—

નવ અગે નવ નોરતા દશરા દશમે અગ,
સમજ્યા તેને દીવાળી ને દેવદીવાળી સગ,
બે કાને બે નોરતા, બે નેત્રની કોટે,
બે નોરતાં બે પડખે કાઢ્યા, નવમુ નોરતુ હોરે,
દશનાદે તે દશગ કહીએ ભજન કરે તે દીવાળી

ત્યારપછી એક યોગમય પ્રશ્નોત્તરી ગોઠવી છે, જેમા આધ્યાત્મિક રૂપકનો સમાવેશ થાય છે

કહો સીતાને કેમ વાળી ને કહો રાવણ કેમ શાલ્યો ?
 ગોવાળાને કેમ રાખ્યા ને કેમ ગોવર્ધન તોલ્યો ?
 સત આત્મા તે સીતાવાળી, અહ કાર રાવણ શાલ્યો,
 શમદ ગોવાળીએ ટેક કરી ત્યારે અતોવ ગોવર્ધન તોલ્યો. ..
 તે રીતે માણેકડારી પૂનમનું અધ્યાત્મ સમજાવે અને ચમત્કૃતિપૂર્ણ
 કાવ્ય ટપકી પડે છે. —

મન હરે તો માણેકડારી, મન ઊઠાળા મૂકે,
 વાંદર કરે હપાહપી આ ડાળેથી પેલે...

વાયુને વશ કરવો સહેલ છે, સમુદ્રને પોટલામાં બાંધવો સહેલ
 છે, પણ મનનો જ્ય કરવો મુશ્કેલ છે, તે મનને ભક્તિથી સ્થિર
 કરનાર મહારાજશ્રીનું કાવ્યમય વર્ણન કરતાં એક ભક્ત કહે છે કે—

હમ બડે હો સતરામ, એસા હમ નહિ કોઇ,
 ફાંસી ડાલી પ્રેમકી મનના મસ્તક માંડી

x

x

x

સુરત શબ્દમાં જી મીવી, હુઓ પ્રેમ-પ્રકાશ,
 સોહી કહાને સતરામ રામ મિતનકી આશ.

આ યોગસાધના, સુરતાયોગ, પ્રેમયોગ, વદ્યક્રમેદયોગ, પંચમુદ્રા-
 યોગ પૂર્ણ થાય છે, અને બહાન દનો અબેદલાવ એકત્વરૂપે અનુભવાય
 છે. ત્યારે આ પદોમાં પણ મીઠું પાણીમાં ઝોગળી એકરૂપ થઈ ગયું,
 અથવા સરિતા સમુદ્રમાં મળી પોતાનાં નામરૂપ ગુમાવી સમુદ્રરૂપ થઈ
 ગઈ-આવી ઉપનિષદોની ઉપમાઓનો જ પ્રયોગ થયેલો બનેવામાં આવે
 છે. જુઓ એ અદ્વિત —

આપ લવા જળ આપ કહેતે આપોઆપ એસા,
 આપ આપનમેં મીવ રહે તળ આપ લવા આપ જેસા.

જેમ બધા જ સંતો, મહાત્માઓ, ભક્તો, ગયત્રી માર્ગના
 એલિઆએ તથા મર્મીઓએ ગાયું છે તેમ શ્રી સંતરામ મહારાજ
 તથા તેમના ભક્તોએ પણ ગુરુનો મહિમા ગાયો છે. ગુરુ જ સંસાર

તરી જવા માટે શબ્દરૂપી-નામરૂપી નૌકા આપે છે. તે જ આપણી કુંડલિનીને જાગ્રત કરી સહસ્રલક્ષ કમલમાં અમૃતનો પૂર્ણાભિષેક થાય ત્યાંસુધી આપણી સુરતાની વિદ્યુતને પોતાની બલિષ્ઠ સુરતાની વિદ્યુતના પ્રવાહમાં શેળવી દઈ, ઊર્ધ્વગતિમાં સુલભતા કરી આપે છે, તે જ ત્રેયોમાર્ગમાંથી ત્રેયોમાર્ગમાં લપસી પડવાનો ભય ઉપસ્થિત થાય ત્યારે ચેતવીને ઠેકાણે રાખે છે. માટે તો—

કેટી તીરથ ગુરુને ચરણે, ગુરુ સમાન નહિ કાંઈ.

જોગ જગન જપ તપ વ્રત સર્વે ગુરુનાં વચન માંહિ...

તે ગુરુદ્વારા મળેલી 'જોગકળાની ચાવીથી' સાધકને તત્ત્વપ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રથમ તો સાધના સમયમાં

જાપ જપે રે અજં'પાના, છસે' એકવી હજારનું' ધામ,

છ રે ગંગા કાશી રે ધટમાં વસે, સર્વ દેવ છે સાવધાન.

અવર સરિતા સાહેર જળી, તેમાં કરોને સ્નાન...

જેથી કરીને પરિણામે જગતમાં સધળે જ બ્રહ્મજીવાની લક્ષરી અનુભવાય છે.

'બાહેર બીતર બાગમાં, ખેલે કંવલ બહારાય' કપોર અને બીજા ગયબી યોગમાર્ગના અનંત સફરીઓની પેઠે મહારાજ પણ રહસ્યમય સંખ્યાવાચક શબ્દો, અંકશબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે. કેટલીક વાર તે નાડીઓના સ્વચક હોય છે, તો કેટલીક વાર વૃત્તિઓ અથવા ધ્યાનાવસ્થામાં અનુભવાતાં તેજકમળની પાંખડીઓના સ્વચક હોય છે.

કેટલીકવાર નિર્મૂલતાના પાયા પર, અત્તાનથી પ્રતીયમાન તથા સંસારનું ચમત્કારિક કાવ્યમય વર્ણન પણ આવે છે :—

ઝઝઝા ઝાંખી જોને તેહ, વણ વાણ જ્યાં વરસે મેહ,
વિના સરોવર અંજુજ સાર, વિના ભર કોઠે ગુંગર,
વિના ચૂર્ક અજવાળું જોહ, ઝઝઝા ઝાંખી જોને તેહ.

તત્ત્વનું ટોળું 'ગુજને' નડે, હું તો તૈત્વાલીત,
સ્વસ્વરૂપ ગયો વીસરી, સિંદે અંમંની પ્રીત
ચટકો દઇ ચેતન કરે જો તે સોનમાં સમજાય...

(સિંદે, આત્મા. અર્જન, માયા)

એક ખીજું સંસારનું 'વર્ણન' કરતું કોલ્યામય રૂપક આ રહ્યું:—

જ્યું બાંગ લંગાયો છે આલી,

ત્યા પંચ સખી જોવા આલી,

ત્યાં સુગંધ લેત હે મન આલી.

(માળી-અહંકારૂષી. પંચ સખીઓ, પાંચ ઈન્દ્રિયો આલી,
ભમરા.) તે સંસારની 'મધનર્ગમાંથી', ઈન્દ્રિયમંમાંથી ' પરમપદને
પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન તો

ત્રિકૂટી ફેરી લટારીમાં, આગે બુંકનાલક્ષી બારીમાં,

ચંદે ગંગન ગોખ અટારીમાં.....

અને પોંજી,

જેને ગંગન નાદકી ખૂબર, પૂડી,

જ્યાં બાજત ગેબકી આલરી.

x

x

x

rr

x

મન પવન તણા જેણે તોલ કિયા

તિજ સદજ સ્વરૂપ શોધી કિયા,

જેણે ગ્રેમરસના ખાસા પિયા.

તે નર પરમ તત્ત્વને ચામી, અદ્ભુત આનંદના રસભોગી થયા
છે. શ્રી સંતરામ મોદારાજના અવતારકૃત્યને તેમના પદ શિષ્ય લક્ષ્મણ-
દાસજી આમ વર્ણવે છે:—

તમે સાંત દીપે નવ ખંડ રૂંધો,

તમે કંઈ જડને ચેતન કર્યો,

જે સમજ્યા તે નર સહેજે તર્યો.

મુખસાગરજ દેહ ધરીને
 આપ્યા અંતરજનમી.
 તમે આપ્યા મુગર્મા કરવા,
 ઘડ્યો ઘાટ ખીજર્મા રસ ભરવા,
 લોહ લક્ષ્મણને પારસ કરવા.
 મુખ સાગરજ, દેહ ધરીને
 આપ્યા અંતરજનમી.

“પણ તે તો,

‘ભાવ’ કરીને જે નર ભેટે,
 તેના તનનું તાણું ખોલે રે.’

આવી દત્તા મંસા, નિજનંદી, અવધૂત શ્રી સંતરામ મહારાજ. આનુભવી મહાત્માઓના મુખમાંથી જે સ્વયંસ્પુરિત શબ્દ નીકળે છે, તે જ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય હોય છે. તેમની ગતિ, લીલા, હેતુ, ઉન્મત્તીભાવનાં ઉચ્ચત સામાન્ય માનવોથી સમજી શકાય તેવાં હોતાં નથી. તેમનાં પદોમાં ગયખીપણું, શન્ય શિખરના નિવાસના અનુભવમંદ, સચોદતા, શાંતિથી દીક્ષામાં આવતી દષ્ટિપાતની પેઠે શિખની કુદરિની જાગૃત કરતી વીજળીશક્તિ, ચેતનાની ચિનગારી હોય છે. તેમના મુખદ્વારા અનેક અધિકારી જીવોનું કલ્યાણ થાય છે. આ પદોની વાણીમાં કપીર જેવા ઓલિયાઓનાં ભજનો સાથે સરખાવી શકાય તેવી ધણી સામગ્રી છે. વળી તેમ કાવ્યતત્ત્વ પણ પુષ્કળ છે. સમજણનું—આત્મજ્ઞાનનું તો તે ઘર છે. એટલે આટલો દૂકા-પરિચય તેમનો તથા તેમના અક્ષરદેહનો—ગુજરાતને કરાવી, સુસ ગુજરાતી જનતા આટલા પરથી તેનું વધારે રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવા ઉચ્ચત થશે તેવી આશા રાખી આ લઘુ લેખ મહારાજશ્રીનાં જ ચરણકમલમાં મારી એક લલિત-ભાવભરી અંજલિરૂપે સમર્પું છું.’

શ્રી ગેરુ કામનાથ

શ્રી ભેરનાથ

૮-દેવાલયો અને ધર્મસ્થાનો

સંતરામ મહારાજના મહાન મંદિર સિવાય નડિયાદમાં બીજાં ધર્મસ્થાનો પણ છે.

કાલિકા માતાનું મંદિર :— ચક્રવાથી બાગોળે તે મંદિર સં. ૧૭૯૮ માં દેસાઈ વાલજીભાઈ શામળદાસે બંધાવ્યું. કાલિકા ભગવાન મહાકાશનાં અર્ધાંગના ગણાય છે. મહાદેવનાં શંકર અને રૂદ્ર એમ બે —એક કલ્યાણકારી અને બીજું પ્રવર્ધકારી, એક ભક્તવત્સલ, રક્ષણકારી અને બીજું આસરી સંપત્તિવાળા લોકોનું સંહારકારી રૂપ છે, તેમ ચિત્તસ્વરૂપા મહાદેવીનાં પણ બે રૂપ છે. એક મહાલક્ષ્મીનું અને અનિકાનું અને બીજું ભગવતી કાલિકાનું પ્રથમ રૂપ અર્ધચંદ્રની-સમુદ્ધિની હોળા હાથકાવતું, વિશ્વમાં લીલાલહેર કરતું અને કરાવતું, વિશ્વતંત્રમાં કલ્યાણની અને મગલમયી યોજનાઓ કરતું અને તેમને સિદ્ધ કરતું સ્વરૂપ છે. બીજું કાલિકાનું રૂપ પણ ભવાનીનું જ છે. પણ તે યુગ-નિયંત્ર-વિદારિણી, આમુક-રાત-પાયિની, વિકરાસ નેત્રમુખ-ધારિણીનું પ્રચક્ર, હ્રિમ, સંહારાત્મક રૂપ છે. વિશ્વયોજનામાં એક વિધેયાત્મક અને બીજું નિષેધાત્મક-એમ બંને રૂપો અગત્યનાં અને જરૂરી છે.

તે મંદિરમાં હજી પણ દેશાઈ કુટુંબના નખીરાઓ પૂજા કરાવે છે, નવચંડી વગેરે ધર્મક્રિયાઓ કરાવે છે, નવરાત્રિમાં ત્યાં દીપોત્સવ વગેરે કરાવે છે. પાસેની તલાવડીમાંથી આબૂઆબૂના લોકો પાણી વગેરે ખરી બજા છે, અને સ્નાન તથા કપડાં ધોવાનું પણ રાખે છે. તે સ્થાન એકાંતમાં રમણીય અને ચિંતનપ્રેરક છે.

સ્વામિનારાયણનું મંદિર :—સંવત ૧૮૮૦ (ષ. સ. ૧૮૨૪ ના માર્ચ)માં રેવરન્ડ રેન્નિનોલ્ડ હેબર વડોદરાના રેસિડન્ટ શ્રી વિલિયમ્સની રાહબરી બીચે, નડિયાદ આવેલા. તે સમયે -૧૮૦૨ માં-શુજરાતમાં આવેલા મુગપુરુષ સ્વામી સ્કન્ધનંદ એક કોળી

હકોર સાથે, ૨૦૦ ઘોડેસ્વાર તથા વાગા લઇને, નડિયાદ પધારેલા અને રેવરન્ડ હેબરને નડિયાદ માં મળ્યો આવેલી કચેરીમાં મળ્યા હતા. તે વખતે તે વડાની કચેરી તરીકે ઝોળખાતી હતી, અને અત્યારે જે સ્થાનમાં ચંકર બંધની જૂની હવેલી તરીકે ઝોળખાય છે, અને જેના કોરોનું કોતરકામ બહુ સુંદર છે, તે કચેરી એ ન હોવી જોઈએ, કારણ કે ત્યાં ૨૦૦ ઘોડેસ્વારોનો સમાવેશ કરવા જોઈતો જગ્યા નથી. પણ આ મિશન અત્યારે જ્યાં શ્રી હરિદાસ હે રિપટન આવેલી છે ત્યાં જૂની કચેરીમાં મળેલું હોતું જોઈએ તેમ અનુમાન થાય છે. તે ઝોળખ વખતે શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ પોતાના ભત્રીજાના જનોઈમાં આવવા રેવરન્ડ હેબરને તથા શ્રી વિલિયમ્સને આમંત્રણ આપેલું એવો ઉલ્લેખ છે.

શ્રી સહજનંદ સ્વામી યુક્ત પ્રાંતના હોર્પેથ મામના હતા, અને બાહ્યકાળમાં તે ત્યાં તથા કાંચી બાજુએ તથા તથા પ્યાનધારણામાં વખત ગાળતા. પછી પરિશ્રમચૂના સમયમાં તે ગુજરાત આવ્યા, અને તેમના સત્સંગનો લાભ, તેમના તથા ગુજરાતના પ્રારબ્ધયોગે, ગુજરાતે વધારે લીધો. પરિણામે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો બહોળો ફેલાવો ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં છે. તેમનો ધર્મ સમાજસુધારણાને મુખ્ય ધ્યેય તરીકે રાખતો, જે કે વિષ્ણુનાં એક સ્વરૂપ સ્વામીનારાયણને પણ તેમાં ધ્યેય અને ઇષ્ટદેવ તરીકે ગણવામાં આવતું. તેમના અનુયાયીઓ સત્સંગી કહેવાય છે, અને તેમના બોધ મૂતમાં-વચના-મૃતમાં પુરુષ-સ્ત્રીઓની કડક અલગ મર્યાદા, સત્ય, ન્યાયની કમાણી, ભક્તિભાવ વગેરે પર બહુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, અને કેટલાક બહુ જ અમૂલ્ય વ્યવહારોપયોગી નિયમો પણ તેમાં જોવામાં આવે છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના મનુષ્યો બહુ જ વ્યવહારકુશળ તથા આચાર-વ્યવહારમાં બહુ પવિત્ર અને કડક માલમ પડે છે. અહીંયાં સહજનંદ સ્વામી કાઠિયાવાડમાં પહોંચ્યા પછી, જોઈતા અને ર્થો સમજી આવી

સ્થાપેલી. તેમનો પ્રભાવ ઢાળી, વાધરી, ઠાકરડા વગેરે જતો ઉપર ખૂબ પડેલો, અને તેને પરિણામે તેમણે ઘણી કુટેવો તથા બસતો છોડી દીધેલાં.

નડિયાદમાં તેમના અનુયાયીઓએ બંધાવેલું સ્વામીનારાયણનું મંદિર ગામમાં અમદાવાદી જગત તરફ જતા આવે છે, અને ઘણા સત્સંગીઓ તેનો લાભ લે છે. તે સંપ્રદાયમાં પ્રહ્લાનંદ, નિષ્કેળાનંદ, વિરજનંદ વગેરે સાધુઓ થઈ ગયા છે, અને પહેલાં બેનાં ભજન-કાવ્યો ગુજરાતમાં બહુ પ્રચલિત છે, અને સાહિત્યમાં તેમનો ફાળો સારો ગણાય તેવો છે.

ભૈરવનું મંદિર:—પ્રાચીન નડિયાદ પીલવધ તલાવ પાસે વસેલું હતું. તે વખતે તેમાં ખુસલમાન લોકોનું વર્ચસ્વ હતું. મરીશા ભાગોળ થોડેક દૂર ભૈરવનું મંદિર આવેલું છે, અને તેની પાછળ થોડે દૂર એક હથોડી છે. કહેવાય છે કે પહેલાં ત્યાં ભૈરવું હતું અને ત્યાંથી મહેમદાવાદના ભૈરવોમાં થઈ અમદાવાદ જવાનું. પણ અત્યારે તેનું નામનિશાન જડતું નથી. ભૈરવનું મંદિર એકાંત સ્થળમાં આવેલું છે. ત્યાં તથા પીલવધ તલાવ બાજુની જગ્યાનું વાતાવરણ બહુ ગંભીર તથા ભયાનક લાગે છે. પીલવધની બે બાજુએ ગામ વસેલું હતું. તે બાજુએ ઊબંધ આરો છે. ત્યાં વાપરેલી ઈંટોની સંખ્યા ૧૩-૪૧ અને પહોળાઈ ૮ ઇંચ છે. તે બહુ મજબૂત અને ભારે છે. તેવી મોટી ઈંટો ત્યાર પછી નડિયાદમાં કોઈ પણ જગ્યાએ વપરાઈ નથી. સંવત ૫૮૫-૫૮૬ માં વીરમદેવજીએ વાતકકઠિ કુણા-હરેરા ગામમાં પોતાની ઠકરાત સ્થાપી તેવો ઉલ્લેખ ગોધરા-શાંખાના સોલંકીઓનો ઇતિહાસ જે ગાજણના ઠાકોર સાહેબ મહેરામણસિંહજીએ સંવત ૧૯૭૫ માં છપાવ્યો છે-તેમાં મળી આવે છે. તેમાં તે ઠકરાતમાં ૧૧૬ ગામ ગણાવ્યાં છે, જેમાં બિલોદરા, સફુલ, હાંશુ વગેરે નામો છે, પણ નડિયાદનો માત્ર નદગામ તરીકે

જ હલેખ છે. તે દક્ષત સ્થપાઈ ત્યાર પહેલાં મરીડા ગામની આસપાસ મયો બીજ રાજ્ય કરતો હતો. આ રીતે જોતાં લૈરવના મંદિરની આસપાસની જગ્યા પ્રાચીન અને ઐતહાસિક છે એમ કહેવાય.

પ્રાચીન, ભૂમિકાનાં નીચલી બાજુના સર્વોચ્ચ, ગ્રેત, ગિરોમ, શંખિની, કાકિની વગેરેના અધિપતિ લૈરવનાથ ગણાય છે, જ્યારે જીર્જ પ્રાચીન ભૂમિકાનાં વિશુદ્ધ ઉત્તર સર્વોચ્ચ અધિપતિ હનુમાન ગણાય છે. લૈરવનાથની ઉપાસના જલદી રૂબે છે, અને સાંસારિક કામનાઓને સંતોષે તેવાં ધનસંપત્તિ રાજ્ય, હકુમત વગેરે તથા શત્રુસંહારાદિક કામનાઓ તેમની ઉપાસનાઓથી જલદી અને અચૂક સંતોષાય છે. ગોસ્વામી દુલસીદાસજીને રાજ એક ઝાડ નીચે મૂત્તમાગ કરવાથી એક જુત પ્રસન્ન થયું હતું, તેણે તેમને પોતાના અધિપતિ લૈરવનાથનાં દર્શન કરાવ્યાં, લૈરવનાથે પોતાના કમર્માં તેમને હનુમાનનાં દર્શન કરાવ્યાં, અને હનુમાનજીએ પોતાના ઇષ્ટદેવ રામચન્દ્રજીનાં દર્શન દુલસીદાસજીને કરાવ્યાં અને પરિણામે સમગ્ર ભારતવર્ષને પોતાનાં પ્રુનિત જળમાં સ્નાન કરાવનારી, રમ્યા રામાયણી કથાનો પ્રવાહ પ્રગટ્યો—એ લોકવાર્તામાંથી લૈરવનાથનું સ્વરૂપ સમજી શકાય તેમ છે. તેમની મૂર્તિ વિકરાલ હોય છે, અને કાળીચૌદશની રાત્રે વિધિપૂર્વક તેમની ઉપાસના કરવામાં આવે તો તે પ્રસન્ન થઈ અચૂક દર્શન આપે છે તેવી માન્યતા છે.

શ્રીનારાયણનું મંદિર —આ મંદિર ગામની મધ્યમાં હરખજીની હલેલી પાસે, મજમુદારની પોળ સામે આવેલું છે. સંવત ૧૮૫૮ માં મલ્હાવરાવ ગાયકવાડે તેનો પાયો નાંખેલો. મલ્હાવરાવને આજીવિકામાં બોરસદ તથા નડિયાદ મળેલાં તેની પાયા (ધોડાનો રસાલો) જ્યાં રહેલી તેને હજી પણ મલ્હારપરું કહે છે. નારાયણદેવનું મંદિર 'ખેધાય ત્યાર પહેલાં સંવત ૧૮૫૬ માં તેને બાંધી જવું થયું, અને તે કડી

તરફ નાસી ગયો. તેથી વડોદરાવાળા હરિભક્તિ શેઠના પરમાર્થી રતન શેઠાણીએ તે મંદિર પૂરું કરવાનું હાથ ધર્યું. મૂળ તે મૂર્તિ પરાંતર ડાકેર ધામના શ્રીસ્થાણીઓની મૂર્તિની અનુકૃતિ કરવાનો ઈરાદો હોય તેમ લાગે છે. તેમણે હરખજી પટેલના પાસે જ આવેલા દિવાનખાનામાં કારીગરોને બેઠારો આપ્યો હતો. મંદિર માટે જે છંદવાડો ખોદાવ્યો તે જ ખાડો છેવટે 'રતન સ્તંભાવ' બની શેઠાણી રતન બાઈની સ્મૃતિ હજી પણ તાજી રાખી રહ્યો છે.

તે અરસામાં મુસલમાન લોકોનો લય ઉપસ્થિત થયો, અને તે મૂર્તિને ખંડિત ન કરે તેટલા માટે એક ખેડાવાળે પોતાના ધરમાં સંતાડી રાખી, અને તેના બુદ્ધલામાં પાંચ ભાગેમાંથી એક ભાગ (પૂજારી તરીકેના ઉત્પન્નમાંથી) તે ખેડાવાળે મળે તેવું રતન શેઠાણીએ કરાવ્યું. હજી પણ તે પૂજારીઓમાં એક ખેડાવાળ પૂજારી છે. બાકી મોટે ભાગે ખેડાવાળ પૂજારી નીમાય તે ઓછું જોવામાં આવે છે.

નારાયણદેવ વિષ્ણુનું જ સ્વરૂપ છે. નરોનો સમૂહ તે નાર; અને તેમનું કલ્યાણ કરનાર, તેમની મતિરૂપ, અયનરૂપ, ચરણરૂપ તે નારાયણ—આવી તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. શહેરના મધ્યમાં હોવાથી ધણા લોકો તે મંદિરનાં દર્શનાર્થે આવે છે. તે બહુ સુંદર છે. આરસપાણીના પથ્થરની છાબધી, પાણિયાઓની સ્થાપત્યમૂર્તિ, કાતર-કામ, ભીંત પરનાં ચિત્રો, બે દીપમાળાઓ—જેમાંનું કેટલુંક પાછળથી થયું છે. તે બધું જ બહુ રમ્ય છે. આ મંદિરમાં બેસતા વધે જે દિવસે અનકૂટ છંદાવવાની જૂની પ્રથા છે તે છંદવા મોટે ભાગે કેળા, વાધરી અને કણ્ણીઓ જ આવે છે.

મોટા કામનાથ મહાદેવ:—આ દેવાલય મૂળ ધણું પ્રાચીન હોય તેમ જણાય છે. તે નડિયાદની દક્ષિણ દિશામાં રેલ્વે લાઇનનો ભંગમણી બાજુએ આવેલું છે. જેના સરકારના સમયમાં તે મોક્ષદ

હતું, અને તેની વ્યવસ્થા માટે આપેલા ખેતરમાંથી—તેની ઊપજમાંથી ગાયને ઘાસ તથા ફૂતરાંને રોટલો નાખવામાં આવતો. હજી સુધી સરકારી કચેરીમાંથી મોતીલાલ માહેશ્વરના કુટુંબને તે મહાદેવની પૂજા બદલ વાર્ષિક આશરે ૩૦)૩૦ ની રકમ મળે છે. એ સ્થાનની જગ્યા બહુ જ એકાંત, રમ્ય અને ચિંતનચેતક છે. ત્રીસેક વર્ષ પર ત્યાં એક સાધુ રાંછુબર હરિજીર રહેતા, અને તે મહાદેવની મિત્રકતનો વહીવટ કરતા. પણ તે આજસમયે અને અપીણના વ્યસનમાં વખત ગાળતા, અને ધનનો સાક્ષ્યમાં તેણે વ્યર્થ લાગડોલ કરાવી, ખોદકામ કરાવ્યું અને મોટું ખર્ચ કર્યું, અને તે મહાદેવનાં ખેતર દેસાઈ લાખતાલમાં નરસિંહજીને ત્યાં મૂકી આપ્યાં. પણ પાછળથી કેટલાક રોજ દર્શન માટે આવતા નાગરિકોએ તે ખેતર સરકારી કોર્ટમાં જઈ છોડાવ્યાં, ખેસવા માટે ખાંડો વગેરેની વ્યવસ્થા કરી અને બધું વ્યવસ્થિત કર્યું: તેમાં શ્રી રાવજીભાઈ અંબાલાલ દેસાઈ, શ્રી ધૂળા-લાલ બેઠારાભાઈ પટેલ, શ્રી હોરાલાલ ચતુરભાઈ પટેલ વગેરેનો સારો હિસ્સો હતો.

આશરે ૬૦ વર્ષ પર ત્યાં એક સંન્યાસી સંત સ્વામી શ્રી શંકરાનંદજી પંજાબ તરફથી આવીને રહેલા. તેમણે વેદાંતના શ્લોકોનો સંગ્રહ કરી એક પુસ્તક છપાવ્યું છે. તેમણે તેમની પાસે આવતા લોકોને મારફતે ૧૦—૧૨ હજાર રૂપીઆ ઊપરાવી સાધુસતોને રહેવા માટે ધર્મશાળા કરાવી તથા તક્ષાવડીનો આરો બંધાવ્યો, તથા તે મહાદેવના સ્થાનનો છલોદ્ધાર કર્યો. તે સ્વામીજીનો સં. ૧૯૨૩ ના જેઠ સુદ ૧૨ ના રોજ તે સ્થાનમાં જ દેહવિલય થયો, અને તેમનું પાકું સમાધિસ્થાન પણ ત્યાં જ બાંધવામાં આવ્યું છે.

મહાદેવજી મોટે લાગે આહણો તથા નાગરોના ઇંદ્રદેવ મથુાય છે. બહા જેમ સૃષ્ટિના સર્જનહાર છે, વિષય જેમ સૃષ્ટિના પાલનહાર છે, તેમ મહાદેવજી સંહારકર્તા મનાય છે. તે ત્રિમૂર્તિમાંના એક

મહાન દેવ છે. કૈલાસનિવાસી, યોગસમાધિમાં લીન રહેનાર, જ્ઞાનરૂપી ત્રીજા નેત્રવાળા, જગતની રક્ષા કરીને હાથમાં 'પી' જનાર, પરમ કારુણિક, ત્રિશૂલધારી, મહાદેવજી તપ તથા વિદ્યાના વિશ્વવર્યાન મનાય છે. તેમનો વૈરાગ્ય, સ્મૃત્તાનવાસ, તાકવ નૃત્ય, અમુરસંહાર વગેરે પુરાણપ્રસિદ્ધ છે. તે આશુતોષ અને આશુરોષ છે.

વૈષ્ણવોની હવેલી:—સાધર્માં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના વંશજોની વૈષ્ણવોની હવેલી આવેલી છે. જામનગરની હવેલી તથા નડિયાદની હવેલી બંનેની માદી પર એકજ આચાર્ય જિ જાતા હતા, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યનો પુષ્ટિમાર્ગ-જીવનજોનો ભક્તિ દ્વારા આધ્યાત્મિક પુષ્ટિ મળે છે, અને અનુક્રમે તે સામીપ્ય, સારૂપ્ય, સાતોક્ય, સાયુજ્ય આ ચાર પ્રકારની મુક્તિને પામે છે, અને તેને માટે આત્મ-સમર્પણ મહાન સાધન છે—આ તે માર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે તેને માટે આચાર્ય દ્વારા ઘણા-સંબંધ જોના બાહ્ય મિત્ર તરીકે કંઠી બાધવામાં આવે છે, તે લેવો આવશ્યક મનાય છે. તેમાં કુંજવિહારી, રાધારમણ, ખંસીના બજબૈયા, જગવાન ગોવર્ધનધારી શ્રી, બસુ હિપારમ દેવ મનાય છે તેમની બાહ્યકાળની શિશુયોગ્ય ચમત્કારિક યોજાઓ, ગોપીઓ સાથેની અનેકવિધ રાસક્રીડા તથા જાતજાતની વિલાસ લીલાઓ ની ગાથાઓ ગાવામાં આવે છે. બજવત અને ગીતા તેમના મુખ્ય અધ્યયનના ધર્મગ્રંથો છે, અને શ્રી પ્રભુજી (શ્રી વલ્લભાચાર્ય) ની કૃતિઓનો તે લોકો સર્વિશેષ અભ્યસ કરે છે તેમાં શ્રી અનિરુદ્ધાચાર્ય સંસ્કૃતના પ્રખર વિદ્વાન થઈ ગયા અને તેમણે હિત્તર ગોપાલ તાપની હિપનિપદ વગેરે પર સંસ્કૃતમાં વિદ્વતાપૂર્ણ ટીકાઓ લખી છે.

તેમના અનુયાયી વાણીઆઓ મોટે ભાગે શ્રીમંત હોય છે, અને વેપાર કરે છે. પહેલાંતો મોગસો તથા પેશ્વાના સમયમાં વાણીઆઓને પણ દેસાઈગીરી આપવામાં આવેલી હતી. અદ્યારમી તથા ઝોગણીસમી સદીમાં તેઓનું નડિયાદમાં પ્રાગલ્ભ્ય હતું.

ગોસ્વામીનું મંદિર, સાતસ્વરૂપની હવેલી:—આ રથાનકો બાધવા માટે શ્રી વિહારીદાસ અગ્રુમાષ્ટ દેસાઈને ત્યાં ઘાસાહેબ—શ્રી પુરુષોત્તમદાસનો જન્મ થયો તે પ્રસંગે અલ્હાદવગામી તેમની જમીન હતી તે મફત કાઢી આવેલી, નાગર કૂંઠના વાણીઆઓએ તે મકાને જંધાવગામી આસ રસ લીધો હતો. ત્યારથી દેમાષ્ટ કુટુંબના લોકો આ વૈષ્ણવ ધર્મમાં પણ આસ્થા રાખતા થયા, સંવત ૧૬૩૭ના ફાગણ વદિ ૭ઠના રોજ ગોસ્વામી વ્રજરતનલાલજીના સમયમાં નડિયાદમાં ‘જીપન ભોગ’ થયેલા. તે વખતે આસપાસના ગામડાંમાંથી ધર્મી લોકો આવેલા, અને બારે ગીદી થયેલી, પણ સફાઈએ અને સુ-ચરચા રાખેલી હોવાથી એક પણ અફરેમાત થયો ન હતો.

આ ઉપરાંત નડિયાદમાં જિલ્લા કોર્ટની સામે પૂર્ણેશ્વર મહા-દેવનું મંદિર સેદી નદીની પાસે જંધાવેલું છે, રેમશાનમાં નાના કામનાથ મહાદેવનું મંદિર, મઢીના મહાદેવ બાજુ ખેડાવાળોની ધર્મશાળા પાસે જાંડેવાળ તળાવના દક્ષિણ દિશાના આરે યામેશ્વર મહાદેવના દેવાલય છે. રતન તળાવ પરનાં ત્રણ મહાદેવનાં ડહેરાં, કેશવજીના કાશીવિશ્વનાથ મહાદેવ (ધર્મશાળા તથા વાડી સાથે), ભગવંતરામના શંખેશ્વર મહાદેવ (ધર્મશાળા સાથે), નારાયણ સરોવરના આરાં ઉપરનું હનુમાનનું દહેરું (વાડી સાથે), રાધવજી રુદ્રજીના કામનાથમાં આવેલા ગોપનાથ મહાદેવ, વૈદનાથ મહાદેવ (ધર્મશાળા સાથે), કૃપાદત્તના કુન્દેશ્વર મહાદેવ, પ્રભુચંદ્રના મહાદેવ (ધર્મશાળા સાથે), સન્મુખ રામના રાંકેશ્વર મહાદેવ (ધર્મશાળા સાથે), અંબ.માતાનું મંદિર (ધર્મશાળા સાથે), શ્રી નાયજીનું મંદિર (માધવાશ્રમ અને સલિતાવનિતાશ્રમ તથા મકાનો સાથે સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામે પોતાના પિતાની ઇચ્છાથી તેમના નામ સાથે બેસી જંધાવેલું તે), હાટકેશ્વર મહાદેવ (ધર્મશાળા સાથે હાટક જોડે સોનું. હાટકેશ્વર મહાદેવ નાગર લોકોના હૃદયે અણખ છે), કેદારેશ્વર મહાદેવ (ધર્મ-

શ્રાજા સાથે), ખોડવાર માતા આગળ મુનિમહારાજ (શ્રી ગોવર્ધન-
રામના પિતાના વખતમાં તેમને ત્યાં કાચોના જે નાગર મુનિ
મહારાજ આવ્યા હતા-તે) ના જૂમિદાદવાળા સ્થળના મહાદેવ—
આટલાં સ્થાનકો વડનગરા નાગર લોકોએ બંધાવેલાં છે, અને તેમનાં
નામ તેમની સાથે જ આપેલાં છે.

સુરજરામના મહાદેવ સાઠોદરા રા. બ. સુરજરામે બંધાવ્યા હતા.

જૈનદેરાસરો:—જેમ અમદાવાદ, પાટણ, ખંભાત, ખેડા વગેરે
શહેરોમાં જૈન લોકો આવીને વસ્ય હતા, તેમ નડિયાદમાં પણ જૈન
લોકો લગભગ ૮૦૦—૯૦૦ વર્ષથી આવીને વસ્યા હતા એમ અહીંનાં
દેરાસરોમાં મળી આવતા શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે. પદ્મમા-સો

ળમા સૈકામાં તેમની જહોજલાલી નડિયાદમાં ગણનાપાત્ર હશે તેવું
અનુમાન પણ તે જ શિલાલેખો પરથી દોરી શકાય છે. જૈનોના
મુખ્ય ત્રણ ફિરકા છે:—(૧) ચેતારાનર મૂર્તિપૂજક (૨) સ્થાનકવાસી (જે
હેલ્લા ચારસો વરસથી નીકળ્યો છે, અને (૩) દિગંબર. નડિયાદમાં
પ્રથમથીજ માત્ર ચેતારાનર મૂર્તિપૂજક ફિરકો જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે
તે પણ ઉપરોક્ત શિલાલેખો કહી આપે છે. તેમાં પણ શ્રી દેવસૂરિ-
ગચ્છ અને શ્રી સાગરગચ્છ—આ બે ગચ્છો જ અહીં પહેલેથી જ
વિદ્યમાન છે. તેમના પહેલાં કુલ ૭૦૦ થર હતાં તેવી ગાહીતી
જૈનોનો નડિયાદનો ઇતિહાસ જણાવે છે. તે બે ગચ્છોનાં દેરાસરો
અને ઉપાશ્રયો પણ જૂદાં જૂદાં છે. એમ કહેવાય છે કે નડિયાદમાં
પહેલાં કાળમાં સાત દેરાસરો હતાં. પાંચ દેરાસરો તો થોડાક વર્ષો
પહેલાં પણ હતાં. અત્યારે માત્ર ત્રણ દેરાસરો હયાતી ધરાવે છે—(૧)
શ્રી અન્નિતનાથ લમવાનનું, જેને મોટું દેરાસર કહેવાય છે તે, ૩૫૫
પારખની પેાળમાં આવેલું છે. તેમાં બીજાં ચાર દેરાસરોનો સમાવેશ
કરવામાં આવેલો છે. આ દેરાસર દેવસૂરિગચ્છનું છે. (૨) શ્રી અન્નિત-
નાથ લમવાનનું દેરાસર દ્વીરા કાલીદાસની પેાળમાં આવેલું છે, અને

ઉદ્દેશ 'નટીપ્રદ' શબ્દથી કરવામાં આવ્યો છે, એટલે પાંચસો, વર્ષ
પર નડિય દ નટીપ્રદ અથવા નટપ્રદ કહેવાતું હતું. (૨) શ્રી અજિતનાથ,
દેરાસરમાંની એક મૂર્તિ (જિંન) સંવત ૧૨૩૮ માં શ્રીમતી સુલક્ષ્ણાએ
ધડાવી. એટલે જોખામાં જોખું તે દેરાસરની તે મૂર્તિ ૭૬૨ વર્ષ તે
જૂની હોવી જોઈએ. તે લેખોમાંથી નીચેના ઊતારા રસપ્રદ અને માહિતી
આપનાર નીવડશે:—

(૧) સંવત ૧૨૩૮ વૈશાખ સુદિ ૧૧ ગુરો શ્રી નાગેન્દ્રગચ્છે
શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિસંતાને—પારેખ—ચાહડમાયા—સલપણયા શ્રેયોડયે પ્રિયં
કારિતમ્ ।

અર્થ:—સંવત ૧૨૩૮ના વૈશાખ સુદિ અગિયારસને વાર ગુરુએ
શ્રી નાગેન્દ્રગચ્છમાં શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિના સંતાનમાં પારેખ આદાની સ્ત્રી
સુલક્ષ્ણાએ (પોતાના) કલ્યાણ માટે જિંન (મૂર્તિ) કરાવ્યું.

(૨) સંવત ૧૪૭૫ વર્ષે શ્રી શ્રીમાલજ્ઞાતીય શ્રેઃ દેવડમાયા
દેવલદેસુત—ચાંપાકેન અમશ્રેયોડયે શ્રીપ્રમચિગ્ધં કારાયિતં, આગમ-
પક્ષીય—મં શ્રી અમરસિંહમૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

અર્થ:—સવન ૧૪૭૫ માં વર્ષમાં શ્રી શ્રીમાળી જ્ઞાતિના શેઠ
દેવડની સ્ત્રી દેવળદેવીના પુત્ર ચાંપાએ પોતાના કલ્યાણ માટે
પદ્મપ્રસા અગવાનની મૂર્તિ કરાવી; અગિય પક્ષના જુદાજુદા શ્રી અમ-
રસિંહસુરિએ તે પ્રતિષ્ઠિત કરી.

તે સાગરગચ્છનું આવેલું છે. (૩) શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનું દેરાસર નરખીપોતમાં છે, અને તે દેવસૂરિગચ્છનું છે. વિસર્જન કરાવેલાં બે દેરાસરમાંનું એક મોદી સાંચમાં હતું, અને બીજું કાકરખાડમાં હતું. કાકરખાડવાળા દેરાસરમાંની શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા શ્રી અન્નિતનાથ ભગવાનના દેગસગમાં પધરાવવામાં આવી છે.

મોદી સાંચમાંનું દેગસર એમ કહેવાય છે કે પહેલાં તે બતામાં જોનોની વરતી હશે, એ કે હાલ ત્યાં વૈષ્ણવ વાણીઆઓની જ વરતી છે. કાકરખાડમાં પણ તેમની વરતી પહેલાં હશે તેવું પ્રબળ અતુમાન થાય છે, અને સત્તરમી સદીની આખરમાં અથવા અરાઠમી સદીની શરૂઆતમાં જે કેટલાંક પાટીદાર કુટુંબોને જૈનધર્મી કોષ મહાન આચાર્યો જન બનાવ્યા હશે તેમાંના 'સુતરીઆ' કુટુંબનાં ૨૦-૨૫ કુટુંબો હજી પણ સુતરીઆ પોળમાં વસવાટ કરે છે તે વાત તે ઐતિહાસિક ધટનાની સાક્ષી પુરે છે. દેવસૂરિગચ્છને ઉપાશ્રય શ્રી શાન્તિનાથ ભગવાનના દેરાસરની બાજુમાં આવેલો છે. આ બંને પ્રમાણમાં મોટા ઉપાશ્રયો એમ બતાવી આપે છે કે એક વખત જૈનધર્મીઓની જાહો-જસાક્ષીના કાળમાં અહીં ધણા સાધુઓએ વિહાર કર્યો હશે, ચોમાસાં માળ્યાં હશે અને વિઘ્નચાસ, તપ તથા ધર્મ-પ્રવચ્ચાઓ કરી હશે.

મહુધાનિવાસી વૈદ્ય શ્રી ચીમનજીવં લક્ષ્મીભાઈ ઝવેરીએ 'જૈન સત્યપ્રકાશન' કર્માંક ૧૨૪ માં 'નરખાદના એક જિનમંદિરની પ્રતિમાઓના લેખ' શીર્ષક હેઠળ જે ઊતારાઓ આપ્યા છે તે પરથી ત્રણ વસ્તુઓ સિદ્ધ થાય છે:—(૧) શ્રી અન્નિતનાથ ભગવાનના દેરાસરમાં જે પાષાણમૂર્તિઓ અને ધાતુપ્રતિમાઓ છે, તેના પર લખેલા લેખ (નંબર પાંચ) બતાવે છે કે લગભગ ૫૦૦ વર્ષ પર વાચકા સતિના વાણીઆ પણ કેટલાક જૈન ધર્મી હતા અને 'વાચકા પોળ'—જે અમદાવાદી બખરમાં મોચીવાડમાં આવેલી છે, તેનું નામ તેમાંના કોષક પ્રસિદ્ધ પુરુષ પરથી પડ્યું હશે (૨) તે જ લેખમાં નરખાદને

ઉદ્દેશ 'નદીપ્રદ' શબ્દથી કરવામાં આવ્યો છે, એટલે પાંચસો, ૫૫૦ પર નડિય ૬ નદીપ્રદ અથવા નટપ્રદ કહેવાતું હતું. (૪) શ્રી અજિતનાથ, દેરાસરમાંની એક મૂર્તિ (બિંબ) સંવત ૧૨૩૮ માં શ્રીમતી સુલક્ષણાએ ધડાવી. એટલે આજમાં આજુ તે દેરાસરની તે મૂર્તિ ૭૬૨ ૫૫૦ તો જૂની દેવી બેઠે. તે લેખોમાંથી નીચેના ઊતારા રસપ્રદ અને માહિતી આપનાર નીવડશે.—

(૧) સંવત ૧૨૩૮ વૈશાખ સુદિ ૧૧ ગુરો શ્રી નાગેન્દ્રગચ્છે શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિસંતાને—પારેખ—ચાહડમાયા—સલ્પળયા શ્રેયોડયં વિગ્ધં કારિતમ્ ।

અર્થ:-સંવત ૧૨૩૮ના વૈશાખ દ્વિતી અગિયારસને ૧૨ ગુરુએ શ્રી નાગેન્દ્રગચ્છે શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિના સંતાનમાં પારેખ ચાહડની સ્ત્રી સુલક્ષણાએ (પોતાના) કલ્યાણ માટે બિંબ (મૂર્તિ) કરાવ્યું.

(૨) સંવત ૧૪૭૫ વર્ષે શ્રી શ્રીમાલજ્ઞાતીય શ્રેઃ દેવડમાયા દેવલદેસુત—ચાંપાકેત આત્મશ્રેયોડયં શ્રીપ્રમવિગ્ધં કારાયિતં, જ્ઞાનમ-પક્ષીય—મઃ શ્રી અમરસિંહસૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

અર્થ:-સંવત ૧૪૭૫ માં ૧૫૦માં શ્રી શ્રીમાળી જ્ઞાતિના શેઠ દેવડની સ્ત્રી દેવળદેવીના પુત્ર ચાંપાએ પોતાના કલ્યાણ માટે પદ્મપ્રભા ભગવાનની મૂર્તિ કરાવી; આગમ પદ્મના જ્ઞારક શ્રી અમરસિંહસૂરિએ તે પ્રતિષ્ઠિત કરી.

(૩) વિક્રમ સંવત ૧૪૯૫ વર્ષે મારુતજ્ઞાતીય—શ્રાઃ ટયકૂ આત્ મેઃ—મહિપા—માઃ—લ્પમાદે માઃ—શાળી—પુત્ર—મેઃ વૃટાકેત નિજ શ્રેયોડયં શ્રી વર્ધમાનચતુર્વિંશતિપટ્ટઃ કારિત્વં પ્રતિષ્ઠિતઃ શ્રીમૂરિભિઃ ।

અર્થ:-વિક્રમ સંવત ૧૪૯૫ માં ૧૫૦માં મારુત જ્ઞાતિની આવિકા ટયકૂના ભાઈ મહેનો મહિપાની સ્ત્રી લ્પમાદેવી તથા શાળીના પુત્ર

મહેના બૃહાએ પોતાના કલ્યાણ માટે શ્રી વર્ધમાન જિન મુખ્ય ચોરીસ પટક કરાવ્યા. અને તેનું શ્રી સુરિએ પ્રતિષ્ઠાન કર્યું.

(૪) સંવત્ ૧૫૦૬ વર્ષે વૈશાખસુદિ. ૬ દિને શ્રી શ્રીમાલ-

જ્ઞાતીય-શાં-સરવણમાર્યા-ટીલૂસુત-દેવરાજેન માં-મટકૂસુ-જીવા-
માદા-કુટુંબયુતેન સ્વશ્રેયસે શ્રી અજિતનાથચિમ્બં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં તથા
શ્રીરત્નશેખરસૂરિભિઃ ।

અર્થ:-સંવત ૧૫૦૬ ના વર્ષમાં વૈશાખ સુદિ ૭ઠે શ્રીમાળી
જ્ઞાતિના શાહ સરવણના સ્ત્રી દીધુન પુત્ર દેવરાજે, સ્ત્રી મટકૂના પુત્ર
જીવા તથા ભાદા કુટુંબ સહિત, પોતાના કલ્યાણ માટે શ્રી અજિત-
નાથની મૂર્તિ કરાવી અને શ્રી રત્નશેખરસૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૫) સંવત્ ૧૬૦૮ વર્ષે વૈશાખસુદિ ૫ વાયઢાજ્ઞાતીય-નટ-
પ્રદીવાસિ-દો-કર્મસી-માં-કર્મદિ-સુત-દો-જુઠાલેન માં-માણિકદે
આ-શિવામાં-ગ્રીજલદે-પુ-ગોરુઆ-જેસિંગાદિ-કુટુંબયુતેન સ્વશ્રેયસે
શ્રીધર્મનાથચિમ્બં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં તથા શ્રીસોમસુંદરસૂરિપદે શ્રીમુનિસુંદ-
રસૂરિ-ગ્રીજયચન્દ્રસૂરિ-શ્રી રત્નશેખરસૂરિભિઃ ।

અર્થ:-સંવત ૧૫૦૮ ના વૈશાખ સુદિ પાંચમને દિવસે વાયઢા જ્ઞાતિના
નડિયાદવાસી દોશી કરમસીની સ્ત્રી કર્મદેવીના પુત્ર દોશી બૃહાએ, સ્ત્રી
માણિકદેવી તથા ભાઈ શિવાની સ્ત્રી બીજલદેવીના પુત્ર વીરા અને જેસંગ
વગેરે કુટુંબ સહિત, પોતાના કલ્યાણ માટે શ્રી ધર્મનાથની મૂર્તિ કરાવી,
અને તે તથા ગરજના શ્રી સોમસુંદરસૂરિની માટે શ્રી મુનિ સુંદરસૂરિ
શ્રી જયચન્દ્રસૂરિ તથા શ્રી રત્નશેખર સૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરી.

જૈન ધર્મ લગભગ બોદ્ધ ધર્મનો સમકાલીન ધર્મ છે. આદિનાથ
જયભદ્રેવથી માંડીને ૨૫ મા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામી સુધીના
જગતનાએ તે ધર્મને સંરક્ષણે છે. વચ્ચે મહાનાથ નામના સ્ત્રી
દેવતી જગતના પશુ મનુષ્યમાર્ગ આવે છે, અને ૨૩મા તીર્થંકર જગતના
પાવનાથ પશુ મુખ્ય તીર્થંકરોમાંના એક ગણાય છે. જે પોતાના

ઇન્દ્રિયમનનો સંપૂર્ણ અવરોધ કરે તે જિન—કેવલી ભગવાન, અને તેમના
 અનુયાયીઓ જૈન કહેવાય છે. તીર્થંકર એટલે તીર્થની અવર્તના કર-
 નાર. તીર્થ એટલે જોનાથી લોકો ભગસાગર તરીકે જાણે તે સાચો ધર્મ.
 તેમના સર્વજ્ઞાનની શ્રુતિકા સ્વાદ્વાદ પર રચાયેલી છે, અને તે વાદ
 હરેક પદાર્થને અમુક અમુક દષ્ટિઓથી સાચો હોવાની શક્યતા સ્વીકારે
 છે, આ રીતે જોતાં આ સિદ્ધાંત પરમતસદ્વિશ્વતાનો પાયો છે, અને
 પ્રતિપક્ષીનું અથવા ખોળનું દષ્ટિગિન્દુ સ્વીકારવાની સરળતા કરી આપે
 છે. સાધનપ્રણાલીમાં જૈન ધર્મ અહિંસા ઉપર ખૂબ ભાર મૂકે છે, અને
 કોઈ પણ જીવાણુને કોઈ પણ પ્રકારે પીડા ન થાય તેનો આગ્રહ સેવે
 છે. તપ દ્વારા કર્મોને ખપાવી નાખવાની—તેમનો પૂર્ણ દાય કરવાની
 પરિપાટી ઉપર તે ભાર મૂકે છે જન્મ, સુખદુઃખ, મામ, જ્ઞાન, ખોડ-
 ખાપણ, ધનસંપત્તિ, જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ—વગેરે સર્વ વસ્તુઓ કર્મોથી
 હોઈ, તેના અટક નિયમને વશ વર્તે છે એમ તેઓ માને છે. પરિણામે
 જૈનધર્મમાં કર્મ સર્વોપરી સત્તા બની જાય છે, અને તેથી જ હિંસરનું
 સ્થાન કર્મ લઈ લે છે, અને માનવહૃદયની પૂજની શૂંખ અરિહંત ભગ-
 વાન કેવલીને જ હિંસર માની પૂજે છે. તેમનામાં સ્વેતાંમરો કરતાં
 દિગંબરો વધારે ઠંડક ત્યાગી માગણી કરે છે, મન્દીનાથ જેવા સ્ત્રી
 કેવલીને પણ પુરુષ જન્મ સિવાય કૈવલ્યપ્રાપ્તિ નથી તેમ માને છે, અને
 ભગવાન મહાનાર સ્વામીને પણ બિલકુલ વસ્ત્રનો પરિમહ ન હતો તેવી
 આગ્રહભરેલી માન્યતા સેવે છે. મૂળ મગધદેશમાં મહાવીર સ્વામીએ
 ત્રિશળા માતાને પેટે જન્મ લઈને પ્રવર્તવિલો, આ જૈન ધર્મ ત્યાંથી
 આવી ગુજરાતમાં વધારે અમાણ્યમાં ફેલાયે, અને ગુજરાતની મૂળથીજ
 પોત્તી જૂની 'અમારી' સિદ્ધાંતનાં પાણી પાછ વધારે પોત્તી બનાવી
 તે પણ એક આશ્ચર્યકારક વિધિવત્તા જ છે ત્યાગ પર ખૂબ ભાર મૂક-
 નાર આ ધર્મના અનુયાયીઓ મોટે ભાગે બહુજી શીમંતવેશારીઓ
 હોય છે એ એક બીજું આશ્ચર્ય છે. ગુજરાતમાં પાટણમાં મહારાજ
 સિદ્ધરાજ સોલંકીના અને કુમારપાપના સમયમાં અમરેલી, મેદાન પ્રતિ-
 ભાસાળી, કલિદાસસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્ય સૂરીએ જે 'વલ્લભાલુના મોઢ

વણિકના પુત્ર હતા—તેમણે જૈન ધર્મને બારે પ્રજિઠા આપી અને ખૂબ દેશાવે કપો દેલવાડાનાં દહેરાં, ગિરનારનાં મંદિર, ખંભાતનું જૈન દેરાસર, પાટણ તથા ખંભાનના ગ્રન્થબંડાર—આ કારીગરી, કળા, તથા સાહિત્યનું ઉત્તોજન જૈન ધર્મને આભારી છે. ખંભાતમાં રહેતા ઉદ્યમ મહેતા, વિમલમંત્રી વગેરે મુત્સદ્દીઓ, અને શ્રીમદ્દસાજ્યદ્રષ્ટ તથા તેમનો અગાસનો આશ્રમ તે પણુગુજરાતને જૈન લોકોનું જ અર્પણ છે.

તે ઉપરાંત સ્ટેશનના દક્ષિણ બાજુના પહેલાં ઘડનાળા પાસે માધ મંદિર હમણાં સ્થપાયું છે, તે શ્રી કેશવલાલ બચાનીચકર પંડ્યાની ભક્તિ અને પરિશ્રમનું ફળ છે. ત્યાં માતાજીની મૂર્તિ બહુ રમ્ય અને મનોહર છે, તથા પ્રાણપ્રતિષ્ઠા વિધિપૂર્વકની અને ચેતનવંતી—જન્યત છે. શ્રી કેશવલાલ ત્યાંથી ‘શક્તિ’ નામનું ધાર્મિક માસિક ચલાવે છે.

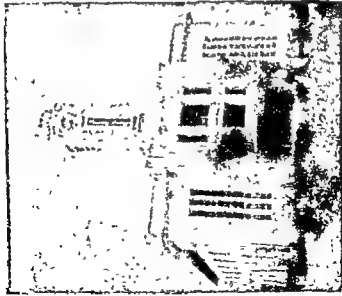
ગામમાં કંસારવાડાથી શાકમળ્લર તરફ જતાં ‘વેદાંતભવન’ નામનું સ્થાનક ચાલે છે. તેના મૂળ સ્થાપક શ્રી ગોપાલદાસ મહારાજ ખોરસદના કુંભાર યાત્રિના નિષ્ઠાવાન સંત હતા. વેદાંતના સિદ્ધાંતોના પાયા પર તેમની અડગ સ્થિતિ હતી, અને તેમની કથાઓનો લાભ નડિયાદનાં અનેક માણસો લેતાં. ઈ. સ. ૧૬૨૫ થી ૧૯૪૫ ના દશકામાં તેમણે નડિયાદની જનતામાં વેદાંતના જ્ઞાનનો કોઈ અજન્મ ચેતન રસ પૂર્યો. તેમની વાણી તરવારની ધાર જેવી કડક, સત્યવક્તૃત્વવાળી, સચોટ અને સિદ્ધાંતનિષ્ઠ હતી. નડિયાદના ધાર્મિક ધક્કરમાં તેમનો પણુ મોટો ફાળો છે. અત્યારે સ્વામીશ્રી

આત્માનંદજી તથા મારતર શ્રી ચુનીલાલ ગાંધી ‘વેદાંત ભવન’માં કથાપ્રવચનો કરે છે. તે સંસ્થાએ શ્રી ગોપાલદાસ મહારાજની સ્મૃતિમાં શ્રી ગોપાલપ્રસાદના મણકા રૂપે બારેક ‘મુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં’ છે. તેમાં રામાયણમાંથી, અજ્ઞાવક ગીતામાંથી, અવધૂત ગીતામાંથી, અખ્યાત રામાયણમાંથી, હિંદી ભજનોમાંથી, વેદાંત સ્તોત્રોમાંથી વગેરે મુસ્તકોમાંથી સુંદર શ્લોકોનો મંચદ કરી સરળ અનુવાદ આપેલો છે.

શ્રી ગોપાલકાશ મદરાસ

રાઉન ટોલ

આ ઉપરાંત પ્રજ્ઞામી લોકોનું મંદિર, તથા અગમનિગમના સંત
ઓલિયા-સંસારી ભરત, અલખયોગના ગયળી યોગી, કબીર મહારાજ
ના સિદ્ધાંતોને ફલાવતું કબીરપંથી, લોકોનું સ્થાનક પણ નડિયાદમાં
છે. કબીરપંથીઓ સુરતાને સંધી, ત્રિકુટીયાગ રચી, અલખ નિર-
જન દેવની ઉપાસના કરે છે. તેઓના પંથમાં હિંદુઓ તથા સમલ-
માનો બને હોય છે, તથા ન્યાતજાતના બેદો હોતા નથી. તેમનાં
અંગનોમાં સુરતાયોગ, 'નવલખ તારા અને નવલખ સૂરજ' ને બીતરમાં
જ પેખવાનો યોગ છે. તે નિરાકાર નિરંજનની, અલખ-ચિત્સ્વરૂપની
ઉપાસના કરે છે.

મુસલમાનોની મસીદો સાંધમાં, સલ્જુજખ્તરમાં, નવામામમાં જતાં
વહોરવાડમાં, કાકરખાડની બારીમાં આમ અનેક જગ્યાએ આવેલી છે.
નડિયાદમાં ખ્રિસ્તી લોકોનું મુખ્ય મિશન મેથોડિસ્ટ લોકોનું છે.
તેને જુદી વીજળી બત્તીની સમવડ છે. તે સં. ૧૯૫૬માં સ્થાપવાની
શરૂઆત થયેલી. તેમાં પ્રાથમિક, શાળા, ઉદ્યોગશાળા મિશન હોસ્પિટલ-
ન્યાં આપરેશન માટે તથા બીજી સારવાર માટે અનેક લોકો મુખ્ય
કામિયાવાડથી પણ આવે છે, તે છે. બીજું શામનકથે લોક લોકોનું દેવળ
સ્ટેશન લાઈન પર, પોલીસ લાઈનની સામે છે. વિક્ટોરિયા જ્યુબીલી
બાગની પાસે, નાનું સરખું, એપિસ્કોપેલિયન દેવળ પણ છે. કોન્વેસના
'સંવા મંદિર'ની બાજુમાં મુકિતફાજનું પણ સારું ગણાય તેવું થાણું છે.

આ રીતે જોતાં નડિયાદમાં ધાર્મિક બાવનાની વૃદ્ધિ અને વિકાસ
માટે દરેક ધર્મના તથા સંપ્રદાયના તથા પંથોના અનુયાયીઓ માટે
પૂરતો જોગવાઈ, ધર્મસ્થાનો, દેવાલયો, મંદિરો, મસીદો તથા દેવળો છે.

નડિયાદની ગ્રંથમાં ધર્મસંસ્કારો સ્થાપવા તથા પરિપુષ્ટ કરવા તે
ઉપરાંત અનેક સંત મહાત્માઓ આવીને અવારનવાર રહ્યા છે. મજૂ-
સરવાળા મુમ્તઝરામ મહારાજના સત્સંગનો લાભ નડિયાદના દેસાઈ
કુટુંબના યજ્ઞા નજીરાઓને, શેડ શ્રી જીજ્ઞાસાધના કુટુંબને વગેરેને
મળ્યો છે. વળી સતરામ મંદિરમાં ઇ.સ. ૧૯૧૦ થી ૧૯૨૫ સુધીના
૧૫ વર્ષના બાળામાં શ્રી જનકીદાસ મહારાજે ધર્મનાં તમાકુનાં

વ્યસન છોડાવ્યા છે, ધણુને વ્યા, યાન, બીડી, હુકમના ત્યાગ કરાવ્યા છે, ધણુને નીતિથી જ કમાણી કરવાના રસ્તા પર ચઢાવ્યા છે, અને ધણુને રામાયણ, ભક્તિ-ગાન વૈરાગ્યના દોહાથી માંડીને હિપનિષદો તથા અલ્પસૂત્રના ભાષ્યના અભ્યાસ પણ કરાવ્યા છે. તેમના જેવા નિષ્ઠાવાન નિરભિમાની સંત પુરુષ તથા વિદ્વાન બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રી નારાયણ મુનિ જેવા તે વખતે ગુજરાતમાં મળવા દુર્લભ હતા. તે બંનેની સમાધિ પણ સંતરામ મંદિરમાં છે. 'એક અમદાવાદના સરયુદાસ મહારાજ અને બીજા જાનકીદાસ મહારાજ જેવા નિષ્ઠાવાન નિરભિમાની સંતો મેં બીજા આ બાબુએ જોયા નથી' એવું વચન ગોહડીયા મહારાજ શ્રી પ્રકાશાનંદજીએ એકવાર કાઠપું હતું. કડક ત્યાગી, કરુણાળુ સ્વભાવવાળા, તિતિશ્ચાયુક્તા સ્વામી શ્રી પ્રકાશાનંદજી (ગોહડિયા મહારાજ) એ પણ નડિયાદના અનેક ભક્ત લોકોમાં ધર્મસંસ્કારના બીજ વાળ્યા છે, પોષ્યા છે, તથા ફાલવ્યા છે. ત્યાર પહેલાં પણ શ્રી અવધૂતાનંદજી અને એવા ધણા સંતો અહીં આવી લોકોને ધર્મલાભ કરાવી ગયા છે. 'સરગુ' સાહિત્ય કાર્યાલય' કાઠી ગરીબ ધર્મપ્રિય જનતા પર અનહદ હિપકાર કરનાર, મૂળ બોરસદના લુહાણા, નિખાવસ હાથવાળા, પરગણુ સ્વામી શ્રી અખડાનંદજીનો લાભ-સત્સંગ પણ અહીં નડિયાદમાં ધણુને મળ્યો છે.

શ્રી મણીભાઈ નજુભાઈ ગોહટર રામસિંહ વગેરેના સમયમાં પણ નડિયાદને અનેક સાધુસંતો તથા મહાત્માઓના સત્સંગને લાભ મળ્યો હતો. ત્યાર પછી મોગલ દેશમાં આવેલા 'સત્સંગ મંડળ'માં હેલ્લા રૂપ વર્ણથી રાજ કથાવાર્તા, જીવનકીર્તન એકધારાં ચાલતા આવ્યા છે. અને અનેક ગુણાધરો તથા જોનોને ધર્મસંસ્કારોના ખાસ લાભ મળે તેવી ગ્યવસ્થા થઈ રહી છે, તેનો મૂળ જથ્થો શ્રી આદિલાલભાઈ તથા શ્રી હરીભાઈ બરધાભાઈ દેસાઈને ફાળે જાય છે.

'આ હિપરથી સમજાશે કે નેડિયાદનું આંતર વાતાવરણ કેવું છે, તેમાં આખ્યાત્મિક પ્રવણતા અને અભિમુખતા કેવા અને કેટલા છે, અને કેમ તેમાં સાત્ત્વિકતા સ્થાવર-સ્થાવરી છે.

૬ નડિયાદના સાક્ષરો

શ્રી મનસુખર સુર્વરામ ત્રિપાઠી નડિયાદના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. તેમનો જન્મ વૈશાખ વદિ આઠમ સંવત ૧૬૯૬ (ઈ. સ. ૨૩ મી મે ૧૮૪૦)માં નડિયાદમાં જ થયેલો. તેમનો જન્મ અત્યારે શ્રી પોપટલાલ ઝવેરીલાલ યાનિક રહે છે તે મકાનમાં થયો હતો. તેમનું અવસાન સંવત ૧૯૬૩ ના વૈશાખ સુદ અગિયાર-સને (૩૦ મી મે ૧૯૦૭) દિવસે થયેલું. તેમના દાદાનું નામ સુર્વરામ શિવરામ અને માતાનું નામ શ્રી ઉમેદગુપ્ત હતું. તેમના પિતા તેમની આઠ માસની ઉંમરે થતાં ગુજરી ગયેલા, અને તેમની ઉછેર તથા કેળવણીના કાર તેમનાં માતા પર પડેલા. તેમનો બાલ્યકાળ બહુ ગરીબાઈમાં વીતેલો. હાટકેશ્વર મહાદેવમાં તે વખતે દર શુક્રવારે યજ્ઞ વહેંચાતા, તે તે લાવતા. બે વખતે આજની પેઠે કેળવણીની સગવડ ન હોવાથી તેમને અમદાવાદ, ખેડા વગેરે જગ્યા-ઓએ ફરવું પડેલું. તે આપવીતી સંલારીને જ તેમના સુખી દિવસોમાં મુંબઈમાં પોતાને ઘેર રાખીને તેમણે શ્રી દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યાને, શ્રી હનુમાલ પંડ્યાને તથા શ્રી કૃષ્ણચંદ્રને વિદ્યાભ્યાસની સગવડ કરી આપેલી. ઈ. સ. ૧૮૬૧ માં તે એલ્ફિન્સ્ટન પરીક્ષામાં પાસ થયા, અને વધુ અભ્યાસ માટે તે મુંબઈ ગયા.

આખે ગરમી લાગવાથી, બે વર્ષ પછી અબ્યાસ છોડી દઇને તે શ્રી માધવલાલ ધીરજલાલ (શ્રી ગોવર્ધનરામના પિતા) ખી પેઢીમાં જોડાવા હતા. તે કાળે મુંબઈમાં શેરસદ્દાનો પવન ખૂબ વાતો હતો, અને તેમાં મનસુખરામભાઈને પણ સારા પૈસા મળ્યા હતા.

અમદાવાદના નવાસ દરમિયાન તે 'શુદ્ધિપ્રકાશ'માં લેખો લખતા, અને વિદ્યાવર્ધક સભાના સભ્ય તરીકે આગળ પડતો ભાગ લેતા હતા. મુંબઈમાં સ્થાયી રહેવાનું ચર્તા ત્યાં તેમણે શ્રી ફાઈન સભા સ્થાપી હતી અને શુદ્ધિવર્ધક સભાના પણ તે આગળ પડતા સભ્ય હતા.

તે વર્ષતના ગુજરાતના તે ઐક વધારેમાં વધારે પ્રતાપી અને ઝાંખસ્વી પુરુષ હતા. શ્રી ગોવર્ધનરામ ભાઈને તેમના પુત્ર જેવા લે ગણતા. તેમના પર તથા દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા પર તેમની, તેમની અબ્યાસપરાયણતાની, તેમની સંસ્કૃતમયતાની ગાડી હાપ પડેલી. શ્રી ગોવર્ધનભાઈ તે દરેક વાત તેમને પૂછીને જ કરતા. શ્રી ગોવર્ધનરામ ગુજરી ગયાની વાત સાંભળીને શ્રી મનસુખરામભાઈને આઘાત થયો, તેમને ચકરી આવી અને તે બેભાન થઈ પડી ગયા. તે તેમની માંદગીની શરૂઆત. આ જ માંદગી તેમને છ માસ પછી જીવલેણ નીવડી. શ્રી મનસુખરામભાઈ સ્વભાવે બહુ જ ભવ્ય અને ઝાંખાબોલા હતા. તે દરેક શબ્દ જોખીજોખીને બોલતા. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તે દરરોજ ૩-૪ માઈલ ફરી આવે ત્યારે જ તેમને ચેન પડતું. તે દમેશાં દ્વાર બેસતા, અને શરીરસ્વાસ્થ્યની બહુ જ કળિજી રાખતા.

મુંબઈમાં તેમને જૂનાગઢના દિવાન સુત ગોકુલજી ઝાલાને મળવાનું થયું. તે મિલન બાદ મૈત્રીમાં પરિણમ્યું. પારણામે તેમણે 'દિવાન સુત ગોકુલજી ઝાલાનું જીવનચરિત્ર લખ્યું'. તેમને વેદાન્તનો

બહુ જ શોખ હતો. શ્રી જરેરીલાલ યાત્રિકની લલામણથી તથા દિવાન સુઝ ગોકુળજી ઝાલાની મૈત્રીથી તે જૂનાગઢ રાજ્યના મુખ્યમંત્રી એજન્ટ નીમાયા. અને પછી તે ક્રમેક્રમે તે કચ્છ, ઇડર, બાવનગર વગેરે રાજ્યોના એજન્ટ તરીકે નીમાયા હતા. તે દરેક રાજ્યમાં એટલી બધી લાખવગ ધરાવતા કે બધે જ દિવાનોની નીમણુંક તેમની સલાહ પ્રમાણે જ થતી. આથી તે તે કાડિવાવડનાં રાજ્યોના દિવાન-નિર્માતા (Diwan-maker) કહેવાતા હતા. રાજ્યોનાં કામકાજમાં તેઓ પ્રવૃત્ત રહેતા હતા, છતાં તેમણે પૂર્વકાળનો વિદ્યાભ્યાસંગ છોડ્યો નહિ. તે ઝુંબાઈ વિદ્યાપીઠના ફેસો નીમાયા હતા. તેમની આસપાસ વિદ્વાનોનું અને દાદિ-ચરસિક જનોનું મંડળ નિરંતર જામેલું રહેતું. તે દરેકને યોગ્ય હિતજન આપતા, અને ધણી સાક્ષરો, વિદ્વાનો નથા કવિઓનું પ્રેરણાસ્થાન બની ગયા હતા. મુખ્યંત્ર નિવાસ-કાળ દરમિયાન તે આપના બાગમાં રહેતા.

મનસુખરામભાઈ પોતે જોના એજન્ટ હતા તે રાજ્યોનું કિત જાળવવા 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' પ્રિન્ટિશ પાલોમેન્ટ, મુખ્યમંત્રી ગવર્નરની સેક્રેટરિયેટ વગેરે જગ્યાઓએ લાગવધ ધરાવતા થઈ ગયા હતા તે બધી જ જગ્યાઓએથી માહિતી મેળવવા તે માણસો નીમતા, અને આ તેમના ચારખર્ચે-ખસૂમોને તે 'પોપટ,' 'ચાંદી,' 'ખિટ્ટાડી' એવાં ગુપ્ત છત્રનામોથી બોલાવતા અથવા નિર્દેશ કરતા. તેમના સંબંધી થતી વાતચીતમાં બીજા કોઈ હાજર હોય, તે પછી તેમને સમજ પડતી નહિ.

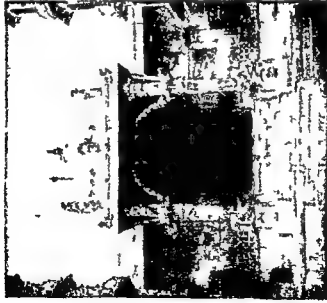
મહુધાના વિદ્વાન, ગુજરાતના પિંગળશાસ્ત્રના અને રંગભૂમિના આદ્ય પિતા, શ્રી રણછોડલાલ ઉદયરામ તેસના ખાસ મિત્ર હતા. તેઓ બંને સંસ્કૃત ભાષાના ઉદ્ધારમાં જ ગુજરાતી ભાષાનું ક્ષેત્ર જોતા, અને તેને માટે યથાશક્ય બધા જ પ્રયત્નો કરતા. બંને પોતાનાં પુસ્તકો દેવનાગરી લિપિમાં છપાવ તેવો આગ્રહ હતા, એથી

બીજા પ્રાન્તના લોકો પણ તેમનો લાભ લઈ શકે. કેટલીકવાર તે ચિત્તવિનોદ માટે અને મિત્રો સાથે કાવ્ય રચતા. પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી કાવ્ય 'The Psalm of life' નો જાવાનુવાદ અને એક મૂળશ્લોકોમાં રચેલા ગુજરાતી કાવ્યમાં કર્યો હતો, જે કાવ્ય જૂની ગુજરાતી સાતમી ચોપડીમાં લેવામાં આવ્યું હતું. તેમાં છેલ્લી બે લીટીઓ અચિત કરે છે કે તે કાવ્યરચના બંને મિત્રોએ ભેગા મળી કરેલી. તે કાવ્યનું શીર્ષક છે 'જિંદગાની વિષે,' અને આ રીતે તેની છેલ્લી બે લીટીઓ:-

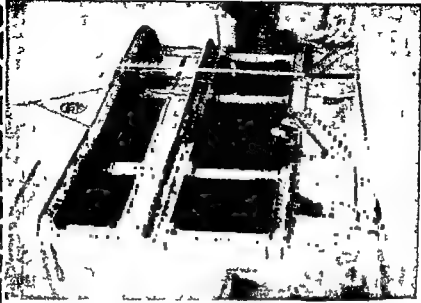
રંક રણડેકાની વિનતિ વેગથી,
વાંચીને તોજ તત્કાળ એને,
અકિતના જાવમી યાવ મનસુખ તો,
દાસ પ્રભુનો યથા સેવ તેને.

તેમનાં પત્નીનું નામ શ્રી કાલીલક્ષ્મી. તેમના નામ પાછળ તેમણે શ્રી કાલીલક્ષ્મી પુસ્તકાલય ૩૦ હજાર રૂપિયા ખર્ચી બધાં લેખો, તેમાં ૨૦ હજાર રૂપિયાનાં પુસ્તકો તેમણે મૂક્યાં. જે પુસ્તકો તે પોતે જેના એજન્ટ હતા તે રાજ્ય માટે ખરીદતા, તેમની એકએક બીજી નકલ ખરીદી જે કાલીલક્ષ્મી પુસ્તકાલય માટે મોકલતા. તેમનાં પત્ની સંવત ૧૯૪૨ ના જેઠ વદિ છઠ્ઠે દિવસે મૃત્યુ પામ્યાં. તેમનાં માતૃશ્રી ઉમેશ્વર સંવત ૧૯૩૮ ના આસો વદિ તેરસને રાજ ગુજરી ગયેલાં. એટલે તેમણે પુસ્તકાલયના મકાનના નામ સાથે પોતાની પત્નીનું નામ જોડ્યું, અને તેના મેકાના હોલ સાથે પોતાનાં માતાનું નામ જોડ્યું. વળી તે સંસ્કૃતપ્રિય હોવાથી પોતાના પુત્ર શ્રી મનસુખરાયને દુહામાં 'રામ' કહીને બોલાવતા, તેથી પોતાનાં પુત્રવધૂ 'મંજુલેન'ને તે 'સીતા' કહી બોલાવતા. તે ગુજરાતી અર્થ, ત્યારે તેમના નામથી તેમણે કાલીલક્ષ્મી પુસ્તકાલય પર

રાજ્ય પ્રદેશ

બી રાજીસદેશી પ્રતબલિય

‘સીતા ટાવર (ધડિયાળ)’ મૂકવ્યું. મૂળ તે તેમની ઇચ્છા આપ્યા ગામમાં જેના દેકારા સંબંધાય તેવું ધડિયાળ તે યુસ્તકાલય પર મૂકવાની હતી. તેમણે યુસ્તકાલયના દ્રશ્યમાં પોતાનાં પુસ્તકોની કવિધ્યમાં આવૃત્તિઓ કાઢવા ૧૦ હજાર રૂપીયાની ભેગવાઈ કરી છે.

તેમને સંસ્કૃતમય ભાષા વાપરવાનો શોખ હોવાથી, શ્રી રમણ-ભાઈ નીલકંઠ અને તેમના સહચારીઓ તેમની ડેકડી કરતા, અને ‘ભદ્રંભદ્ર’ નો જન્મ પણ તે ઉપાસંભવપ્રતિભાથી જ થયો હતો. સંસ્કૃતને પુનર્જીવિત અને પ્રચલિત કરવા માટે તેમણે રામાયણ અને ગીતાના શ્લોકોમાં આવતા શબ્દોના અર્થયો જ માત્ર ફેરવીને તેમનું ગુજરાતી રૂપાન્તર છપાવ્યું હતું. અવગત, આ મહત્વાકાંક્ષા-ભર્ષા અપલનો ફેર પાછળથી બહુ કરુણ આવ્યો હતો.

અસ્તોદય તથા નગદમખંતી, કેથી રાજ્ય અને મનુરમૃતિમાંનો રાજ્યનીતિસાર, ફોર્મસ જીવનચરિત્ર, સુવ ગોકગજ ઝાલા અને વેદાંત, કરસનદાસ અને તત્સંબંધમાં વિચાર, વિચાર સાગર (નિશ્ચ-દાસનો), વેદાન્ત વિચાર, A sketch of Vedant Philosophy, ઉત્તરજયકુમારી, મધુરલભાષા, વિપતિ વિરે નિબંધ, અદ્વૈતાનુભૂતિનું સટિપ્પણ્ય ભાષાંતર, વાર્તિક તથા લેખનવાચન-આ તેમની મુખ્ય કૃતિઓ છે.

તે નામરસાહી પાઘડી અને કોસવાળો અંગરખો પહેરતા. તેમના મુખ પર પ્રતાપ અને સત્તા વિરાજતાં. તેમની આંખોમાં સ્વાશ્રય, અડગતા અને આત્મશ્રદ્ધાનાં આજ્ઞસ હતાં. તેમની દષ્ટિ વેધક અને તેનાં તેજ ન જીતી શકાય તેવાં હતાં. ગોવર્ધનરામ, અંદ-શંકર પંડ્યા વગેરે કહેતા કે. ‘મનમુખરામ કાકા પાસે અમારી એક વજુ તખ્ત જોડવાની હિંમત નાધવાની નહિ’, અરુણ, તેમની સરખામણીમાં આજકાલના આપણે બધા બધે પહેતિયા હોઈએ

તેનું બાસે છે. તેમની ખાજામાં એટલી બધી અદૃષ્ટ કડકતા હતી, કે તે બધાને જાણ્યે જ છુટકો થતો. તે નડિયાદના નાગરોના અને તે વખતના ધણા લેખકોના તથા કાઠિયાવાડના રાજદારી પુરુષોના ‘બીજમ પિતામહ’ હતા,

રા. સા. શ્રી ઝવેરીલાલ હમિયારાંકર યાદિક નડિયાદના વડ-નગરા નાગર તથા હતા. જેમનો જન્મ સંવત ૧૮૬૨ ના ચૈત્ર વદિ બારસ (૧૨ મી એપ્રિલ ૧૮૩૬) ને દિવસે થયેલો, અને તેમનું અવસાન સંવત ૧૯૫૩ ના વૈશાખ સુદિ છત્તે દિવસે (૮ મી મે, ૧૮૯૭) થયેલું. તે જણેલા તે માત્ર મેટ્રિક સુધી, પણ તેમની પોતાની પ્રતિભા કંઈ એર ખાલી જાડેલી. તે મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ફેલો હતા, જરિટસ એન્ડ ધી પીસ (J. P.) હતા, ખેડા જિલ્લાના ધારાસભામાં ચૂંટાયેલા સભ્ય હતા. તેમના પછી નડિયાદમાંથી ધારાસભામાં ચૂંટાઈને સર ગોડગણસ કદાનદાસ ગયેલા. શ્રી ઝવેરીલાલનાં માતાનું નામ શ્રીમતી લાલોદર હતું. તેમણે એટલી-રૂઝનાં સ્ત્રીયુદ્ધમાં આમળ કાલેજની કેળવણી લીધેલી. નડિયાદની જૂની મિલ તેમણે શરૂ કરેલી, અને તેમની પાસેથી તે જગ્યાએ લિક્વિડેશનમાં ગઈ ત્યારે મનોર હરખાયે ખરીદી લીધેલી. તે મુંબઈમાં રોક અને શેરનું કામકાજ કરતા. જગ્યાએ તેમણે આ જૂની મિલ નડિયાદમાં શરૂ કરી, ત્યારે સર ફિરોજશાહ મહેતાએ દોરાર કરેલી કે ‘જો જો ! લિક્વિડેશનમાં ન જાય !’ તેનું સાંભળવામાં આવ્યું છે !

શ્રી ઝવેરીલાલનાં પ્રથમ પત્નીનું નામ શ્રીમતી કમળાબેન. તેમને શ્રી માધવલાલ (જે સખજીજી યયા હતા) અને શ્રીમતી જડાવગૌરી એમ બે સંતાન થયાં હતાં. તેમના બીજા વારના પત્નીનું નામ શ્રીમતી મંગળાગૌરી. તે સુરતનાં હતાં. તેમના દ્વારા શ્રી ઝવેરીલાલને એક પુત્રી થયેલી, જેમનું નામ જનબા હતું, અને જેમને પેટલાદના શ્રી દપિલરામ મહેતાની સાથે પરણ્યા હતા.

શ્રી કવેરીલાલ યાજ્ઞિકના ધારાસભાનાં બ્યાખ્યાનો પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે. તેમને મહેસુલી વિષયોનું બહુ સારું જ્ઞાન હતું, અને તે વિષય પર લખવા માટે તેમને 'દાર્શનિક બોર્ડ ઇન્ડિયા' તરફથી અનેક વાર નિમંત્રણ મળ્યું. તેમણે મનુસ્મૃતિ તથા કવિકુસુમ-શુર કાલીદાસના ચાકુંતલનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે.

શ્રી કવેરીલાલ યાજ્ઞિક નાગરચાહી પાલડી અને કાસોવાલો અંગરખો પહેરતા. તે પીઠ, સ્વસ્થ, વિચારશીલ અને મંબીર પ્રકૃતિના હતા. તેમનું મોટું મસ્તક તેમની વિશાળ શુદ્ધિ તથા તેમાં અનેક ખદબદલી યોજનાઓ બનાવી આપે છે. તેમની દૃષ્ટિ કોમળ પણ વેધક છે. સ્વભાવમાં અને માનસ-ધડનમાં તે અમદાવાદવાળા શ્રી અબાલાલ સાકરભાઈ દેસાઈને વંશારે મળતા આવતા હતા. બાપારી જિંમર અને સાહસિક હિંમતની સાથે સાથે રાજ્યવહીવટી તંત્ર, મહેસુલી વિષયો, સમાજવિધાન અને અમુક રૂઢિઓ, પ્રથાઓ, રીત-રીવાજોનું રહસ્ય, સાહિત્યનો રસાસ્વાદ તથા સૌન્દર્યનું નિહિધાનન-આગ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ તેમનું વિશાળ મગજ પૈતામાં સમાવી દેતું. તે પેઢી જ એવી હતી કે જ્યારે આપણને મોટા વિશાળ મગજવાળા, વિશાળ યોજનાઓ ધડનારા, વિશાળ રીતે તેમને અમલી બનાવનારા, સમગ્ર જીવનને વિશાળ રીતે જીવી જનારા, જીવનનાં સર્વ પાસાને અનુભવનારા, વિરાટ માનવીઓ જોવાના મળે. તે જમાનો ક્ષુદ્ર માનવજાતિઓનો ન હતો; વહોંતીયાં, અસ્પૃશ્ય, નિઃસર્વ, યોગને અટકું મણી રાજ્યનારા, સ્વદેવસંતુષ્ટ માનવીઓનો ન હતો. આ એક બહુ જ વિચારણીય પ્રશ્ન છે, અને આપણી પેઢી સરીકે સચકત અને દીર્ઘજીવી, શુદ્ધિએ પ્રતાપી તથા તેજસ્વી, હૃદયે ઉદાર અને મમતાળુ બને તેવી સમાજવ્યવસ્થા કરવી તે આપણી ફરજ છે.

૧૦ સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામ

સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાડી નડિયાદમાં વડનગરા નામરોની યાત્રિમાં ઇ. સ. ૧૮૫૫ ના ઓક્ટોબરની ૨૦ મી તારીખે (સંવત ૧૯૧૧ વિજયાદશમી) જન્મ્યા હતા. તેમનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૯૦૭ ના જાન્યુઆરીની ૪ થી તારીખે (સંવત ૧૯૬૩, પોષ વદિ પાંચમ) થયું હતું. તેમના દાદા ધીરજરામ ઉગ્ર સ્વભાવના, ક્રીંધા, કરકસરિયા ચરાફ હતા. મુંબઈમાં તેમની પેઢી ચાલતી તેમતાં માતા સૌ. શિવલક્ષ્મી વ્યવહારકુચળ, મનોબળવાળાં, જાન્ય-માન સ્ત્રી હતાં. તેમના પિતા માધવરામ નરમ સ્વભાવના, ભોજા અને વિરાગી હોત જેવા હતા. આ રીતે માધવરામ અને શિવલક્ષ્મી “અન્યોન્યને પૂરક અનુગ્રહ દેપતી” હતાં, અને તેમનો બંનેનો સ્વભાવ શ્રી ગોવર્ધનરામમાં જોતર્યો હતો.

ગોવર્ધનરામ જ્યારે વર્ષેક દિવસના થયા, ત્યાં સરખી ઉમ્મરના હાટપુઠ બાળક સાથે તેમનો બહલો બહલો કરવાનો પ્રયત્ન શિવલક્ષ્મીએ કર્યો હતો. ધીરજરામના ગુજરી ગયા પછી કાશીના એક નાગર આહાણુ, જેમનું મૂળ નામ છુદેશ્વર હતું, તે ‘મુનિઆવા’ના નામથી નડિયાદ આવેલા, હાટકેશ્વર મહાદેવમાં રહેતા, એશ્વચારામ અને જાહેજલાલીમાં રહેના, અને માધવરામના ઘરમાં તેમની સારી લાગવગ હતી. તેમણે જ શ્રી નાયણ મંદિરમાંની મૂર્તિ સાથે લાવીને ત્યાં પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી. ગોવર્ધનરામ પર પણ નાનપણમાં તેમની અસર બહુ પડી હતી. નાનપણમાં ગોવર્ધનરામે માણુમદની ક્યાએ-માંથી સાહિત્ય, કવિતા અને રસજન્માવટની કલામાં સારો પ્રવેશ કર્યો હતો. તેમણે પોતાનો ૭ વર્ષની ઉમ્મરે માતાજીને લખેલો ૫૪ ચોપાઈમાં લખ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૫૯ માં તે મુંબઈ ગયા, અને ત્યારથી બધા પ્રતાપી વિદ્વાન રાજ્યનીતિમાં શ્રી મનસુખરામભાઈની સીધી અસર નીચે તે આવ્યા. ત્યાં તેમણે છુદ્ધિવર્ધક શાળામાં ગુજગતી અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ૧૮૬૫ માં તે પાઠ નડિયાદ આવ્યા. પછીના ત્રણ વર્ષ તેમણે નડિયાદની અંગ્રેજી શાળામાં પહેલાં ત્રણ ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો. ૧૮૬૮ માં તેમણે પહેલું લઘુ દરિલક્ષ્મી સાથે યુગ્મ. તે તેમનાથી થોડાક મહીના મોટા હતા, અને બંનેના વેવિરાળનો કાલ જન્મ પહેલાં જ બંનેનો માતાઓથી અપાર્થ લેવાઈ ચૂક્યો હતો. બંને નાનપણમાં સાથે જ રમેલાં. પરિણામે બંનેની એક બીજા પર ખૂબ પ્રીતિ હતી, અને લગ્નજીવન દરેક પક્ષ ધણ જ એકમત હતું.

લગ્ન પછી ગોવર્ધનરામ આગળ અભ્યાસ માટે મુંબઈ એલફીન્સ્ટન હાઇસ્કૂલમાં દાખલ થયા. તેની વિગતો સામાન્ય કોટિની હતી શ્રી પેસ્તનજી કાસવજી સંજયી, શ્રી ચંદુલાલ મથુરાદાસ દૌબતઝાદા, પ્રિન્સિપાલ કકુંદામ, વાઇસ પ્રિન્સિપાલ બેરેટ સાહેબ, શ્રી પાલજીજી મિસ્ત્રી, શ્રી નાગરદાસ નરોત્તમદાસ નાથાવડી, શ્રી નગીનદાસ મારફતિયા વગેરે તેમના શિક્ષકો હતા તેમાં પહેલા બે જથ્થે તે તેમના પર ખાસ પ્રીતિ રાખના. પાંચ પુસ્તકો કરતાં ઇતરવાચન પર તે વખતે તેઓ બહુ લક્ષ આપતા. મેટ્રિકની પરીક્ષા વખતે સંસ્કૃત ઓરલ લેવાતા પહેલાં તે ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયા હતા. પરીક્ષક શ્રી. રામકૃષ્ણ બાંકરકરે તેમને જગાડી તેમની પરીક્ષા લીધી હતી ! લેખિત પ્રશ્નપત્રમાં બાકરજી બરાબર નહિ કરેલું. તે તેમણે પછીના માસમાં મહેનત લઈ તૈયાર કરેલું, તે યાકથી અને આત્મવિશ્વાસથી તે ઊંઘી ગયા હતા ! આ સમયમાં શ્રી મનસુખરામને ત્યાં 'ગમા ઓઝા,' શ્રી ગોકુળજી ઝલા, શ્રી હરિદાસ વિહારીવાસ, શ્રી મણિભાઈ જશભાઈ, શ્રી સામગદાસ પરમાનંદ, શ્રી રણુઝાડભાઈ મોતીલાલ ન લલભાઈ, શ્રી યુનીતલ સારાભાઈ,

છોટાલાલ સેવકરામ વગેરે વિચારક સુદૃઢ રાજ્યનીતિજ્ઞો અને પીઠ મહાપુરુષો આવતા, તેમના સત્સંગનો લાભ તેમને મળતો, અને શાશ્વત ચતુર ગોવર્ધનરામના મનજમાં તે સંસ્કારભંડાર કંડારાઈ રહેતો.

ઇ. સ. ૧૮૭૨ થી ૧૮૭૫ સુધી તેમણે એટ્લી-સ્ટન કોલેજમાં ફેજવણી લીધી. ૧૮૭૪ માં તેમનાં પ્રેમાળ પત્ની હરિલક્ષ્મી ગુજરી ગયાં. પછી થોડે જ મહીને તેમના પિતાની દુકાન લાગી. તેથી તે વર્ષે તે બી. એ. માં નાપાસ થયા. ૧૮૭૬ માં તે બીજે પ્રયત્ને બીજા વર્ગમાં બી. એ. માં પાસ થયા. તેમના સહાધ્યાયીઓમાં શ્રી હરિરામ ઉત્તમરામ ભટ્ટ, પ્રો. દસ્તુર, શ્રી દયારામ ગિરુમલ, શ્રી માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ, શ્રી બીમરાવ બોજાનાથ દિવેદિયા વગેરે હતા. તેમની પછી તે જ કોલેજમાં દાખલ થનાર મંડળીમાં શ્રી મણિલાલ નલુભાઈ, શ્રી કેશવલાલ હ. ધ્રુવ, શ્રી નરસિંહરાવ દિવેદિયા, શ્રી હમનલાલ પંડ્યા, શ્રી હજનલાલ દકોરલાલ મોદી, પ્રો. શ્રીધર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર, પ્રો. ટી. કે. ગળ્ગર, શ્રી ચીમનલાલ સેતલવાડ, ખા. સા. કરીમઅલી નાનજીઆણી વગેરે હતા. ૧૮૭૫ માં હરિલક્ષ્મીના અવસાન નિમિત્તે તેમણે, ‘હૃદયહૃદિતશતક’ તથા ‘વિધિહુન્નિત’ નામે બે લેખ સંસ્કૃતમાં લખ્યા હતા. બીજા લેખ માટે તેમને ‘સુદરજી જીવાજી એસે પ્રાઈઝ’ (૫નામ) મળ્યું હતું. તે જ વરસામાં અંગ્રેજીમાં તેમણે ‘Is there any creator of the Universe?’ ‘The state of Hindu Society in the Bombay Presidency’ અને ‘કવિતાના સ્વરૂપ સંબંધી એક નિબંધ’ એમ ત્રણ નિબંધો લખ્યા હતા. તે વખતે તેમની ઉંમર માત્ર ૧૮ વર્ષની હતી !

આ સમયમાં તેમણે એલ. એલ. બી ની પરીક્ષામાં પાસ થવાનો, નોકરી ન કરવાનો અને લગભગ ૪૦ જે વર્ષે નિવૃત્ત થઈ બાકીનો

સમય સાહિત્યદ્વારા જગત્સેવામાં માગવાનો એમ ત્રણ નિશ્ચય કર્યા હતા. તેમને આર્થ. સી. એસ. માં મોકલવાનો વિચાર શ્રી મનસુખરામે કરેલો, પણ ગોવર્ધનરામ અડગ રહ્યા હતા. એ ત્રણેય નિશ્ચયો તેમણે ખતથી, અડગતાથી અને ધૈર્યથી પાત્ર પાડ્યા હતા. ૧૮૭૬માં તે પહેલી એલ. એલ. બી. માં પાસ થયા, અને અનિચ્છા છતાં, 'બાર વર્ષની હિમરવાળી કન્યા શોધી લાવો તો લગ્ન કરું' તેમ માતાને યુક્તિથી હકક ખવરાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં છતાં, વિધિવદ્દાત્ લલિતામૌરીનો વિવાહ કરેલો મુદ્દતિથો એકાએક મરણ પામવાથી, તેમને લલિતામૌરી સાથે બોજ વારતું લગ્ન કરવું પડ્યું. તે જ સાલમાં તેમણે 'The Effect of the custom of early marriages on the educational Progress of the Natives of India' વિષય પર નિબંધ લખી, દેહસે રૂપીઆની કિંમતની ચોપડીઓનું 'ધી કરસનદાસ મૂળજી એસે પ્રાઇઝ' મેળવ્યું હતું. તે લેખથી પ્રો. વર્ડઝવર્થ બહુ રાજ થયા હતા. બીજાં પરચુરણ કાવ્યો ઉપરાંત તેમણે ૧૮૭૭ માં 'Jiji, the mother of Shivaji' નામની એક લાંબી કવિતા અંગ્રેજીમાં લખી, 'A comparison between Gujarati and Marathi Histories,' અને 'Practical-Asceticism in my sense of the word' (પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસ) એ નિબંધો લખ્યા. બીજા નિબંધમાં તેમના જીવનની દિલ્લસુરી આવી જાય છે, જે પાછળથી લક્ષ્યાલક્ષ્યવિચાર રૂપે સરસ્વતીચંદ્રના ત્રીજા ભાગમાં વિકસી. આ અરસામાં જ તેમણે મુંબઈમાં 'ફ્રેન્ડ્લી સેસાયટી' ના સભ્યો સાથે સંગ કરી, બહુ લાંબ મેળવ્યો તથા આપ્યો. તેમાં અનેક દક્ષણી વિદ્વાનો હતા.

ધ. સ. ૧૮૭૬ ના જાન્યુઆરીમાં મગા ઓઝાના પ્રિય અને કુશળ ભાણે જ શ્રી સામગદાસ પરમાનંદદાસ મુંબઈ મનસુખરામભાઈને.

ત્યાં આવ્યાં. પ્રસંગ નીકળતાં મનસુખરામભાઈએ ‘વિધિકૃતિ’ ના મંગળાચરણનો એક, વિધિની વક્તા વર્ણવતો શ્લોક તેમના આગળ કહી સંભળાવ્યો. તેમાંથી ગોવર્ધનરામભાઈની વાત નીકળી, અને તેમને સવાસો ફીપીઆના પગારથી ખાનગી સેક્રેટરી તરીકે, તે ભાવનગર લઈ ગયા બીજી એલ. એલ. બી. માટે વંચાશે એમ ધારી, અનિચ્છાએ, તેમણે નોકરી સ્વીકારી. મુખર્ષી હોડતાં તે બાળક માફક રહેલા. ભાવનગરમાં તે કડક કરકસરથી રહેતા. ખાવાનાં પાનની પણ જોગવાઈ બજેટના ન હતી. અહીં જ આવ્યા પછી ત્રીજે વર્ષે લીલાવતીનો જન્મ થયેલો. ગોવર્ધનરામ બી. એ. માં હતા ત્યારે જ તેમને પ્રેધન-શીવર તો લાગ પડેલો. અહીં તેમને હરસ અને આપનો દુખાવો શરૂ થયાં. અને પરિણામે ત્રણ વાર એલ. એલ. બી. માં નાપાસ થયા, અને ચોથી વાર ૧૮૮૩ માં પાસ થયા. ભાવનગરમાં તેમને રાજ્યનીતિ અને અનેક પાત્રોનો જે અનુભવ થયો, તે નિમંષના રૂપમાં લખવાનો તેમનો વિચાર હતો. પણ છેવટે તે સરસ્વતીચન્દ્રની નવલ કથાના પહેલા ભાગમાં પલટાઈ ગયો, અને ૧૮૮૩ માં ગુજરાતી સાહિત્યાકાશમાં સૂર્યોદય થયો ! પહેલો ભાગ તેમણે મરવી ગુજરાતને અર્પણ કર્યો તે પણ તેમની મનોદક્ષા તથા ઇચ્છાનાં સૂચક છે. ભાવનગરમાં જ ન્યાયખાતામાં મળતી ૨૫૦) રૂ. ના માસિક પગારની નોકરી, તથા જૂનાગઢમાં દિવાન સાહેબ રા. સા. હરિદાસભાઈએ આપવા માંડેલી ૩૦૦) રૂ. ના પગારની સર ન્યાયાધીશની નોકરી તેમણે ન સ્વીકારી, અને પોતાના મૂળ નિશ્ચયને વળગી રહી, વકીલાત કરવા મુખર્ષી ગયા.

૧૮૮૩ માં ૨૬ વર્ષની ઉંમરે તેમણે મુખર્ષીની હાઈકોર્ટમાં અનેક મુદ્દાઓનો ઝીણવટ બરેલો વિચાર કરી, ગુણુ આપી, તેમણે વકીલાત કરવાનો લાક્ષણિક પદ્ધતિએ વિચાર કાયમ કરેલો ! મહા-સુરેશીમાં ચક્રચાત કરી. પ્રથમ જૂનાગઢનો ડેસ લખ. દીસે દીસે

પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ વધારતા, બા. ઝીણી બુદ્ધિવાળો ગોવર્ધનરામ વકીલાતમાં આગળ વધ્યા. ૧૮૮૫ માં માનવરતનના કવેરી શ્રીમંત સયાજીરાવે તેમને ૫૦૦) રૂ. ના પગારથી વડોદરામાં વિદ્યાધિકારી તરીકે બોલાવેલા. પણ કરેલા નિર્ણયને ન વળગી રહે, તો ગોવર્ધનરામ શેના ? ૨૧ વર્ષની ઉંમરે તેમણે પોતાના જીવનનો નકશો. ધડી રાખેલો હતો ! તે અરસામાં જ તેમના નાના ભાઈ શ્રી નરહરિરામે એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું. શરૂ કરી, અને ‘સમાલોચક’ નામનું ત્રૈમાસિક પણ. ૧૮૮૪ માં અમદાવાદમાં હેમાચાઈ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં ગોવર્ધનરામે ‘Philosophy and Science of Criminal Law’ (ફોલોયરી કાયદાનું શાસ્ત્ર તથા તેમાં રહેલી ફિલસૂફી) વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું. કચ્છ સંસ્થાને તેમને કનૈલ ટાંક કૃત ‘રાજસ્થાનનું ભાષાન્તર કરવાનું’ આજ વર્ષમાં સોંપ્યું, પણ તેમને સમય ન હોવાથી તે તે કામ કરી શક્યા નહિ. ૧૮૮૫ માં હિન્દુ યુનિયન કલકત્તામાં ‘સંસાર સુધારો’ એ વિષય પર, ન્યાયમૂર્તિ કાશીનાથ ત્ર્યંબક તેલંગના પ્રમુખપણા હેઠળ તેમણે ભાષણ કર્યું, જેમાં ખૂબ વાદવિવાદ થયો હતો. ૧૮૮૭ માં ‘રસસુંદરી’ અને તત્ત્વાનંદ સ્વામી નામના એક ગંભીર કાવ્યનો એક સર્ગ તેમણે લખ્યો, જે પાછળથી ‘વસંત’માં આચાર્યશ્રી આનંદ-શંકરભાઈએ છપાવ્યો હતો. ૧૮૮૯ માં ‘સ્નેહમુદ્રા’ કાવ્યપુસ્તક પ્રગટ થયું. તે જ સાલમાં તે લાઈકાટ તરફથી લેવાતી વકીલોની પરીક્ષામાં પરીક્ષક નીમાયા. ૧૮૯૦ માં તેમણે માતપિતાને કાશી વગેરે સ્થળે જતા જવાની સમ્મત કરી આપી. તે જ સાલમાં તે મેટ્રિકમાં ગુજરાતીના પરીક્ષક નીમાયા ૧૮૯૧ માં તે મુંબઈ વિદ્યા-પીઠના ઓનરરી ફેલો નીમાયા. ૧૮૯૨ માં સરસ્વતીચંદ્રનો બીજો ભાગ પ્રગટ થયો. ૧૮૯૩ માં તેમને સંધિવા થયો. ૧૮૯૬ માં તેમના બેન સમર્થલક્ષ્મીનું મૃત્યુ થયું, જેમને ‘બીસ વર્ષનું સ્વપ્ન હતું’ તે પૂરું થયું. મમ્મટોની નિવાર્ણજલિ તેમણે સરસ્વતીચંદ્રના ત્રીજા ભાગમાં (૧૮૯૮ માં પ્રગટ થયો) આપી છે. ૧૮૯૭ માં તેમના

પિના મરી ગયા. તેજ અરસામાં તેમને કલાપી અને નારાયણ હેમ-ચન્દ્રનો પરિચય થયો.

૧૮૬૩ માં ‘શૂરોષ, એશિયા તથા અમેરિકાની મહાપ્રજ્ઞનાં લાક્ષણિક દૃષ્ટાંત’ વિષય પર તેમણે બાપણુ આપ્યું. ‘સંસાર પ્રતિ-બિંબ કાવ્ય,’ જે તેમણે બાર વર્ષ પહેલાં પરીક્ષામાં નાપાસ થયા ત્યારે નિરાશામાં લખ્યું હતું, તે અમદાવાદથી પ્રગટ થતા, શ્રી જય-તીલાલ મગનલાલના તંત્રીપણા નીચે ચાલના, ‘અરુણોદય’માં છપાવ્યું. ૧૮૬૩ માં જ ‘Classical Poets of Gujarat and their Influence on Society and Morals’ વિષય ઉપર નિબંધ, શ્રી ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર ચાવિકના પ્રમુખપણા નીચે વિદ્વસન કોલેજની સાહિત્યસભા સમક્ષ તેમણે વાંચ્યો. ૧૮૬૬ માં સરસ્વતીચંદ્રનો ત્રીજો ભાગ લખાઈ રહ્યો, પણ તેમાં રાજકારણની ચર્ચા હોવાથી પ્રેસવાળા તે છાપતાં ડરતા. પરિણામે તે ૧૮૬૮ માં પ્રસિદ્ધ થયો. મનસુખરામભાઈએ તેમને વડીલાત હોડી નિવૃત્તિ લેવાની સલાહ ન આપી. પરિણામે તે બે વર્ષ મુંબઈ વધારે રોકાયા, અને શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને ધંધામાં સાથી કર્યા. પછી, કાકા મનસુખરામની અનિચ્છા છતાં, પોતાના દૃઢ નિયમને વળગી રહી, બેતાલીસ વર્ષની ઉંમરે, ૧૮૬૮ ના ઓક્ટોબર માસમાં લલિતાપંચમીને દિવસે તે નડિયાદ નિવૃત્તિ માટે આવ્યા. શ્રી સ્ત્રીમનલાલ સેતલવાડે તેમના વિદાયમાનમાં પાઠીં આપી. ધીકતી કમાણી મૂઢી, આ પ્રવૃત્તિમાંગી સંન્યારી વાનપ્રસ્થાશ્રમ માટે નડિયાદ પાછો આવ્યો. ૧ થોડા જ દિવસ પછી કચ્છના રાવ સાહેબ તરફથી (૧૫૦૦) રૂ. ના પગારથી તેમને દિવાન તરીકે બોલાવવામાં આવ્યા. પણ અડગ-નિશ્ચયો ગોવર્ધનરામ ન જ ગયા !

૧૮૬૬ માં તેમને ભયંકર બિમારી આવી. ભાવનગરના પુરાણા રનેહી ડાક્ટર શિવનાથ રામનાથ નડિયાદ આપી ચઢ્યા, અને તે

મરતાં મરતાં તેમની દવાથી બચી ગયા. મૃત્યુએ જાણે તેમને એતબ્યા હોય તેમ માની, પરિશ્રમ લઈ, લખાણ પૂરું કરી, ૧૯૦૧ માં તેમણે સરસ્વતીચંદ્રનો ૪ થો ભાગ પ્રગટ કર્યો. ૧૯૦૨ ના જાન્યુઆરીની ૮ મી તારીખે તેમની સફળતા, અભ્યાસપ્રિય, વહાલી પુત્રી લીલાવતી મરી ગઈ. આથી તેમને સખત આઘાત થયો. ત્યાર પહેલાં તેમણે સરસ્વતીચંદ્રનો ચોથો ભાગ લખી નાખ્યો. હતો તે ઠીક થયું હતું. નહિ તો કદાચ તે સાંગેયાંગ બરાબર પૂરો ન થયું થઈ શક્યો હોત ! તે જ અરસામાં તેમને પ્રો. ગજેન્દ્ર જેવા અમૂલ્ય મિત્રરત્નનો સંબંધ કગવી આપી વિધિએ તેમના બાંગી જતા હૃદયને ટેકા આપ્યો ! તે મૈત્રી ૧૯૦૨ ના અંતમાં તે એમ. એ. ની ગુજરાતીનો પરીક્ષા પ્રથમવાર લેતા સુબંધ ગયેલા, ત્યારે શેઠ જીવરાજ બાણના પ્રસિદ્ધ ‘દરિયા મહેલ’માં થઈ. ૧૯૦૩ માં તેમને શેઠ મુરુપોત્તમ વિશ્રામ આવજી સાથે સંબંધ બંધાયો.

૧૯૦૬ માં નડિયાદમાં ખેત્ર ફાટી નીકળેલો ત્યારે ગોવર્ધનરામ દેસાઈ કુટુંબના ‘પાંદિયા’માં રહેવા ગયેલા. તે જ વરસમાં શ્રી નાથજીની પૂજા માટે મદિરમાં હડકરીને ગહેલાં તેમના માતૃશ્રી શિવજીની પોગમાં ગુજરો ગયા. ત્યાર પહેલાં ૧૯૦૩ માં વસોમાં ‘મિત્રમંડળ’ના મહોત્સવમાં તે પ્રમુખ તરીકે ગયેલા. ૧૯૦૫ માં ‘લીલાવતી જીવનકલા’ પ્રગટ થઈ. હેતાગ પિતાની તે ગુણિયલ પુત્રીને એક સહૃદય અંગનિ ! તે જ સાલમાં તે ગ્રાહીયક્ષ્મી પુસ્તકાલયના પ્રમુખ નીમાયા, અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રથમ અમદાવાદના અધિવેશનમાં પ્રમુખ થયા તેમની તે સંસ્થાના કાર્યની રૂપરેખા હજી પણ અદ્યતન અને માર્ગદર્શક નીવડે તેવી છે. ૧૯૦૬ માં તેમણે ‘કવિ દ્વારામનો અક્ષરરેહ’ લખ્યું, જે તેમના મૃત્યુ પછી છપાયું. તે જ વર્ષના જૂન માસમાં તે આણં, જયપુર, ગોકુળ, મથુરા વગેરે સ્થળોની જાત્રા કરી, જુલાઈમાં પાછા આવ્યા. પછી તે માંદા પડ્યા. આં તેમની આખરો જીવલેણ માંદગી હતી તેમનું અવસાન ૧૯૦૭ ના

નન્યુઆરોની ૪ થી તારીખે સંધ્યાકાળે તેમના મિત્ર પ્રો. ગમ્મરના વાલકેશ્વરના બંચલામાં મુબઈમાં થયું હતું.

૧૯૦૦ માં નડિયાદમાં કાલીવક્ત્રી હોલમાં તેમણે 'The Entrance in Life of Europeans and Indians' વિષય પર ભાષણ આપ્યું હતું 'Some Historical aspects of our Social and Domestic Institutions' વિષય પર તેમણે અમદાવાદમાં 'The Social and literary Association' (પાછગની સાહિત્યસંઘ) સમક્ષ ભાષણ તેજ અરસામાં આપ્યું. ૧૯૦૧ માં સરસ્વતીચન્દ્રની લોકપ્રિયતા ભેષ, મુબઈ ગુજરાતી નાટકકંપનીના માલીકે તેમનો પાસે તેનું 'નાટકમાં રૂપાન્તર' કરી આપવાની માગણી કરી. પણ તેમણે પોતાનો આદર્શ તથા હેતુ દષ્ટિ સમીપ રાખી 'ક્ષેત્રરાજ અને સાખી' નામનું નાટક લખી આપ્યું, જે કંપનીના માલીકે 'લોકપ્રિય નહિ થાય' તેવી ટીકા સાથે પાછું મોકલી આપ્યું. શ્રી મલ્હારીના મુપસિદ્ધ પત્ર 'East and West' માં તેમણે, 'Marriage Forms under anciant Hindu Law' વિષય પર લખેલ લેખ આ અરસામાં લખ્યો. વળી તેજ વર્ષમાં તેમણે અમદાવાદમાં 'The Practical Aspects of our Ideals of Life' વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું. ૧૯૦૨ માં યુનિવર્સિટી કમીશનમાં, નેશનલ કોન્ગ્રેસમાં અમદાવાદ હાજરી આપવામાં, નાગર કોન્ફરન્સમાં તેમણે ભાગ લીધો. તે જ વર્ષમાં તેમણે East and West માં 'Chun the Sateb' નામની મનોહર અંગ્રેજી વાર્તા લખી. તેમાં ભરૂચના દેસાઈજી કુટુંબની, સ્મૃતિમાં દટઈ ગયેલી, સ્ત્રી જીવનના એક ઉત્કૃષ્ટ નમૂના જેવી વાર્તા તેમણે સજીવન કરી છે. વળી સુરતમાં 'નાગર એસોસિએશન' માં તેમણે જૂન માસમાં 'The Aptitudes and Duties of the leading communities of Surat'

વિષય પર વ્યાખ્યાન કર્યું. તે વખતે 'કરણ ઘેલા'ના કર્તા રા. બ. નંદશંકર તુલસીદાસ મહેતા પ્રમુખપદે હતા. ૧૯૦૩ માં 'Conflicts of Laws between converts and non-converts' વિષય પર લેખ જોખે લેા રિપોર્ટમાં છપાવ્યો. શ્રી નાટકનના તંત્રોપણા હેઠળ 'ચાલતા The Indian Reviewમાં તેજ અરસ માં તેમણે 'The Hindu Sovereign as Parent of his People' વિષય પર લેખ લખ્યો. જોગસ્ટ માસમાં અમદાવાદમાં 'Higher Brahmanism in ancient India' વિષય પર, ગુજરાત કોલેજની ડીપાર્ટમેન્ટ સોસાયટીમાં, દિ. બ. અખલાલ સાકર-લાલના પ્રમુખપણા હેઠળ, તેમણે બ.પણ આપ્યું.

૧૯૦૪ માં નવી ગુજરાતી વાચનમાળા માટે કેટલાક પાઠો લખ્યા, 'સમાલોચક' માટે 'સાક્ષર જીવન' ઉપરાંત 'પદ્મલ હાસ્યરમ અને તેનું ઐતિહાસીક રૂપાન્તર,' મિ. કેપુસરે નવરોજી કાપરાજીની દુકાન પિછાન,' બે લેખો તથા 'અનુપમ તિમિર' નામનું કાવ્ય, અને 'અનુપમ તેજ,' તથા 'આત્માત્મિક કવિ અને તેની કવિતા' કાવ્યો લખ્યાં. 'ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ'માં 'The Key-stone of the Economics of Hinduism,' અને 'Indian Review'માં 'Review of Mr. Mulikh's Problem of Existence' છપાવ્યાં. નવેમ્બરમાં તેમણે મુંબઈની હિંદુ મુનિયન કક્ષામાં સમક્ષ શ્રી જ્ઞાનરમણ ગોઠળદાસ કઠાનદાસ પારખના પ્રમુખપણા નીચે, 'રાજકીય વિષયોમાં સાર્વિક વૃત્તિ' વિષય પર અંગ્રેજીમાં બાષણ આપ્યું.

૧૯૦૫ માં ચોમાખ્યાસની ક્રિયાઓ તથા પ્રાંતીયામ શરૂ કર્યાં. 'સમાલોચક' માટે 'પ્રજ્વલપુરુષ' નામે કાવ્ય, સાહિત્ય પરિષદનું વ્યાખ્યાન, તથા 'કુરુક્ષેત્ર' નામે કાવ્ય તેમણે આ અરસામાં લખી આપ્યાં. 'વસંત'માં તેમણે 'આપણી જીવનભાવનાનાં વ્યવહારમાં

જાણતાં સ્વરૂપ લેખ આપ્યો. The Hindu Ideals of Sovereignty and State ઈન્ડિયન રીઅ્યમાં ૭૫૫૦. The Ideals of Hindu Poverty ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટમાં પ્રગટ થયો. દયારામ જયતી પરનો તેમનો લેખ અમદાવાદમાં ૧૯૦૬ની શરૂઆતમાં, તે ન જઈ શક્યા એટલે, સાહિત્યમલા સમક્ષ શ્રી કેશવલાલ હ. કુવે વાંચેલો.

અંત સમયમાં 'Survey of the Indian Upanishads,' 'Physics in Ancient India' અને 'Physiology in Ancient India' આ ત્રણ વિષયો પર તે અભ્યાસ તથા તૈયારી કરતા હતા, પણ કાળે તે પૂરું ન થવા દીધું.

શ્રી ગોવર્ધનરામના જીવન પર અને કૃતિઓ પર આટલો વિહંગ-દષ્ટિપાત કર્યા પછી આપણે તેમની મહત્તાનું મૂલ્યાંકન કરીએ. શ્રી ગોવર્ધનરામે સરસ્વતીચન્દ્રના પહેલા લાગમાં શુદ્ધિધનનો રાજ્ય-નીતિનિપુણ કારભાર અને રાજકારણનો ખટપટનો ચીંતાર આપ્યો છે. તેમના ખીજા ભાગમાં તેમણે એક આદર્શ શુશ્રિયથ શુભરાતણુ શુણ્ણુંદરીના કુટુંબજાળનું વર્ણન સદુક્ત કુટુંબપ્રથાના લાભાલાભ અને દુશળ રસિક ગૃહિણી કેવી રીતે સંસારને સ્વર્ગસમાન સુખી બનાવી શકે છે તેનું સુંદર ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. ત્રીજા ભાગમાં તેમણે લખ્યઅવખ-યોગદર્શન અને સુદરગિરિના રસિક નિર્દોષ સાધુસાધ્વીઓના મંજલમબીર જીવન પર પ્રકાશ ફેંક્યો છે, તેમની જીવનપરિપાટી વર્ણવી છે. ચોથા ભાગમાં મહાભારતનો અર્થચિસ્તાર, યદુ-નંદનની છત્રછાયામાં બે શિષ્યોને સાંધતા પૂત્ર હિપ્પ નવીનચન્દ્ર અને મધુરીના શુદ્ધ સ્નેહદત્તપ્રથી વણાયેલા જીવનની અંતરતમ શુદ્ધાનું રહસ્યદર્શન, સ્વપ્નદર્શનમાં ચતા પિતૃલોક અને રાક્ષસોના રહસ્યની મીમાંસા, દશાનતિ માટે જેતું સગીર્ણાગ સંપૂર્ણ ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે તે કલ્યાણમયી કલ્યાણમામની યોજના-આવા અનેક વિષયોને

માર્મિકતાથી, રસિકતાથી, શુભ્રાહક દષ્ટિથી, ધીર મંબીર સમુદ્રની
 મંદ્ર ગર્જનાસમી ભાષાશૈલીમાં, છલુવામાં આવ્યા છે. ગોવર્ધનરામની
 કાવ્યચમત્કૃતિવાળી, હૃદયમય આરોહઅવરોહવાળી સરળ અને
 મંબીર, પ્રસન્ન અને ઉત્સુગ, શુભ્રાતી અનનુકરણીય ભાષાશૈલી ખરેખર
 અદ્ભુત અને અદ્વિતીય છે. તેમનાં પાત્રોમાં નવીનચન્દ્ર આધુનિક ભણેલા
 કલ્પનારીલ આદર્શમય અવ્યવહારુ મનોહર સુવકનું અતિનિર્મય પાત્ર
 છે. શુભ્રમુંદરી, સૌભાગ્યેવી, કુસુમ, કુસુમ વગેરે સ્ત્રીપાત્રોની સૃષ્ટિ
 અજન્મ રંગોથી, સુરેખ અને સ્પષ્ટ ભાવાકૃતિઓ વડે નિરાળાં નિરાળાં
 વ્યક્તિત્વવાળી, મનોહર અસૌકિક નિર્મલ-પીછીથી ચીતરાયલી છે.
 ગોવર્ધનરામ ચિંતક, દેશકલ્યાણની યોજનાઓના પ્રથમ ધડવૈયા,
 કલ્પનારીલ પાત્રલેખક, મનોરમ ઊર્જાથી ભર્યું પડછંદ પાડતી
 ગદ્યશૈલીના અનનુકરણીય પિતા છે. તેમની કવિતા ચિંતનભારથી લચી
 પડતી, ઘણી જગ્યાએ ક્ષિપ્ત અને દુર્બોધ છે, જોકે કેટલીક ગદ્યો
 અને કેટલાંક કાવ્યોનું નિર્માણ મુંદર રીતે થયું છે. ગોવર્ધનરામ કીર્ણી
 સુદ્ધિવાળા, અજન્મ દલીલકાર, સ્પષ્ટ વિચારસરણિવાળા, મરતનીમાજ,
 અદ્ભુત અને અલુપકિત, કલ્પનાની સળગતી અજમરંગી પાંખે ઊડ-
 નારા, વ્યવહારુ અને છતાં આદર્શભક્ત, પ્રવૃત્તિમય સંયાસી હતા.
 તેમનું જીવન દૃઢ નિશ્ચય, અધાક મહેનત અને સતત આશાવાદ
 સેવતા ખંત ઢવી ઢવી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેના અચૂક
 યુગલો છે. નબળી તમિષતમાં, અનેક રોગોનું તેમનો દેહ ગેદ હોવા
 છતાં, પૂર્વનિશ્ચિત યોજના અને અદમ્ય ખંત તથા મહેનતથી તે
 શુભ્રાતી સાહિત્યમાં અને સાક્ષરતામાં અજન્મ મિદિ મેગરી ગયા છે.
 તેમના છૂટક છૂટક અગ્રેજ લેખો પણ તે જ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.
 અનેક રીતે શુભ્રાતી સાહિત્યમાં તેમનો નેટા જડવો મુશ્કેલ છે.

૧૧ સાક્ષર શ્રીમણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી

શ્રી. ગોવર્ધનરામ અને શ્રી. મણિભાઈ આ બે નડિયાદની સરસ્વતીની આખો છે, નડિયાદની સાક્ષરતાનું સીમાચિહ્ન છે. આ આ બે વિદ્વાનોના જન્મથી કોઈ પણ જગતનું સાક્ષરશ્રામ ગૌરવ લઈ શકે તેવાં અણુભોલ રત્નો તે હતા. એક અતિશય નાણુક તબિયતના, ચાર બાજુથી ચકાસીને પગ મૂકે તેવા મહત્તરીયાજ, સામાન્ય માનવ જીવનના નિયમોને, ચીવટથી અને અક્ષરચઃ પાળવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરનાર, અને મધુર કંઠપ્રનાથી તથા રસમરિત આખું દષ્ટિથી ભારતના બાવિને ભવ્ય અને ભર્ગવ-તું કરવા માટે સરસ્વતીની કૃપાનો પ્રવાહ પ્રાપ્ત કરી, આર્થધર્મ, આઝ્ઞા સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય સુરગ-માના ત્રિવેણીસંગમ પર ભ્રામી રહી દેશરોગની નિપુણ ચિકિત્સા કરનાર, છુદ્ધિપૂર્ણ દલીલો કરનાર ઝીંચણુરટવાળા વકીલ છે; જ્યારે ખીજા શ્રી. મણિભાઈ પ્રાણમય ભૂમિકાનાં અનેક રંગભેરંગી સર્વોચ્ચ શાયે જ્ઞાનધારણાની પ્રક્રિયામાં ઝંબડનાર, આરોગ્યને મનોબળથી ટકાવી રાખવા મથનાર, અધ્યાત્મ ઝંઝાવાતોને એકલદોકલ વીર પેઠે સામી ડાલીએ ઝીલનાર, યોગજીવનનાં અતલ તલમાં ડૂબકી મારી દિવ્ય અભેદોર્મિમાં વેદાન્તબાહુબળથી તરનાર, પ્રેમની મસ્તીમાં જીવનને કંઈ પણ વિસાતમાં ન ગણતા સ્વાર્થહીનુદ્ધિથી કળેટી દેનાર, ધીરગંભીર, ચિંતનકાર, સંસ્કૃત રસસાહિત્યના તથા રસશાસ્ત્રના

શ્રી મણિલાલ નમુલાલ દિવેદી

રસિયા, ગૂઢનિગૂઢ અંગેઃ માર્ગના પ્રવાસી, ૪૦ વર્ષની નાની ઉંમરમાં 'સૈકાઓનું' સર્જન કરી ગુર્જરી ગિરાને ચરણે નૈવેદ્ય ધરાવનાર, રૂઢ જેવા અંતરબીજથી છર્તા વિષયુ સમાન 'સુદર્શન' ધોરી, મુવોરા-વાળાઓને આર્થધર્મની મર્યાદાથી 'રુક જાવો' કહેવાની દિ'મત ધરાવનાર અને રૂઢિપૂજકોને પ્રમતિવાદના અણુસારાથી 'આગે બદો' નો ગોઠપરોણો કરનાર, એક નાનકડા જીવનમાં વીર સાધકનાં અનેક જીવનો જીવી તેના તારતમ્યને વસોવી પી જનાર અને પચાવી જનાર, ભારતભૂમિય અર્ધરમણીઓને 'પ્રિયંવદ' જીભથી પ્રિય હિપદેશનાં પીધૂપ પાનાર, નડિયાદના નાકરૂપ સાક્ષરરત્ન અને વિદ્વદ્ભૂષણ હતા નડિયાદ તેમના બે વડે બિજળું છે, થોડા ગૌરવ રાખી હજી પણ ગુર્જરી ગિરાના મંદિરમાં ફરી શકે છે, તેમનાં માર્ગદર્શન પ્રમાણે આસી હજી પણ વધારે જિંચી દિવ્ય આધ્યાત્મિક ગિરિની આધત્ય-કાઓ સર કરી શકે છે.

મણિલાલનો જન્મ સંવત ૧૯૧૪ના ભાદરવા વદિ ચોથને (તા. ૨૬-૯-૧૮૫૮) રોજ થયો હતો. તેમનું મૃત્યુ સંવત ૧૯૫૪ના અધિક આસો વદિ બીજ (તા. ૧-૧૦-૧૮૯૮)ના રોજ થયું હતું. તેમના દાદા નડિયાદમાં ફોજદાર હતા, અને શ્રી નજુભાઈ દિવેદી વ્યાજવટંતરનો ધધો કરતા હતા. તેમના માતામહ પણ ખાનદાન કુટુંબના અને ઉદાર હલવના હતા. તેમનાં માતામહો બહુ જ દયાળુ અને બક્ષા દિવનાં હતાં. બાલ્યકાળનાં ૧૩-૧૪ વર્ષ મણિલાલે પોતાનાં દાદીમાની જવજાયામાં ગાંભી હતો. ચાર વર્ષની ઉંમરે તે શ્રીદયાચંદ્ર પંડ્યાની ગામડી શાળામાં બેઠા. ૭ વર્ષની ઉંમરે તેમને યજ્ઞોપવીત આપ્યું. પછી તે અંગ્રેજી સરકારી હઈસ્કૂલમાં ગયા. દિસાબ ઉપર તેમને મૂળથી જ કંટાળો હતો. ત્રીજા ધોરણમાં શ્રી. ઝવેરલાલ લક્ષ્મણાઈ ગોરની પ્રમતાથી તથા દરકારથી તેમનો અભ્યાસ કંઈક સુધર્યો, અને તે ધોરણમાં તે પહેલે નંબરે

પાસ થયા, અને એક ધનામ જિતી ગયા. હેડ માસ્ટરે તેમને એક ધોરણ ફૂદાવ્યું. પણ ભૂમિતિ અને સંસ્કૃત કાર્યા હોવાથી, તેટલી નાની ઉંમરે પણ આત્મનિરીક્ષણનો વિરલ ગુણ દર્શાવતા હોય તેમ, હેડ માસ્ટરને વિનંતિ કરી તે પાછા નીચલા ધોરણમાં જ બેઠા.

આ અરસામાં તેમને શ્રી. જાળાશંકર કંચારિયા સાથે દોસ્તી થઈ. તેમની ખાસેથી તે કાવ્યરચના તરફ દોરાયા. તેમના કાવ્યરચના અને કાવ્યવાચનના રસના બીજા સહભોગી શ્રી. મોહનલાલ પ્રસાદરાય બક્ષચારી હતા. તે ત્રણેય નર્મદાશંકર, દયારામ અને ખાસ કરીને શ્રી. દયપતરામના કાવ્યો વાંચતા-વિચારતા, અને કાલીદાસના નાટકોના ભાષા-નૌરોનો અભ્યાસ કરતા. પોતાની યાતિને સુધારવા માટે તેમણે 'સ્વસુધારક મંડળ'ની આગળ કરી, તથા 'પ્રાર્થના સમાજ' પણ સ્થાપ્યું. કવિ કલાપી આ અરસામાં દર રવિવારે અમદાવાદ કવિ દયપતરામ પાસે બેસી જતા અને એક ઉરનાદ પામેથી ગાવા બળવવાનું પણ નડિયાદમાં જ સીખતા. જાળાશંકરે હિંદી કવિતાઓનો શોખ પણ આ અરસામાં જ કેળવ્યો. ચોથા અને પાંચમા અંગ્રેજી ધોરણોમાં મહિલાજી સંસ્કૃત અને ભૂમિતિના વર્ગો ભરતા નહિ. પણ છઠ્ઠા ધોરણમાં સુરેતના શ્રી. જળિયરામ દોલતરામ-જેમને પાછગથી, તે 'પૂજ્ય પ્રુફ' તરીકે ઓળખાવતા-નામના શિક્ષકે તેમને સંસ્કૃતનાં બ્યાકરણસૂત્રોમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. તેમના તે વખતના હેડ માસ્ટર શ્રી. દોરાબજી એલ્વજી ગીગીએ તેમને અંગ્રેજીના અભ્યાસમાં રસ ઉત્પન્ન પડે તેવી ભૂમિકા રચી. મહિલાજીના અભ્યાસ સુધર્યો અને આ વખતે તેમણે ફર્સ્ટ ક્લાસ પબ્લિક સર્વિસનું પ્રમાણુ પત્ર મેળવ્યું. શ્રી. જળિયરામના અગ્રધ્યો મેટ્રિકમાં મહિલાજીએ સંસ્કૃત રાખ્યું, મહેનત પણ ખૂબ કરી, પણ પાછગથી સંસ્કૃતના ધુરંધર વિદ્વાન તરીકે નામના મેળવનાર મહિલાજી ઇ. સ. ૧૮૭૫ની મેટ્રિકની પરીક્ષામાં તેજ વિષયમાં નાપાસ થયા.

તેમની 'સ્વ સુધરક મંડળી' 'સદોદરો-ચાતિ-શુભેચ્છક સભા' નામનું નવીન સંસ્કરણ પામી વધારે વિસ્તૃત બની. ગાળાપના આગ્રહથી 'પ્રાર્યના સમાજ' બંધ કરવો પડ્યો. પણ કવિના કરવાનો અને ગાવાનો શોખ કાયમ રહ્યો. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં તેમણે 'શિક્ષા શતક' નામની પુસ્તિકા પ્રગટ કરી. આ સમયે તેમનામાં આસ્તિકતાનાં બીજ રોપાયાં. આજ સાવમાં તે મેટ્રિકમાં પાસ થયા, અને આખી વિદ્યાપીઠમાં બીજે નંબરે આબ્યા, અને તેમને માસિક રૂ. ૩૦ ફીખીઆની કંઠાનકાસ મંજારામ રોકાલરશિષ મળી. તે સિધ્ધવૃત્તિ પૂનાની ઈજનેરી કોલેજમાં જાય તો જ મળે એવી શરત હતી માળાપની ઈચ્છા આગળ બચાવવાની ન હતી. તો પણ તે મુબંબ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા, અને ત્યાંની સિધ્ધવૃત્તિ તેમને મળી. ત્યાં તેઓ ત્રિકાળસંધ્યા, અમેરિકિયું પહેરીને જમતુ વગેરે નાગર લોકોના રીતરીવાજ વિદ્યાર્થીઓની પળવણીથી પાળી શક્યા નહિ, પણ આત્મસંયમ, પરિશ્રમ અને ખતથી તેમણે સરસ્વતી-દેવીની ઉપાસના કરવા માંડી. તે સમયપત્રક બાગવી, રાજ ૧૩-૧૪ કલાક વાંચતા. પ્રથમ વર્ષમાં તે ત્રીજે નંબરે પાસ થયા, પણ લોન્નિક અને મોરલ ફિલોસોફીમાં તે પહેલે નંબરે આબ્યા. બી. એ. માં તેમનો ઐચ્છિક વિષય ઇનિહાસ અને રાજકારણી અર્થશાસ્ત્ર હતો. તે વખતના તેમના પ્રેફેસર બાંકારકર અને પ્રિન્સિપાલ વર્ડઝવર્થની તેમના પર ખૂબ પ્રીતિ હતી. બી. એ ના પરિણામ માટે તેમના મિત્રને તેમણે કહેતું કે- 'હું પાસ તો થવાનો જ છું, પણ ક્યો વર્ગ આવે છે તે અને કયા વિષયમાં પ્રથમ ઈનામ મળે છે તે જ બે વસ્તુઓ તારમાં ભૂખી જણાવજો.' તે વખતથી જ આવી તેમની આત્મશ્રદ્ધા હતી. તે પરીક્ષામાં તે ત્રીજે વર્ગે પાસ થયા, આખી પરીક્ષામાં ત્રીજે નંબરે આબ્યા, અને ઇતિહાસ તથા રાજકારણી અર્થશાસ્ત્રમાં પહેલું ઈનામ જિતી ગયા.

એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં તે ફૂલો તરીકે રહ્યા, અને સંસ્કૃત તથા

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ તેમણે આ સમયે દરમિયાન વધાર્યો. નીતિ, વેદાન્ત, બોધ, માનવ જીવનનો હેતુ વગેરે પ્રશ્નો તેમના મગજમાં ઊભરાતા લાગ્યા, અને તે સમયના અભ્યાસનું પરિણામ આપણને 'સિદ્ધાંત સાર' માં જોવા મળે છે. ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં તે મુંબઈમાં સરકારી કેળવણી ખાતામાં કેપ્ટરી ઈન્સપેક્ટર તરીકે નીભાયા.

૬૦

ધીમેધીમે તે યોગસાધના તરફ ધસકાયા. 'પ્રાણ વિનિમય' પુસ્તક તેમના અત્યંત અનુભવોનું પરિણામ છે. ઇ. સ. ૧૮૮૫ ના ઓગસ્ટમાં નારીશિક્ષાના શુભ આશયથી પ્રેરાઈ તેમણે 'ત્રિપંચદા' માસિકની શરૂઆત કરી. પાંચ વર્ષ પછી તેજ માસિકને તેમણે ૧૮૯૦ ના ઓક્ટોબરથી 'સુદર્શન' માં ફેરવી નાંખ્યું. તે માસિક તેમણે નીકરતાથી, અભ્યાસના પરિપક્વ ચિંતનની સમૃદ્ધિથી, ચીવટથી, હેલ્લા શ્વાસ સુધી ૧૮૯૮ ના ઓક્ટોબર સુધી ચલાવ્યું હતું. તે વખતની સાહિત્યદુનિયામાં 'સુદર્શન' એકલકી સામ્રાજ્ય ચલાવતું. આ માસિકના તેર વર્ષ દરમિયાન તેમણે વખેલા વિદ્વાનપૂર્ણ લેખોને આગાધી શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવે 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ' નામથી ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં પુસ્તકાકારે સંગૃહીત કરેલા છે. તેમના લેખો પરથી જોઈ શકાય તેમ છે કે તેમનું મન નાનપણથી જ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન તરફ વળ્યું હતું. તેમનું હૃદય પ્રેમતરંગ્યું હતું. તેમનું મનોભાજ દૃઢ અને અમર્યાદપ્ત્ય હતું. ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન તેમના ખાસ અભ્યાસના વિષયો હતા. તે બાજુ સૃષ્ટિ કરતાં માનવ હૃદયની અંતરસૃષ્ટિ તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે આકર્ષાતા હતા. તેમની કવિતામાં પણ માનવ જીવનના પરમ હેતુને લક્ષમાં રાખીને બોધ આપવામાં આવ્યો છે. તેમની કેટલીક કવિતાઓ સુંદર, બાવવાહી અને સરળ છે; પણ મોટા ભાગની કવિતા દુર્બોધ, બારેબમ અને ગદન વિચારોથી પરિપૂર્ણ છે. તેમના 'કાંતા' તાટ-

કર્મા સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં હૃદયગમ વર્ણનો પણ આવે છે. ‘નૃસિંહાવતાર’ નાટકમાં પણ તેવું જ જોવા મળે છે. લારબૂતિનાં ‘માલતી માધવ’ અને ‘ઉત્તર રામચરિત’ નાટકોએ તેમને સવિશેષ અધ્યેસા, કારણ કે તેમાં જ પ્રેમરસ છે તે જ્ઞાન્ત, કરુણ અને આદર્શની લારનાની ઝલકથી જીવવત્પ્રમાન છે. તે તેમની પસંદગી પણ તેમના માનસમાં આપણને ઠીક ડોકિયું કરાવે છે. તેમની નવલકથા ‘ગુલાબસિંહ’ લોડસિટનની ‘ઝનોની’નું અનુકરણ છે, અને તેમાં પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિના મહાપ્રશ્નની શીર્ષા રસિક રીતે કરવામાં આવી છે; જે વિષય તેમના જીવનમાં પણ સારે અંજાવાત ઉત્પન્ન કરી ગયો હોય, તેની જ શીર્ષા કલાત્મક રીતે કરવામાં આવી છે.

શ્રી. મણિભાઈ સુધારાવિચારી ન હતા, પણ બુદ્ધિયુક્ત અને તર્કસંગત ચોક્કસ સુધારાના હિમાયતી હતા તે હકીકત પણ તેમના લેખો ઉપરથી પૂરવાર થાય છે. તેમની બાપા પ્રૌઢ, સરળ, સચોટ અને વિદ્વાપૂર્ણ છે. તે જાણે ગુજરાતી ગદ્યને પોતાની અગિયારે ટેરવે રમાડતા ન હોય તેમ તેમની કલમમાંથી વિચારપૂર્ણ નિબંધો અને લેખો ટપકે છે. તેમાં ક્યાંય પરિશ્રમ કે ખડખડાપણું ન મળે. તેમના સાહિત્યને કાવ્ય, સુધારા સંબંધી, ધર્મ સંબંધી, વિવેચનાત્મક, લાપતારો, નાટકો, ઇતિહાસ આમ અનેક લાગેશમાં આપણે વહેંચી શકીએ.

રાજ્યોગ, મોનિઝમ, ઝોર દૈતીઝમ, તર્કઙોમુદી, ઇમિટેશન ઓફ સંકર, યોગસૂત્ર, માંદુક્યોપનિષદ, જીવન્મુક્તિત્રિવેક, સમાધિ ચતક, રેટ્ટે થોટસ, સ્વાદ્યાદમજંજરી-આટલાં પુસ્તકો તેમણે અંગ્રેજીમાં લખ્યાં હતાં જાન્તા, માલતી માધવ, ઉત્તર રામચરિત, સિંધાત-સાર નારીપ્રતિષ્ઠા, ગ્રાણ વિનિમય, પંચશતી (ગુજરાતીમાં ઇમિટેશન ઓફ સંકર), આત્મ નિમજ્જન, ચારિત્ર્ય, બાલવિજ્ઞાસ, ગુલાબસિંહ, ઓરતિપ્રભાકર (મહાત્મા નિશ્વજ્ઞાસજ્ઞના મળ હિંદી પુસ્તકનું

ભાષાતર), હનુમાનાટક, પૂર્વદર્શન, પ્રેમ જીવન, સંક્ષિપ્ત સુવાક્ય, અમેદોર્મિ, ગુજરાતના ખાલિલો, શિક્ષાશતક, અવલોકન, પરમાર્થ-દર્શન, શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, ચતુઃસૂત્રી, ન્યાય (પરમર્થ અંક, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી), શિશુશુ અને સ્વશિક્ષણ-આટર્લા ગુજરાતી પુસ્તકો-કાવ્યો, નાટકો, ભાષાતરો, નિબંધો પણ તેમણે ગુજરાતીમાં લખ્યાં છે. આ ઉપરાંત શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના કેળવણીખાતા તરફથી લખાવેલાં પુસ્તકો નીચે પ્રમાણે છે: ચેતન-શાસ્ત્ર, દ્વાયાત્રય, બોજપ્રમથ, ચતુર્વિંશતિ પ્રમથ, સમાધિશતક, અનુભવપ્રદીપિકા, શુદ્ધિયાગર, તર્ક પરિભાષા, શ્રુતિસાર સમુદ્ધરણ, યોગબિંદુ, વસ્તુપાલચરિત્ર વગેરે.

આટલું બધું કામ મણિલાલએ માત્ર ૪૦ વર્ષની ઉંમરમાં જ કર્યું હતું તે પણ એક આશ્ચર્યજનક ઘટના છે. તેમના મિત્ર મસ્તકવિ બાલાશંકર કંધારિયા તેમના સમવયસ્ક હતા. બંને એક જ સાલમાં જન્મ્યા હતા, અને એક જ સાલમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા એ આકસ્મિક ઘટનામાં પણ કંઈ દેવી સંકેત હોય, અને દેવ પણ જાણે તેમની બેની મૈત્રી પર પોતાની મ્હોર મારતું હોય તેમ લાગે છે. મણિલાલે પોતાની પ્રાણુવિનિમયની શક્તિથી એક વિધેયને મેસ્મેરિજમ ચઢાવીને, વડોદરામાં નામદાર શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ તથા રેસિડેન્ટ સાહેબ સમક્ષ, રેસિડેન્ટના મિત્ર પોતાના ઘરમાં તે સમયે શું કરતા હતા, તે કહી બતાવ્યું હતું, અને તારથી પૂછાવતાં તે ઘટના સાચી નીકળી હતી! પણ પછીથી પ્રાણુવિનિમય કરતાં અધો-

મુખધર્થી નડિયાદમાં તેમને ત્યાં આવેલા, અને અમેરિકામાં વેદાન્તનો વિજયપ્રજ્વળ ફરકાવનાર નરશાર્દૂલ સ્વામી શ્રી. વિવેકાનંદ અમેરિકામાં સર્વધર્મપરિષદમાં વંચાયેલો મણિલાલનો ‘ મોનિઝમ ઓર દ્વિતિઝમ ’ નામનો નિબંધ સાંભળીને તેમના દર્શન માટે જૂનાગઢના દિવાન શ્રી. હરિદાસમાધ વિહારીદાસ દેસાઈની મારફતે નડિયાદમાં પધારેલા તે કંઈ નડિયાદ માટે ઓછો ગૌરવનો વિષય નથી જ! સ્વાહિમાનંદપ્રિય અને સ્વતંત્ર મિત્રજના મણિલાલએ ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજના સંસ્કૃતના અધ્યાપક પદનું રાજીનામું આપ્યું, અને તેજ કારણે વડોદરા નરેશ શ્રીમંત સમાજરાવને પણ સંજ્ઞાવી દીધું કે ‘ શ્રી અને સરસ્વતીને ભાગ્યે જ બન્ધું છે. આપ આગ્રહ કરો છો તે માટે આપનો ઉપકાર માનું છું. પણ હવે મારે આપની ઓરીએન્ટલ સીરીઝમાં પુસ્તકો લખવાનું કામ કરવું પાલવે તેમ નથી, કારણ આપના વિદ્યધિકારી, સાહેબ મારા લખાણોમાં વ્યકરણ વગેરેની ભૂલો સમજ્યા વગર જ કાઢે છે ! ’ આ નિઃપદતા, આ ખુમારી, આ નીકરતા નડિયાદની સાક્ષરતાની એક વિશિષ્ટતા ખાસિયત ■ તે આપણે બુદ્ધવું જોઈતું નથી.

મણિભાઈનાં લખાણો પરથી જ તેમનું અમાધ વાચન, તેમનું ગંભીર મૂલાવમાહી ચિંતન અને સ્પષ્ટ પ્રૌઢ પ્રતિપાદન જણાઈ આવે છે. અને છતાં ‘ ખાલવિદ્યાસ ’ ‘ ચારિત્ર ’ ‘ નારીપ્રતિષ્ઠા ’ માં તેમની હિંદુ સમાજની સુધારા માટેની ધગશ, સરળતાથી વિષયની રજૂઆત કરવાની શક્તિ, સ્ત્રીઓ કે બાળકોને રુચિકર તથા હિતકારક થઈ પડે તેવા વિષયોનું તેવી-જ રીતિમાં નિરૂપણ કરવાની વિરલ શક્તિ આપણને જણાઈ આવે છે. ન્યાય, તર્ક, વેદાંત, સાંખ્ય, યોગ-આ બધા દર્શનવિષયોમાં પણ તેમની નિપુણ તર્કશુદ્ધ શુદ્ધિ સરળતાથી અવગાહન કરતી, અને તે તે વિષયોનાં ગૂઢ સત્યો અને દ્વિતિ સિદ્ધાંતો તે સરળ ગુજરાતીમાં બિનારી શક્તા તે હકીકત તેમની બાંડી ગવેષક શુદ્ધિ અને વિવરણાત્મક નિરૂપણશક્તિનો અચૂક

પુરાવો છે. કલાપી જેવા સાહિત્યપ્રિય રાજવીઓ તેમને ગુરુ માનતા, અને તે પણ તેમને ઉત્સાહથી તથા શ્રમપૂર્વક માર્ગદર્શન કરાવતા તે તેમની આહુતિને જાળે તેવી ખીના છે.

તેમની આંખમાં નિશ્ચયતા હતી, વેધકતા હતી, એકાગ્રતા હતી. તેમના કપાલ પર છુદ્ધિની ઝલક હતી, તેમનું મુખ જરાક પહોળું હતું. અને નરકોરા વિશાળ હતાં. ખાણુંભંભના પ્રયોગમાં કંઈક ગરબડ થવાથી તે ગુંગણ બોલતા. તે વિદ્વાનો, શાસ્ત્રીઓ, અને સાધુસંન્યાસીઓનો જ સમાગમ સેવતા, અને તેમની સોખમતા જ સામરે કરવા નીકળતા. જ્યોરે પાંચ કલાક તે તેમના અભ્યાસ-ખંડમાં હોય, ત્યારે તેમના પ્રિય મિત્રો પણ શાન્તિ સેવી, ચુપકીદીધી પાસેના ખંડમાં રાહ જોતા બેસતા, પણ દાઈ તેમના કામમાં વિશ્લેષ કરવાની ધૂંટના કરતું નહિ. તેમના નિષ્કુળ દુઃખી ગૃહજીવનની તેમના જીવન પર એક પ્રકારની અસર પડતાઈ આવે છે. જેની છાયા તેમના સાહિત્યમાં-કાવ્યોમાં અમુક સ્થળે જોવામાં આવે છે 'સુદ-દર્શ' માટે તે માસની છેલ્લી તારીખોમાં લખી નાંખતા, અને શ્રી. ચતુરભાઈ પટેલના પ્રેસમાં છાપવા મોકલી આપતા તે હકીકત તેમની અપ્રતિમ સ્મરણ શક્તિનો અચૂક પૂરાવો છે. તેમણે એકઠે હાથે જે કામ કર્યું છે તે નડિમાદ જેવી સાક્ષરશ્રમિ માટે પણ વિરલ ગણાય તેવું, તેમને માટે માન ઊપજાવે તેવું અને ગૌરવાસ્પદ છે. ગુજરાતી ગિરાના કંઠમાં જે સાક્ષરોની મોતીની માળા વિરાળ છે, તેમાં ખરેખર મણિભાઈ એક અદ્ભુત કાન્તિછટાવાળો, અંબૂશ મણિ હોય તેમ જોશે છે. સાચે જ મણિભાઈ એક અતુલ છુદ્ધિ-વૈભવવાળા, રસમ પાંડિત, યોગનિષ્ઠ વેદાંતી, નીડર વિચારક અને ચિંતક, અમેદમાર્ગ પ્રવાસી, પ્રેમતત્ત્વના અનંત ઉપાસક, જીવનવીર સાધક હતા.

૧૨ મસ્તાન કવિ 'બાલ'

શ્રી. બાલાચંદર ઉદાસરામ કંચારિયા નડિયાદના સાહોદરા બાલાચંદ્ર. તેમના પિતા મુરત જિલ્લામાં મામલતદાર હતા. તેમને જન્મ સંવત ૧૯૧૪ (ઈ. સ. ૧૮૭૮) જેઠ વદિ પાંચમને ગાજ થયેલો, અને તે સંવત ૧૯૫૪ (ઈ. સ. ૧૯૯૮) ચૈત્ર સુદિ અગિયારશને રોજ અવસાન પામેલા. તેમની માતાનું નામ રેવાલક્ષ્મી. તેમના પત્નીનું નામ મણિલક્ષ્મી. તેમના ડેલાની સામે એક લીમડી હતી, જે તેમના દાદાના નામ પરથી 'અરજીલાલ' ની લીમડી નામે જાણીતી હતી. તેમના બાપદાદાનાં ખેતર સહુ જામ બાગુએ હતાં. કવિ બાલને ત્રણ પુત્રો થયેલા. તેમાંના ત્રિપુરાસંકર (જેમણે 'મસ્તાન' ના ઉપનામથી કેટલીક ગઝલો લખી છે; અને જેમણે હાફીઝની ગઝલોનો અનુવાદ પણ કરેલો છે) ગુજરી ગયાં છે. ચંદ્રસંકર કવિના બીજા પુત્ર; તે નાનપણમાં જ ગુજરી ગયેલા. બાર્કરસંકર તેમના ત્રીજા પુત્ર. તે અત્યારે નાગપુરમાં મેંગેનિઝની ખાણોમાં કામ કરે છે. પહેલાં ત્રિપુરાસંકર તે કામ કરતા હતા. ચિત્રાગપુરનો ખાણો પણ બારકરસંકરે શોધી કાઢેલી. તેમને ખાણના કામમાં લઈ જનાર વડોદરાના શ્રી. ત્રિભોવનદાસ ગજમર, જેમને કવિ સાથે પરિચય હતો અને મમતા પણ બંધાયેલી, મહીસુરની તાંબાની ખાણો પણ બારકરસંકરે શોધી કાઢેલી. બાળાસંકરના ડેલાની બાગમાં તેમના કુટુંબનાં મહારોવ છે, તે કવિના દાદાના નામ પરથી

અર્જુનેશ્વર મહાદેવ' કહેવાય છે. તે મહિરનો જ્યોત્સનાર ભાસ્કરરાવે પેતાનું મકાન વેચીને પણ કરાચ્યો છે.

કવિના દાદા અર્જુનલાલ, તેમના પિતા સરપચંદ, અને તેમના પિતા ખુશાલચંદ નડિયાદમાં પ્રખ્યાત સારા હતા. તે ઠેકાણુંદીકારા સુધી ધીરધાર કરતા. એક વખતે તેમના દેવાદાર પાસેથી પોતાના કૃપીઆ સેવા શ્રી ખુશાલચંદને જીંદગીદાર જવું પડ્યું. ખુશાલચંદના પત્ની પરમ સાધ્વી સતી હતાં. જીંદગીદારના દેવાદારે ખુશાલચંદનું ખૂન કર્યું. સતીને તે સમજી દસ આગેહૂળ સ્વપ્નમાં દેખાયું. તેમના ત્રણ પુત્રાએ તેમને ધણું આશ્વાસન આપ્યું. પણ તેમને શાન્તિ ન વળે. તેમણે તો પતિ પાછળ સતી થવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. છાકરાઓ તો જીંદગીદાર તપાસ કરાવવા રહ્યા; પણ સતી તો બીજે દિવસે સવારમાં 'જય અમે, જય અમે' કરતાં, પતિની પાછળ જોળામાં લઇ, જોડિયાર માતાની પાછળ સતી થયાં. હજી સુધી તે 'સતી-માની દેરડી' તરીકે ઓળખાય છે.

કવિ બાવાશંકર અને શ્રી. મણિલાલ નજીબાઈ-જાને સમવયસ્ક મિત્રો અને અભ્યાસકો. અનેનો જન્મ એક જ સાલમાં, અને મૃત્યુમાં પણ ભાગીદારી બને મિત્રોએ એક જ સાલમાં નોંધાવેલી. ૪૦ વર્ષની નાની ઉંમરમાં આ બે વિદ્વાનોએ જે સિદ્ધિ કરી છે, તે બે તેમને દીધું આયુષ્ય બક્ષાયું હોત તો અનેકગણી ઊંડી, બાપક અને અધિક તેજસ્વી થાત તેમાં રજમાન પણ શંકા નથી. 'સાઠોદરા માતિ હિતવર્ધક સભા'ની પ્રવૃત્તિ પણ કવિના હેલામાં આ બે મિત્રોએ સાથે જ કરેલી. કવિતારચના પણ બંને જણે સંથે જ આદરી. સાચું કહો તો કવિબાલે શ્રી. મણિલાલને સુકી કાવ્યની રચનામાં અને ગઝલો લખવામાં પ્રેરણા આપેલી. 'મણિલાલ રાજ સાજરે પોતે રચેલાં કાવ્યો કવિ પાસે લાવે અને સતાર પર કવિ

તોને બેસાડે અને ગય. રાજ સાંજે ૪-૫ વાગે કવિને ત્યાં સંગીત શીખવવા અને મિત્ર તરફથી શીખવવા હિતાદ આવતા. સંગીતપ્રેમી કેટલાક મિત્રો અને નડિવાદના નાગરિકો (જેમાં કવિ ચિત્રકાર કૃષ્ણદલાઈ પણ બાલ્યાવસ્થામાં જતા, અને કવિનાં પાત્ર વગેરે લાવવાનાં હોય ત્યારે ફેરોફાટો ખાવામાં કૃતાર્થતા માનતા) કવિને ત્યાં બેસા ચતા, અને વિદ્-મંડલી જમતી.

કવિ સ્વભાવે મૂળથી જ મસ્ત હતા. પાછળથી તે પોતાની જાતને 'કવિ રાજા' તરીકે ઓળખાવે છે તે ચોખ્ખું જ છે. મૂળથી જ પારાવત, મૂગ, પોપટ, મેના, પૈયા વગેરેના દરબારમાં પોતે કવિરાજ પ્રમુખસ્થાને સિંહાસને બેસે અને પોતની પ્રિયતમા મહાદેવી તેમની-પશુપત્નીની પ્રેમતકરારમાં જે ન્યાય આપે, ફેસલો કરે તે પોતે કબૂલ રાખવો-એ દરબાર કે જ્યાં 'ડોલગલી દુનિવાની' દખલ ન હોય, લોકોની નિન્દા ન હોય, 'મહામસ્તાન ચાનીના મગજમાં તાર છુદો છે' તે તારને સમજાય નહિ તો પણ જેવાંજેવી કરવાની વાનરચેષ્ટા ન હોય, એ-દરબાર ભરવામાં તેમની મસ્ત કલ્પના રાગે છે. કવિ પોતાના પ્રેમમાં જ મસ્ત છે. દુનિયા અને દુનિયવી વસ્તુઓ તેમને આકર્ષી શકતી નથી. કવિના માનસ ઘડતરમાં પેઢીદરપેઢી આલતી આવતી માતા બાલાની-ત્રિપુરા સુંદરીની ઉપાસનાનું તત્ત્વ હતું, તેમાં વીરપુરથી એક પીરનો દીવો તેમને ઘેર આવ્યો અને રાજ સંધ્યાકાળે તે પેટાવવામાં આવતો હતો; તે સમયથી કવિ સાંજને સમયે તે દીવા પાસે લોખાનનો ધૂપ કરી ધ્યનમાં બેસતા. આ ધ્યાનના પ્રેકારે તેમના જીવનમાં 'મસ્ત ફકીરી'ની સાધનાના રંગો પૂર્ણ હતા. સંકરાચાર્યરચિત 'સૌન્દર્ય' લહરી'ના રાજના-મુખપાઠથી તેમના મનમાં જે ગાઢ સંસ્કૃતમય રંગની છાંટ પડી હતી, તેમાં ફારસી અને અરબી બાણના અભ્યાસથી સુદીવાદનું પણ મિશ્રણ થયું હતું. માતાલકત સાહેબરા નાગરના મઘમાં સુરીનું હાકીરું

શરાવ બન્યું હતું. પરિણામે લાપરવાહી અને મસ્તીમાં કંઈ ઓર વધારો થયો હતો. તેમાં કવિ વળી ગ્રેમનો જીવડો, ઇસ્કનો બંદો હતો. આ ત્રણેય તત્ત્વો તેમની નિશ્ચયતામાં, તેમની કાકીની સ્થિર તાત્કાલિકતામાં, ઉત્કટ માદકતામાં, ઉત્તમ તેજસ્વી, લાલપ્રદેશમાં, સ્થિર બેઠેલાં નીચલી દાદ ને જડખાના પ્રદેશની મક્કમતાભરી કુનાગિરીમાં, સખત બિડાયેલા દડતાસૂચક એ પડખંપુટમાં, કુટ્ટી પડેલી કાનની નીચલી ખુંટમાં, આગળ પડતા ચિથુકમાં, અને ઉદારતાસૂચક વિશાળ નરકોરામાં પ્રતિબંધિત થાય છે. કવિ માથે સાઠોદરાશાહી પાછડી પહેરતા—સાક્ષર શ્રી. મણિવાલભાઈની માફક જ, અને તે વખતની ફેશન પ્રમાણે આદપાદનો લાંબો ડાઠ પહેરતા. તે પોતે કપડાં તરફ પણ બહુ જ બેદરકાર રહેતા. ઘણી વાર તો તેમના ડાઠનો ફાવર તેમના ગળાને ફીટ થાય તેવો હોતો જ નહિ.

વળી કવિને ઉસ્તાદો સાથે પ્રસંગો પડતા. પરિણામે તેમના સ્વભાવમાં બેદરકારી અને ધૂન-મસ્તી વર્ધ્યા. ‘કયા ખાત હય ?’ આ તેમનો અનેક વાર ઉચ્ચારાવો, બેપરવાઈસૂચક, આત્મમસ્ત, રાજની વપરાસનો પ્રશ્ન. પણ એ પ્રશ્નમાં તેમની સ્વભાવમુદા અંકિત થયેલી છે. પોતાના પિતાની એકડી કરેલી ધનસંપત્તિ તેમણે વેપારમાં ચુમાવી. પોતાના ડેલામાં જ તેમણે લોખંડ અને પિત્તળનું કારખાનું કાઢેલું. તેમાં પોતાના મુનીમને ભરેસે, તે રહેતા મુનીમ વાણિયો હતો. અને તેણે હજારો રૂપીઆની બાળમાળ કરેલી. આરે તેમના બે નં પર તે વાત લાવવામાં આવી, ત્યારે કવિએ લાક્ષણિક પ્રશ્ન પૂછતાં લાપરવાહીથી કહ્યું, ‘કયા ખાત હય ?’ પછી તેમણે ઉમેર્યું. ‘આટલાં બધાં વરસો તેણે મારી તથા મારા કુટુંબની સેવા કરી, અને થોડાક હજાર રૂપીઆ તે લઈ ગયો. તેમાં શી ખોટી વાત છે ? પણ મારો પૈસો તો મારેલો પારો છે. અન્યાયથી આધો તેને કૂટી નીકળશે !’ અકસ્માત બન્યું પણ એવું કે તે મુનીમનાં બધાં હાથો-

છોકરા છ માસની સુદતમાં મરી પરવાયાં અને તેને ઘેર તાણું વસાઈ ગયું !

કવિની મસ્તી અને ખુમારીનો ખીજો પશુ એક કિસ્સો છે. કવિને અત્તરનો બહુ દુભારે રોગ હોય. તેમની દ્રાણશક્તિ એવી સૂક્ષ્મ અને સંવેદનપટુ હોય છે તે દ્રાણસંવેદનશીલતા અને મધમર્મગ્રાહિતા તેમની કવિતામાં પણ ખાસ મુલ્ય તરીકે વરતાઈ આવે છે. કે દરેક માણસ કંઈ અત્તર ચોપડીને-તેમની પાસે લાખે છે તે તરત કહી આપી શકતા. એક જ હાથ પર, ત્રણચાર જુદા જુદા અત્તરના સળીવતી લસરકા કરાખ્યા હોય, તો તે પાસે પાસે જ હોવા છતાં કયો લસરકો કયા અત્તરનો છે તે આખાદ કહી આપતો. એક વાર એક અત્તરિયો ગામમાં ફરીને, કંઈ પણ કમાણી કર્યાં સિવાય, કવિ તેને થોડી ઘણી અત્તરની ખરીદી કરી ખટાવશે તેવી આશાથી તેમને ઘેર ગયો. દરવાન તરફથી ખખર મળી કે ‘સરકાર’ સ્નાન કરે છે, માટે તેમના પૂજપાઠ પતી ગયા પછી એ કલાક પછી અત્તરિયાએ આવવું. અત્તરિયો નિરાશાસૂચક શબ્દો એવી ચાલી જવાની તજવીજ કરતો હતો, એટલામાં તો સ્નાનાભારમાંથી કવિનો દરવાનને ક્રુદ્ધ છૂટ્યો કે અત્તરિયાને પોતાની પાસે મોકલો. કવિએ ત્રણચાર અત્તર પસંદ કર્યાં. પચાસેક રૂપીઆનું અત્તર પસંદ કરી, અત્તરિયાને કહ્યું, ‘કયા ખાત હય. હમ તાંબાકૂંડીમેં વો સખ ડાલ દો.’ અત્તરિયાએ અત્તર તાંબાકૂંડીમાં નાખી દીધું, અને કવિ તે દિવસે અત્તરના પાણીથી નાહ્યો. ‘માથુકની અલકના’ મહીસરી અત્તરની ખુશખોના તરસ્યા કવિ તે દિવસે અત્તરના પાણીની ખુશખોથી તો જરૂર સંતુષ્ટ થયા હશે આવી તેમની અમીરાઈ અને મસ્તી હતી !

કવિ એક જાડું જ આત્મમસ્ત અને ગ્રામાણિક, નિરપેદ જીવ હતા. તેમનું એક મકાન દબની તાંગીને ડારણે તેમણે તેમની જ માતિના માણેકલાલને વેચી દીધેલું. થોડાક સમય પછી શ્રી માર્કુ-
૯

લાલે તેનું સમારકામ શરૂ કર્યું. તે વખતે તેમને તે ધરમાંથી આશરે ૪૦ હજાર રૂપિયાનું સોનું જડ્યું. તે લઈને આમાણિક વૃત્તિવાળા શ્રી માણિકલાલભાઈ કવિ પાસે ગયા અને કહ્યું કે—‘આ તમારા ધરમાંથી તમારા બાપદાદાઓનું દાટકું ધન છે, તે તમારું જ છે, માટે તમે લ્યો !’ કવિએ લાક્ષણિક નિઃસ્વદતાથી જવાબ આપ્યો કે— ‘એ કદી ન બને. મેં ધરવેચાણનો ફરતાવેજ તમને દરો આપ્યો, તેમાં આકાશપાતાળ સુધીના બધા હક્ક તમને સોંપી દીધા છે. એટલે હવે તે દ્રવ્ય પર મારો હક્ક નથી, પણ તમારો છે. જો તે મારા જ તકદીરનું હોત, તો તે જ્યારે હું બીડમાં હતો ત્યારે જ મારા હાથમાં ન આવત !’ આ પ્રસંગમાં આપણે બાલાશકરને કે માણિકલાલને કોને વધારે મહાન ગણવા એ એક રમણીય સુઅવશ્ય છે !

કવિએ ‘હલાન્ત કવિ’ લખ્યું તે વખતની પરાક્ષા આપવા ગયેલા તે વખતે પરીક્ષાના ઓરડામાં ! પછી તેમણે તેની બે નકલો કરી. એક પોતાની પાસે રાખી, અને બીજી પરીક્ષકને આપી. તેમના પિતા શ્રી ઉદાસરામે જ્યારે પાછળથી તે પરીક્ષકને બલામણ્ય કરેલી ત્યારે તેણે જવાબ આપેલો કે—તમારા ઓકરાએ ચોકું લાગ્યું પણ લખ્યું હોત તો પાસ કરવા પ્રયત્ન કરત, પણ તેણે તો અંદર કવિતા લખી છે ! આ પ્રસંગ કવિ સરોજિની નાઇકના જીવનમાં બનેલા પ્રસંગની યાદ અપાવે તેવો છે.

એક વખત કવિ વડોદરામાં કમાટિ બાગમાં રાતે ચાંદનીમાં ફરવા ગયેલા. ધૂનમાં ને મસ્તીમાં તેમણે પોતાની છતરી માથા પર ઓઢેલી. કોઈક માણસે તેમને પૂછ્યું કે—‘આ શું ? ચાંદનીમાં છતરી ઓઢો છો ?’ ત્યારે કવિએ જવાબ આપ્યો ‘હા, હા. તેમાં આશ્વન કેમ યાય છે ? કવિઓને ચાંદની પણ પામે છે, તે શું તમે નથી જાણતા ?’

તેમણે પોતાને માટે તથા પોતાના ઉસ્તાદને માટે ગાંભીર્ય અને
અલ્પ બનાવી આપવા માટે ૪૦) રૂ. ના માસિક પગારથી એક
લેયો રાખ્યો હતો તેમ સંબંધુ" છે. એક દિવસ ખેતરમાં ફૂવા પાસે
યાળામાં કવિ મિત્રો સાથે બેઠા હતા, અને પેલા લેયાને તેમણે
અલ્પ ભરીને લાવવાનો હુકમ કર્યો. લાવતા પહેલાં તે લેયાએ અલ્પમનો
એક દમ માર્યો, તે કવિએ જોયું. લેયો યાળા પર આવ્યો ત્યારે કવિ
તાડક્રમા. 'કયા ખાત હય ? બડે લે ગડી આમન્યા બી નહિ રખને હે ?'
એમ કહી તે લેયાને ધક્કો મારી યાળા પરથી નીચે ગમડ વી પાડ્યો !

કવિ કલાપી-લાડીના ઠાકોર શ્રી સુરસિંહજી શ્રી મણિલાલ
નંદુભાઈને પૂજ્ય ગણતા. એક દિવસ તે શ્રી મણિલાલને ઘેર આવેલા.
સાંજ પડી એટલે શ્રી મણિલાલ કલાપીને લઈ કવિ બાપાર્શ્વકરને
ત્યાં મળવા ગયા. કવિ પોતાના ડેલા સામેના મકાનમાં હમેશાં
બપોળે માળે બેઠા હોય. મણિલાલ નીચે કવિનાં સર્ગવહાલાં સાથે વાત
કરવા રોકાયા, અને કલાપી કવિના દર્શનના ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં
ઉપલેખાળ ચઢી ગયા. કવિ બાપાર્શ્વકર પોતાના નૃસિંહારના તાર સમા કર-
વામાં રોકાયા હતા. કલાપીના જવાબી તેમને વિશેષ થયો. તે હમે-
શાની લાપરવાહીથી બેલી બેઠા, 'કયા ખાત હય ! પાસલ જૈસા
કિસીકાબી મકાનમે' રજા સિવા ધુમ જના !' એટલામાં મણિલાલ
આવી પહોંચ્યા, અને કલાપીની ઓળખાણ પાડી કવિની મસ્તી
દેખી બીતરી ન હતી તેમણે જોયું, 'મોઈબી હો ! શાહનશાહ કયું
ન હો ! લેકિન કિસીકા બી મકાનમે' રજા સિવા ધુમ જના
હીક નહિ હય !' આવા આત્મમસ્ત કવિ હતા. અલગત, તેમનામાં
અભિમાન કે ઉદ્વેગ તો ન જ હતાં. પણ એ પ્રકરની ખુમારી,
નિર્દોષ આત્મમસ્ત મસ્તી હતી.

ધણીવાર તો તે પોતાનું વાઘ વગાડવામાં અને ગાવામાં એટલા
તો તલ્લીન બની જતા કે પ-૭ માણસોની આવેલી ઓતમંડળોને તે

અહીં કલાક પછી, જ્યારે તેમની સસતી ઊતરતી ત્યારે જ, નેનાં તેમની મોટીનાં જાંજો, ચરસ કે અરીસુ રહેતાં અને ઉત્તાડે સાથે કામ રેખરેખ પડ્યું, તેથી તેમને તે રાખનાં પડતાં. સંભવ છે કે કદાચ તે પશુ નેનાં ક્ષમ મારતા હશે. પશુ તે બામત કંઈ એટલી બંધી મોટી નથી કે તેને મહત્તર આપી, તેમની કવ્યશક્તિને ઊતારી પાડવાની બાલિશ એટલા કાંઈ કરે, અથવા તેને વ્યસનનું મોઢું રૂપ આપી તેમની અદુન્યવી મરતી અને આત્મમોજની મક્તાને કાંઈ ઓછી આંકી શકે.

કવિ વ્યવહાર તરફ તદ્દન ઉદ્દસીન, અને ખર્ચ કાંઈ અમીર-હમરાવ જેવે; પરિણામે તેમની બાપદાદાની સંપત્તિ ધસાતી ચાલી. તેમણે જે કારખાનું બોલ્યું, તેમાં તેમને બારે બેસાટ મધ્ય પરિણામે તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં થોડોક વખત એસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી તરીકે પશુ રહ્યા. તે ૧૮૯૮ માં કામ માટે વડોદરા ગયેલા ત્યાં તેમને પ્લેગ થયો, અને જે દિવસની માહિતી બોમબેને કવિ મરણને સરણ થયા. તે પ્રસંગ પર શ્રી. મણિલાલે ૧૮૯૮ ના એપ્રિલ માસના 'સુદર્શન' અંકમાં પોતાના બાલમિત્રની યથાયોગ્ય મૂલવણી કરી, ન્યાયપરાયણતાથી, જે અપરાંજલિ આપી છે તેમાંથી થોડો ભાગ અહીં ઊતારવો અરવાને નહિ મળ્યાય:-

‘ગુજરાતી, હિંદી, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી એટલી બાષાઓનું સાડું ચાન ધરાવી ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી વાચનની ઉત્તિ માટે એમણે જે જે યત્નો કર્યા છે તે સર્વને સુવિદિત છે. ‘ભારતીબૂધ્ધ’માં જ્યારે તેઓ પોતાની સાહિત્યભાવના વિસ્તારી રહ્યા હતા, ત્યારે ‘ઇતિહાસમાળા’માં તેમણે પોતાના ફારસી ચાનને આધારે ગુજરાત અને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની ખરી હકીકત બહાર લાવી ઐતિહાસિક ચર્ચાનાં સમ્રમાણુ ધોરણો સમગ્રવવાનો યત્ન આરંભ્યો હતો. પ્રાચીન સિક્કા અને લેખો વિલોકવાનો અને

તે ઉપરથી અનુમાન કરવાનો પણ એમને એટલો બધો શોખ હતો કે તેમાં પણ કાલ અને દ્રવ્યનો ધણો વ્યવહારી ઇતિહાસના કામને ઉપયોગી માહિતી મેળવ્યા કરતા. પ્રખ્યાત કવિ હરિશ્ચન્દ્રની 'ચંદ્રાવલી' નાટિકાનો તેમ 'દેવીદાસ રાજનીતિ'નો રસ ગુજરાતીમાં આણવા ઉપરાંત ચૂદકનો 'મૃચ્છકટિક'ને એવી સારી રીતે તેમણે ગુજરાતીમાં મૂક્યું છે કે તે અદ્યપિ પણ અતિ લોકપ્રિય છે. 'સાહિત્યસિંધુ' જેવો ગુર્જરસાહિત્યમાં એક અપૂર્વ ગ્રંથ ઉપજાવવાનો મહામત્ત જેમ તેમણે આરંભેલો આપણે 'ભારતી જૂજી'માં જોઈએ છીએ, તેમ તેમનાં ખાનગી લખાણોથી એકએક કરતાં વધારે ઉપયોગી બગીરથ પ્રયત્ન તેમણે એકઠાએ ઉઠાવેલો આપણને સમજાય છે. શાસ્ત્રમાત્રના પારિભાષિક શબ્દોનો એક સર્વસંગ્રહ (સામકલોપિડિયા) તેમણે રચવા માંડ્યો હતો. સર્વ કરતાં મુખ્ય તો તેમની અતિઆકર્ષક અને લાવણ્યમયી અનિમલુર પ્રાસાદિક કાબકલા જ તેમનું નામ અમર કરી શકે તેવી છે. કલાન્ત કવિ, સાન્દર્ભલહરી અને છંદક કાવ્યો કરતાં વધારે સંગ્રહ આપણી પાસે નથી, તથાપિ તેટલાથી જ તેમની પૂર્ણપ્રતિભાનું આપણને પ્રમાણ મળી રહે છે."

તે ઉપરાંત 'કર્પૂરમંજરી' નો અનુવાદ, 'માકેપિલો' નો અનુવાદ વગેરે પણ તેમણે લખેલા 'ભારતી જૂજી' માં પોતે જ 'શંકર શિખ' 'જયનિઝય' વગેરે ઉપનામોથી લખતા, પણ ધણી-વાર તો તેમનું હૃદય-ઔસર્થ તેમને પોતાની કૃતિઓ અગ્રમટ રાખીને પણ ખીજ લેખકોની કૃતિઓનું પ્રકાશન કરવા પ્રેરતું. કવિની કાવ્યપ્રવૃત્તિ બહુ વિશાળ કહેવાય તેવી જરૂર નથી, પણ તેમાંની ગુણવત્તા આપણું ધ્યાન જરૂર ખેંચે છે. અજામત, તેમણે હૃદયભંગ ન થાય માટે દુઃસ્વ અને લીધે સ્વસ્થ સાથે ખૂબ વધારે પડતી છટ લીધી છે, અને અમુક જગ્યાએ તો સંસ્કૃત શબ્દોને જ રીતે તેમણે છટા પાડવા પડે તેવો પ્રયોગ કરે છે તે રીતે બેનાં સંસ્કૃત પ્રેમીનું

મન ધવાઈ જાય તેવું પણ બને છે. અને છતાંય રાજ મુખપાઠમાં દેવીની સ્તુતિ કરવામાં તેમના મનમાં 'સૈન્દર્ભલદરી' રમી રહેલી, તેની કિપમાઓ. તેની ઉત્પ્રેક્ષાઓ, તેની લલિત ભાવ્ય પદાવલી; તેના અગ્રેય, શિદ્ધ 'ચૈતન્યની ભૂમિકાઓ પર આરોહણ કરતો શિખરિણી-છંદ, તેનાં ભાવપુષ્પો કવિના મનમાં અને અવ્યેતનામાં ધર કરીને બેઠેલાં, તેને પરિણામે તેમના સુંદર મસ્ત કાવ્ય 'કલાન્ત કવિ'માં આપણે 'શિખરિણી'ના પરમ શિખરને સર કરેલું જોઈએ છીએ. કવિની કવિતા 'મસ્તનાઈ'માં ઘૂમતી ધ્રુવડી કવિતા છે. કેટલીક વાર તે કવિ ભવ્ય રીતે અથવા કેમળ રીતે નાદને લય અને નાદનો જળ કરી જાય છે. સાથે સાથે કવિના ભાવના તરંગ પણ કેટલીક વાર વિરહથી કલાન્ત, મરતીથી બાન્ત, તો કેટલીક વાર સ્વરચતાથી શાન્ત પણ હોય છે.

કવચિત કેસારીની નવ કવિ કુમ્ભમાં જલિ ભરી,
 ગુમાલે હે બાસે । અમલ અલકે રંગની ભરી,
 વસંતે એક તે રમણિય વનાંતે નિરજને,
 રમ્યો તો હે કાંતે । સરસ નવ ફાગે દુજ રને.

કવિમાં જોટલી મરતી છે, તેટલું જ વિરહનું દર્દ છે. તેમના દર્દમાં દિલની સમ્યાધનો સાચો રણકો છે. તે તો અંતરમાં રુવે છે.

પ્રિયાની પ્રીતી તે રસિક જન છાની; અનુભવે,
 નથી રોતા કંઈ ધર ધર ફરી, અંતર રુવે.

x

x

x

કવિ પાકો પ્રેમી છે, રંછે પ્રેમમાં જીવન સમર્પણ કયું છે. મર્યો જવો તેવો નાદિ હું દુજ તો આશક ખરો,
 તને અર્પ્યું મારું જીવન, પ્રિતિનો પ્રાથ કરિયો.

કવિ મસ્તીમાં જે કાવ્યનિક વનદ્વાર ચીતરે છે તેનું પીંછીથી ચીતરવા યોગ્ય ચિત્ર આ રહ્યું:-

કવિ રાગ હું ને વળિ તું પટરાણી નૃત્ય કરે,
મૃદંગે ખીંજે શું શયિપતિ વિના રે ગતિ કરે,
પૈયા કોમીલા સ્વરપુરક કેવાં મિઠિ । ચર્તા,
વળી વિહીં ખહીં દરદિ મૃગ ઓતા જન હનાં.
હતો કેવો હું તો અનુરત તારા અભિનયે,
હજીએ તેના તે સ્વરિત ભયુક્તારા ગમિ રહે,
કવચિદ્ ગિધાકંઠી કહી છુપવતી અંખર પટે,
સ્તનો તારાં જે છે અનુપમ વિધી સસતિ વિધે.

પણ કવિનું સ્વપ્ન સ્વપ્ન જ રહે છે. તે પોતાની પ્રિયાનો વિશ્વાસ-
ઘાત કરે છે, વચનભંગ કરે છે, અને ખીંજને પરણે છે, જગતનાં
ખીજાં સર્ગાવહાલોને અંદકાં ગણે છે. તેની આશા ભગ્ન થાય છે
અને 'તુદી મારી વીણા અધવચ મયા તાર વિખરી.' મૃ.

ખરેખર, તારી જીવનવીણાના તાર પણ માત્ર ૪૦ વર્ષની
નાની ઉંમરમાં ન વીખરી મયા હોત, તો મુર્ખદભારતી માતાના
કંઠમાં તારાં અનેક દિવ્ય કાવ્યો અત્યારે પણ ગુંજ રહ્યાં હોત ।

છતાં કવિ આ દુનિયામાં છે, પણ આ દુનિયાનો યષ્ટ ચક્રતો-
જ નથી. તેનું ચિત્ત તો સદા મટે તેની પ્રિયતમાની અલકચટગાં
ગોથાં ખાયા જ કરે છે.

યષ્ટ છે જે શ્રીતી નહિ અવરણું તે ફરિ યથે,
મષ્ટ જે પૂર્વેનો નહિ નહિ મઝા તેજ મજશે,
વહી જે સુમધી તપ અલક દહેરી ન વહશે,
રહી મારી આશા અધવચ ફરી તે ન ફરશે.

અલખત, 'સૌન્દર્ય'લક્ષરીમાં જન્મ-માતા ચિદ્રૂપિણી શક્તિનું જે રસિક શ્રંગારમય વર્ણન શ્રીમદ્ધંકરાચાર્યે કર્યું છે તેની છાયા કવિ પોતાની પ્રિયતમામાં પણ જોઈને ગાંધ ઊઠે છે કે

મને પૂરું તારા શશિ રવિ રતનોતું સ્મરણ છે,
બહા ! પૂર્ણિમાએ સમણિય પ્રદાણે વન વિષે,
ઉપાડા મૂક્યાતાં મદયિ છકિ નીરંચલ કરી,
હરીતી તેં મારી હૃદય મતિને મોહિન કરી.

આ રીતે કવિની સ્થૂળ ભૂમિકા પર મળેલો કોઇ પ્રિયતમા તેની મસ્તીભરી આધ્યાત્મિક કલ્પનામાં વિશદ સ્વરૂપ ધારણ કરી ઊઠે છે, અને તેનું રૂપાન્તર વિશ્વજનનીમાં થઈ જાય છે. પરિણામે કવિ તેને ચિદ્રૂપિણી ચિતિ શક્તિરૂપે ઉપાસે છે અને રતવે છે કે:-

નથી જે વેદાંતે, નયિ સ્તવન પૂજા નિયમમાં,
નથી પૂજાર્થોમાં, નયિ ગમન વાત્રા વિષયમાં,
નથી નીતી ગાગે, નયિ અધિક વિદ્યાન રણમાં,
વસ્તું તે આવીને ફળ અમિત તારા ચરણમાં.

તે માતા કે જેના દ્વારપાળ તરીકે, જેની શક્તિસવનો પ્રસાદ પામીને, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા મરેશ સૃષ્ટિનું સર્જન, પાલન અને લય કરે છે, જેની પીયૂષધારાથી કવિનો 'જનંતે' વ્યવહારાગ્ન 'શાન્ત થઈ જાય છે, જે પ્રેમનું વિષ પીને તે પોતાને હાલાહલ પી જનાર નીલકંઠ કરતાં પણ અલ્પ માને છે, - તે દેવી જ કવિની ઉપાસ્ય દેવતા બની જાય છે ! પછી પોતાના નિગૂઢાર્થને ઉકેલવા બળિધ્વના રસિકજ્ઞને। યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરી, પોતાના મનથી કપોલકલ્પિત અર્થે ઊપજાવવા પ્રયત્ન કરશે તે જાણી, તેમને સૌને જાણુ બનાવતા' હોય તેમ કવિરાજ કહે છે કે:-

હશે જે શૃંગારી કવન સમજે તે મુવતિનું,
કવીતા પીઠાસી જન સમજશે તે કવિતનું,
હશે જે વૈરાગી ગદ્ય કરશે મોક્ષપદનું,
ખરું થું છે તે તો સરવ મન મારે સમજું છું.

અને વળી પાછા અંતર્માં કવિ પોતાની મનોમત, હૃદય
અધિષ્ઠાત્રી પ્રિયતમાને આશિષ આપે છે કે

સદા તેને મારી હૃદયગત આશિષ ફળજો.

કવિના મૃત્યુ પછી જે વર્ષે સંવત ૧૯૫૬ માં પ્રગટ થયેલ
અમદાવાદના શ્રી. મોતીલાલ લઘુભાઈ બટે 'કલાન્ત કવિ' કાવ્યનું
અનુકરણ કરી 'ઉપાલંબ' કાવ્ય લખ્યું છે તે મૂળ કાવ્યની લોકપ્રિયતાની
સાબીતી છે.

'સૈન્દર્ય લહરી' નો સમ્બોધી અનુવાદ કરવાનો કવિનો એ
પ્રથમ પ્રયત્ન પણ ખરેખર સ્ફુલ્લ છે. તેમાં દેવીનાં અંગમત્યંગનું
સ્પૃક્ષ શૃંગારમય વર્ણન ધ્યાનધારણામાં ચિત્તજલ્પ કરવામાં ઉપયોગી
નીવડે તેનું છે. તેમાં હૃદયના લાવેા દુઃખ ભૂમિકા પર સરો ન પડતાં,
કોઈ જાેર' દિવ્ય લાવને પોષક નીવડે છે તે હકીકત આપણે
ભૂલવા જેવી નથી જ. તેમાં પણ શિખરિણી હંદને પ્રયોગ કવિએ
વિજયીપણાથી કર્યો છે. કવિનો શૃંગાર તે સમયમાં પણ ટટલાકને
પૂર્યો હતો, પણ તેને આત્મમસ્તીથી કીલવાની શક્તિ પણ
સમર્થ પુરુષોમાં જ હોય છે, અને તે વિકારપોષક થવાને બદલે
લકિતલાવને પોષક નીવડે છે તે આપણી ધ્યાન બદાર જવું
જોઈએ નહિ.

'હરિપ્રેમપંચદશી'માં કવિએ સુશીરાદની પ્રેમભક્તિની
પ્રણાલિકા અનુસાર ૨૧ કાવ્યો લખ્યાં છે, અને છેલ્લે ૧૮ અપૂર્ણ
કાવ્યભૌતિકો લખ્યાં છે તેમનો અંતર્કાવિ યાય છે. તેમાં 'નિગરનો

યાર,' 'ખમર યે,' 'દરકાર,' 'આશા,' 'અપોકિત બહાર,' લક્ષકારા,'
 'મૂર્ખાની મૂર્ખાઈ' અને 'દર્શનેચ્છા' સુદર, મસ્તીઅર્થા, પ્રાણના
 જોરસાને બધકત કરતા, સ્થિતિ દર્દને ઘૂટતા, કેટલીક વાર કરુણતાની
 પરમ અવધિને પહોંચતા, સ્થિતિદારની રસમય સ્મરણસહિતા જેવા
 કવ્યો છે તેમજ 'આશા'માં 'તો કવિનો આત્મા જન્મજન્મતાંરના
 પ્રભુવિરહનું દર્દ, તેનો તદ્દસાદ, તે અખીપ્સાની આરજુ રસભરી બાનીમાં
 અને વિરહ અધ્યાત્મ શુભનર્મ ગાઈ ગયો છે

રગ રગ ખેચી તાર કરી પિયુ પિયુ પિયુ ગાન કરતા,
 અતર વીણા નાદ કરતા પ્રિય મુખ મુખ ધરતા
 નાચ્યો નાચ્યો કઈ નૃત્ય અપાર, ન લાજ લગાર,

પ્રીતમ હજુ ના મળ્યો રે...

x

x

. x

દષ્ટિકિરણની કવચ લઈ કઈ ચિત્તમાં ચિત્ત હાર,
 પ્રિયતમ કેરા પૃથ્વી પાટ પર પથ્થુ સહુ સરખા યાર,
 કયો કયો આંસુ અગતો મે સાર, ગુધિર નયન ધાર,

પ્રીતમ હજુ ના મળ્યો રે...

'કુકાકેવાળી' નામના કવ્યમાં પ્રિયતમાના આગમનની વધામણી
 દેનાર, 'કા કા' અવાજથી વરનની રત સૂચવનાર વાયસશ્ચને કવિ કેવી
 કેવી રીતે સુગોભિત અને અનંકુત કરી, ઉચ્ચાસને રચાવી, વિગ્ધી
 નગર-સરઘસ કાઢશે તેવું, શુભરાતીમાં નહિ સ્પર્શાયેલા, અમલકારિક
 - વિષયનું અચ્છુ ભાવસમર્પણપૂર્વ નિરૂપણ છે કવિએ કાગડો
 પાળ્યો હતો અને તેને તે લગાવતા આ કાવ્ય તેને સખોધી લખાયું છે.

જૂની પ્રકીર્ણ કૃતિઓમાં બાયરન, શેલિ, વર્ડ્ઝવર્થ વગેરે આગ્ર

કવિઓનાં કેટલાંક કાવ્યોનો કવિએ ચોગ્ય છદ્દોમાં અનુવાદ કર્યો છે, અને તેમાંનાં કેટલાંક તો સુંદર વર્ણનચિત્રો અને મધુર પ્રાસાદિક પ્રકૃતિવર્ણનો છે.

‘સાહિત્યસિંધુ’ની પૂર્તિ માટે કવિએ લખેલાં વ્રજભાષાનાં કવિ-તો ગુજરાતી કવિને હાથે છેલ્લી જ વાર લખાયેલી ‘હિંદી કવિતા છે. આ બાબતમાં કવિ દયરામને અને દલપતરામને ‘પંગલે ચ’લ્યાં છે. અને આમ કરવાથી ગુજરાતી વાચકોને હિંદી તથા પરમાન્તીય કવિતાનો તથા વિચારોનો લાભ મળે, અને હિંદી વાચકોને ગુજરાતી માનસથી રચાયેલી કવિતાદ્વારા ગુજરાતનો પરોક્ષ રીતે પરિચય થાય તે હેતુ કવિને તે જમાનામાં પણ સુસ્પષ્ટ હતો તે તેની પ્રસ્તાવના પરથી જણાય છે, અને તે કવિને માટે અપણામાં બહુમાન યેદા કરે તેવી હકીકત છે. આ વ્રજકાવ્યોમાં અમુક અમુક ભાવોનાં ઉદાહરણ રૂપે કાવ્યો લખાયાં છે. તેમાંથી આપણે એકાદનું રસારવાદન કરીએ, જેથી કવિની વ્રજભાષા પરની હથોટી તથા તેના કવિમાનસનું આપણને જ્ઞાન થાય.

પીતમ્બ બસે ન જો બાબરમેં ઉગર લગે
બસે જો ઉગરમેં હગરસો બબર હૈ.
દૂરહસેં બેધત રસીલો રસિયાકે રસ,
ભરે મદનરે નૈન કંજ કોરદાર હૈ.
આલી બનમાલીકો ઝરોખે બાઈ ઝંખિયત,
સાવરો સલૂતો પ્રિય દર્શન ઉદાર હૈ.
‘બાદલ’ પરસે ધરિકે એસીં ચત આઈ કરે,
કજ મલિ બાઈ મેરે નંદકે કુમર હૈ.

વ્રજભાષામાં તેમણે લખેલાં પ્રકીર્ણ ગીતોમાં આપણે ઉસ્તાદી-દુમરીઓ, અને નૃત્ય માટે ચોગ્ય કવિતાઓ જોઈ શકીએ છીએ,

જોમાંની કેટલીક તો અત્યારનાં સીનેમાકાવ્યોની જનમીરૂપ બની શકે તેવી થેગ્ગતા ધરાવે છે.

દાખલા તરીકે:—

બરજોરી કરકે બાલમૂનંગરો છોનાય લીની.

અથવા,

છેજા ના રોકો મોડી જૈય—નહી મેં નારી નકારી...

‘શ્રી રીપન પંચદશી’માં પોતાને કવિ કલપતરામનો શિષ્ય જણાવનાર આ સાચાબોલો નમ્ર કવિ ભારતને સ્વરાજ્ય મળવાની આશાએ જ રીપનનાં શુશુભાન ગાય છે, નહિ કે ભાટાછથી. બાકી તો કવિ પોતે જ કહે છે કે.

માગતો નથી હું માન મહીમડળમાં ફરી,
જાયતો નથી હું કાંઈ કવિતા બનાવીને—
રાચતો નથી હું કાંઈ કવિતાનો ક્ય કરી,
જાખતો નથી હું કીર્તિ કાવ્ય ઉર લાવીને,
લાખ કે કરોડ મળે આચીપ ન આપું ‘બાલ,’
નાગરનો, ગરવ હું મનમાંથી લાવીને.....

‘વિજયામથશિત’માં પણ કવિ ઉપરનો જ આવ મનમાં રાખીને રાણીની પ્રશંસા રચે છે.

કવિએ કરેલા ‘હાફિઝ’ના અનુવાદો સરળ અને મસ્તીભર્યા છે. ૭૬ બદલા છે, જ્યાં મઝનના રૂપમાં નથી. પણ હાફિઝની આંતર-મસ્તી કવિ સરળતાથી ઝીલી અને ઊતારી શક્યા છે તે પ્રશ્ન સનીય છે, જો કે કેટલાંક કાવ્યો પ્રારંભદશાનાં છે. વળી તેમણે હાફિઝ પર જે ‘વિદ્વાપૂર્ણ’ સુંદર નિર્મલ લખ્યો છે તે પણ તેમના સુંદર ગદ્યનો, અબ્યાસમિયતાનો તથા શ્રમશીલતાનો સુંદર નમૂનો છે.

સંસ્કૃતમાંથી તેમણે ગુજરાતીમાં જે અનુવાદ કર્યા છે તેમાંનાં જે નાટકો કપૂરમંજરી તથા મૃચ્છકટિક સરળ, રસમય અને સુંદર અનુવાદો છે. તેમાંના કેટલાક શ્લોકોનો તેમણે કરેલો મુક્ત, ગુજરાતી છંદોમાંનો અનુવાદ કવિની એક સુંદર સિદ્ધિ છે.

આ રીતે જોતાં તેમણે ‘ભારતી જૈન્ય’ નામના માસિકદ્વારા ગુજરાતી કવિતાની સુંદર સેવા-વ્યજ્જવી છે, અને કથાપી, દાન્ત અને મણિલાલના પુરાણો તરોડે તેમણે જે દૃઢ જુમિકા રચી આપી છે તે તેમની પ્રતિભાશક્તિનો અચૂક પુરાવો છે.

તે મરત કવિરાજ બાલને અમારો આ અભ્યાસકેન્દ્ર એક અધ્યાનસિદ્ધિ હો !

૧૩ શ્રી. દોલતરામ પંડ્યા

શ્રી. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા ત્રિપિયાદના નાગર વિદ્વાન હતા. તેમનો જન્મ સંવત ૧૯૧૨ ના ફાગણ સુદિ બીજને દિવસે થયેલો, અને તેમનું અવસાન સંવત ૧૯૭૩ ના કાર્તિક વદિ આઠમને રોજ થયેલું. તેમના પિતા કૃપારામ પંડ્યા નડિયાદમાં મુખ્યનારનામું કરતા. સાક્ષર શ્રી. ગોવર્ધનરામના દાદા શ્રી. ધીરજરામ સાથે તેમને થોડીક તકરાર થતાં, નંડિયાદની નાગરી ન્યાતમાં ૧૫ અને ૪૦ ધર એમ બે તક પડી ગયેલાં તે પાછળથી ધીરજરામે પોતાની મુલસલીગીરી અને મુક્તિશક્તિથી સાધેલાં. તે ઝંઝામાં એક હુકમનામામાં ધીરજરામને ૨-૩ દિવસ કેદ રહેવું પડેલું, અને તેમણે માળા-મારફતે એકા બિલ્લાના અગ્રેજ કલેક્ટરને કૃતના ચાળમાં રૂપિયા બેઠી મોકલેલા, અને પોતે છૂટી ગયેલા તેવી લોકવાર્તા છે.

શ્રી. દોલતરામના પિતા કૃપારામ, તેમના પિતા શ્રી. એ. ના છેલ્લા વર્ષમાં હતા, ત્યારે ગુજરી ગયા. પરિણામે તે ત્રેન્યુએટ ન થઈ શક્યા, અને પોતાનો અભ્યાસ પાછળથી પણ વિદ્યાર્થેમને બલે જ ચાલુ રાખ્યો અને વધાર્યો. દોલતરામનાં પત્નીનું નામ આર્ત-લક્ષ્મી. તેમના પિતા શ્રી. મનલાલ લક્ષ્મીશંકર વેરા ઝૂળ જૂનાગઢના, પણ પાછળથી નડિયાદમાં આવી વસેલા. દોલતરામના એક-લાઈ હરિલાલ સમજાતા હતા. તેમના પુત્ર શ્રી. નયનસુખલાલ હરિલાલ પંડ્યા-મુખર્જી સેલ્ફિસ્ટર તરીકે કામ કરે છે. દોલતરામના મીન

લખ-તે રજુનિતલાલ ખી. જી. એલ. એલ. ખી. બાર-એટ-લો છે; અને ત્રીજા ભાઈનું નામ ચીમનલાલ.

શ્રી. દોલતરામે લાંબા વખત સુધી લૂણાવાડામાં દિવાનગીરી કરેલી, અને પાગળથી વડતાલના શ્રી. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદયના મહારાજના કોર્ટના કબજામાં મહારાજાની તેમણે મદદ કરેલી. ખૂંતે જ્યાંએથી તેમણે સુકર્ગ દ્રવ્યપ્રાપ્તિ કરેલી તેવી કિંવદંતી છે. દોલનરામને પોતાને કોઈ પણ પ્રજા નથી. તેમણે પોતાનું 'અમરસત્ર' નામનું નાટક લૂણાવાડાના મેહોરાજ શ્રી. વક્તસિંહજીને સમર્પણ કરેલું છે, અને તેમના 'સુમનગુચ' નામના કાવ્યસંપ્રદર્ભા ૭૫-યેલું જે છેલ્લું રાજ્યગીત છે, તેમાં તે લુણાવાડાને લવણપુર કહે છે, અને તેમાં મહારાજા શ્રી. વખતસિંહજી, મહારાજકુમાર શ્રી. રજુનિતસિંહજી તથા શ્રી. કૃષ્ણકુંવરીનો ઉલ્લેખ છે.

શ્રી. દોલતરામ નામરણાહી પાધડી અને કોર્ટ પહેરતા. તેમની આંખોમાં વિશ્વાસ અને રસિકતા ડોકિયાં કરી રહ્યાં છે. તેમના હોઠને મરોડ પૂણું તેજ ગુણોની સાક્ષી પૂરે છે, અને તેમની કવિતામાં જે સ્વયં-શૃંગારનાં વર્ણનો આવે છે તે દકીકત તે વાત પર છેલ્લી મહોર મારે છે. તેમની મુખમુદ્રા તેમના સ્વભાવને કદરનારીય, તરંગી અને કાવ્યમય કંઠી આપે છે. તેમના હોઠ પાતળા અને નાળુક છે, અને તેમની વિશ્વાસમસ્તીની સાહેલી પૂરે છે. શ્રી. દોલતરામ બહુ જ ચપ્પર મુત્સદ્દી, સંસ્કૃત અભ્યાસમાં નિષ્ણવાળા વિદ્વાન અને વ્યવહારકુશળ પુરુષ હતા. તેઓ 'East and West' નામના સામયિકમાં અત્રેજી લેખો લખતા, અને તે સમયના રાજ્ય-નીતિય મેલે તથા મિન્ટોના તેમના પર પત્રો આવતા.

તેમનામાં સમયસચકતાનો ગુણ હતો. એક વખતે તે બૂલથી ઝેરી દવા પી ગયા. બીજા જ દિવસે તેમને તે બાળિતેનો ખ્યાલ આવ્યો.

તરંત જ બિલડી કરવા માટે તેમણે પોતાની પત્નીને મીઠું લાવવાનું કહ્યું. મોકાને લાવતાં વાર થઈ, એટલે તેમણે પોતાની જોરડામાં એક જગ્યાએ બહુ માંખો એકઠી થઈ હતી, ત્યાં જઈ લાથની ઝડપ મારી, એકંબે માંખોને પકડી પોતાના મુખમાં મૂકી દીધી થોડી જ વારમાં તેમને બિલડી થઈ ગઈ, અને પરિણામે દોલતરામ બચી ગયા. રળી હુંગરભાઈ નામના પટેલ તેમનું ખાતું બદલી આપના ન હતા. તેમને બોલાવી, મોકા શબ્દોથી મેડા પર લઈ જઈ, બંદૂક ખતાવી ખાતામાં સહી તેમણે લીધેલી, તે પૂછ્યું તેમની રજવાડો સુતસહીગીરી મતાવે છે.

એમ સાંભળ્યું છે કે શ્રી. ગોવર્ધનરામના સરસ્વતીચંદ્રને મીઠા ભાગ બહાર પડ્યો ત્યારે તે વખતના નડિયાદ લેખકમહાશયના પ્રેરણારૂપ અને વકીલ શ્રી. મનસુખરામ ત્રિપ્પાઠીએ દોલતરામને ટકાર કરી કે-‘તે’ તો હજી કંઈ આવું ન લખ્યું.’ તે ટકારના પરિણામે દોલતરામે ૪૦ દિવસમાં ‘કુસુમાવલી’ લખી નાખી.

દોલતરામની કાવ્યપ્રવૃત્તિ સંસ્કૃત અભ્યાસના પરિપાકરૂપે હોઈ, સંસ્કૃત વાદ્યમયના અવંકારો, લેખનશૈલી, નિરૂપણપદ્ધતિ, રીતિ અને પ્રકારનું અનુકરણ કરે તે સ્વાભાવિક છે. તેમનાં-કાવ્યોના ભાવો સંસ્કૃત સાહિત્યના ગાઢ પરિવ્યવસ્થાથી જન્મેલા છે, ‘સુમન-શુશ્રુષુ’ માંનાં કાવ્યોમાં સભોગશ્રુંગાર, તથા વિપ્રભોગશ્રુંગારનાં વર્ણનો કેટલાક પ્રકારનાં છે. વળી તેમ પુસ્તકનાં પાછલા ભાગમાં કાવ્યો દલપતરામની-શૈલીનાં બોધપ્રધાન અને અમુક વખતે તો નીરસ પણ બની જાય છે. છતાં દોલતરામની કવિતાનો પ્રવાહ નિર્બંધપણે, અસ્ખલિત, હૃદયભંગ થયા સિવાય વધે જાય છે. અમુક સ્થળોએ તેમની વ્યંજનાશકિત બહુજ કાર્યસાધક નીવડે છે. અને અમતૃતિ બિપજાવે છે. દાખલો તરીકે તેમણે નીચેની પદ્યિતઓમ્લેખેલું સ્થૂપ શ્રુંગારનું વર્ણન લખ્યો.

પતિ પારાવર્તનાં કર્મ સ્વચ્છેષ્ઠ કરતારે,
 મારાં કામજ ગાલ કપોલ તારલે બરતા રે.
 મારા સુપુષ્પના કંદૂક દાબી નાંખે રે,
 લજવે મુજ બાજ પ્રવાળ પ્રવાળની કાંખે રે.
 મારી અંધકવરણી વેલ અંધ ચઢાવે રે,
 મુખમૂર્ધ વદનનાં નેત્ર-કમળ મીંચાવે રે.
 રસમર કદળીનાં નાથ પટ ઉઘાડે રે,
 મુજ ચોળે પોશણ પાન પ્રીતરુ લાડે રે.

વગી કવિ ડેટશીક વાર સંસ્કૃતમય વર્ણનો કરે છે છતાં તેમની સ્વતંત્ર 'ઉત્પ્રેક્ષાઓ અને ઔલિક ઉપમાઓ' ધ્યાન ખેંચે તેવી હોય છે. 'ઇન્દ્રજિત વધ' મહાકાવ્યમાં કવિ મુલોચ વક્ષઃરથળનું વર્ણન કરે છે, તેમાં સ્વતંત્રતા સાથે દૂરાકૃષ્ટતા નજરે પડે છે.

સમગ્ર પૃથ્વી ઘિર તાત ધારતા સિખેલ તે બાળપણે હિસારતા,
 શરીરના નાણુકડા પ્રમાણમાં શકે ધરે જે ગિરિ અમ્બલામમાં.
 ત્રિલોક જિતી લઉં એકમે પણ વસંતગિરે દહ એ લઇ પણ,
 અનન્ય જે પર્વત શું ધડ્યા નવા શનૈઃ ત્યાંથી મુનિનેય મારવા.
 સુરારિ છે શું તથ્ય લોકનો મણિ સમર્થ કે કલતરુ-તણો ધણી,
 (તેણે) કામગીર સ્પર્શ ક્યો પ્રભોકમાં અકામ આબ્યાં ફળ આમલેલમાં.

કવિનું 'ઇન્દ્રજિત વધ' મહાકાવ્ય તો મુજરાતનું પ્રથમ મહાકાવ્ય છે. તેમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યને અનુસરી કવિએ નાપક, પ્રતિનાપક, નાપિકા, પર્વત, નદી, સમુદ્ર સુષ્પ, નમર આદિનું વર્ણન કર્યું છે. દરેક સર્ગની અંતમાં છંદ બદલાય છે. તે મહાકાવ્યની યોજના તે સમયની મુજરાતી કવિતાની ઉત્ક્રાન્તિની સ્થિતિ જોતાં મહત્વાકાંક્ષી અને વિસ્તૃત ગણાય. વગી તેમાં કવિ રચે રચે અર્થાન્તર-ન્યાસનો

સફળ અને સચોટ પ્રયોગ કરી જાય છે અનેખત અમુક સ્થળે વર્ણનો વધારે પડતાં લાખા થઈ જાય છે પણ સંસ્કૃતના અભ્યાસથી અને અસરથી લગ્ની પડતી દોલનરામની કવિતા જરૂર પડે બહુ સરળ પણ બની શકે છે દાખલા તરીકે લકાના નગરજને જરાયે પ્રથમ દિવસે રિજ્ય પામીને પાછા આવેના ઇન્દ્રજિતદ્વ રવાગત કરે છે ત્યારે, અથવા લકાની પુરાંગનાઓ ઇન્દ્રજિતની અને પોતાના પતિઓની યુદ્ધમાંથી પાછા આવવાની વાટ જુએ છે ત્યારે, સુલોચના ઇન્દ્રજિતના મૃત્યુ પછી વિનાય કરે છે ત્યારે, અને ત્યારે તે સતી થવા જાય છે અને ચિતામાં નારોહણ કરે છે ત્યારે કવિની લાખા સરળ બની જાય છે, ભાવો બનહૃદયસ્પર્શી અને અસરકારક નીનક છે, અને જો પછી તે તે વસ્તુને અનુકૂળ જ પસંદ કરવામાં આવ્યા છે સુલોચનાવિલાપમાં અર્જવિલાપ અને રતિવિલાપ બનેલી અસર ચોક્કસ દેખાય છે રાગ ૧જુ વૈતાલીય છંદ જ પસંદ કરવામાં આવ્યો છે

પતિ ! રાસ વિનામ આદ્યો, રતિકંદર્ અદર્મા ધયો,
બહુ તે ધરણ હવે કરી, કમશે એ રમેરમે ભરી

x

x

x

પતિ ! જીવ સગાન જાગીની, ક્યમ કુઃખાલુવ મધ્ય કાલવી,
ચક્ર મુચ્છિત દાહથી બળી અનગાતુ ગળી હોય કેટલું ?
ધર પ્રસ્તુત શુદ્ધ આદરી નહિ સીમત અભિરુચ કરી,
નવ પુત્ર તણા લીધા સુખ નવે દીકુ ધરગાં વધુમુખ.
સુવરાજ—એ ધર્મ ધર, ન યથા કારજ બાળથી પર,
નવ રામ વિગ સાધિયો, ધિક્ક એજે અનતાર ગાળિયો

આરે કવિ કુદરતના શિલા પર ચઢે છે, ત્યારે કવિ ને વર્ણન કરે છે તે બહુ જ હૃદયસ્પર્શક અને અસરકારક છે -

નમીને કલ્યાણી દિનમણિ અને શશુ, સુરને,
પુરીદેવીને ને જનક જનિતા ને શશુરને;
નમીને દેવીને કુળગુરુ અને લોક સરવે,
ચઢે ચિતા મધ્યે જમમ સરગ સોપાન હળવે.
ચઢી માતા અંકે અમર ઉમરે સૈશવ ધરી;
ચઢી મામાચકે અમર વરપાટે જી ધરી,
ચઢી શ્યામામાં કે પતિહૃદયમાં જોજન ધરી,
ચઢી ચિતા મધ્યે ત્યમ પતિ સમીપે જયમ પરી.

એક રથજે તો કવિએ પોતાનો છંદ પરનો ઠાળૂ જતાવવા જ
જાણે આરંભ કર્યો હોય તેમ અનેક છંદો એક પછી એક દોષરહિત
રીતે વાપર્યા છે. હનુમાન જ્યારે રામ મૂર્છાવશ થાય છે ત્યારે
સીતામાતાનું મુખ દેવી રીતે જોઈ સકારે તે જાજાતનો વિવાહપૂર્વક
વિચાર કરે છે ત્યારે કવિ ઉષેન્દ્રવજ્ર, પ્રહર્ષિણી, પ્રમાણિકા, સેનિકા,
રથોપ્ધતા, મોતીદામ, શૈલછંદ, અનુષ્ટુપ, ઈન્દ્રવંશ, દોષકછંદ,
જલધર-માલાટ્ટ, ઉપજાતિ, દાહિની, સોમરાત્રિ, ચામર, દરિગીત,
અગ્રરા, માહિની, શાર્દૂલ, દુતવિશંકિત, જુગંગી-એમ અનેક છંદોનો
પ્રયોગ કરે છે વળી દોઢા પાનેથી કવિએ સારી મેવા લીધી છે. જ્યારે
ઈન્દ્રજિતને વધાવવા નગરજનો સમગ્ર આવે છે ત્યારે કહે છે કે:-

તપ, તીરથ પૂજા અને મૂકી કારે ધ્યાન;
શૂખ તર્પે કવચુ 'આમશુ' તારા ગુણુનું ગન.
યોગ, સાંખ્ય, વેદાંગ કે મીર્ગાસા વેદાન્ત;
પાણીનાં સૌ જોળશું તુજ પાસે ઘષ્ટ ચાન્ત.
સારી અતને પામવા કરવાના ઉપાય,
તે સરવે છોડી દરે સેવીશું તુજ પાય.
તારા જયથી અમતલો થયો ધલો ઉત્કર્ષ;
અણુપ્રાર્થો વર્ષા રહ્યો હર્ષ, હર્ષ ને હર્ષ.

યુદ્ધવર્ણનમાં કવિએ બૂલણાછદ વાપર્યો છે, અને તેમાં યુધ્ધની ત્વગ્તિમતિ, ભયંકર કાપાકાપી, યુધ્ધની દિલ્લોળા જેવી અનિશ્ચિત બૂલતી સ્થિતિનું તાદશ્ય વર્ણન અસરકારક રીતે અને નોકાસરોના પ્રયોગ દ્વારા, તેની રક્ષતા દર્શાવીને-સૂચવીને કહ્યું છે:-

‘કાપની તોય ફૂટે ધડેકાટ કે વાટ કે ધાટ તો નો બણાએ,
‘માર મારો’ ‘વિદારો’ વદી ગાયવત સીનપતિ બ્ય મ કવંત થયે.
થાય ધધકાટ જ્યમ વાદળાં તૂટનાં ફૂટતાં ભાગ્ય દશક ધ કેરાં,
છૂટતાં સરર શર ‘અરર’ કહીને ધમોધબ્બ પ્રાણી પડે છે ધણેરાં.
વીર લંકાનિવાસી અટંકા ગયા છેક ત્રાસી, ચર્મ મૂઠ નારી,
કેળના મર્જાવત મર્જાનાં બાળકાં રાક્ષસી ના શકી તોય ધારી.

‘સુમનગુચ્છ’માં તો કવિએ કેટલાક રાગ ‘ગીતગોવિન્દ’ના જ પસંદ કર્યા છે તે પદ્ય સંસ્કૃત સાહિત્યના ભાવેલી, શૈનાની, તથા પદાવલીની તેમના પર અસર બનાવે છે. કવિ પોતે નિલામપ્રિય અને શૃંગારરસિક હોવા છતાં, કેટલીક વાર આર્ષભાવન ને અનુરૂપ વિચારસરણિ તેમના મુખમાંથી સ્વાભાવિક રીતે જ અને સરળતાથી સરી પડે છે. એક કાવ્યમાં ગૃહિણી પોતાના પિયતમ પડેતને કહે છે કે:-

તમે મારા જીવન હું તમ દેહ, • મે ભણા ભાગ્ય ગૃહસ્થ હું ગેહ,
આપણુ બેની ધર્મ ને બકિતન’ જોડ, સદા નિમ કાપ’ કરીએ સજોડ,
તેથી પ્રભુ અવતરી પૂજશે કોડ...પાતનિયા મોહ થયો જહુ તમને...

‘સુમનગુચ્છ’માં અંતભાગમાં ‘મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયા કેસરે દિ’ન્દ’ને સ્વૈરા એકત્રીસા છંદમાં કવિએ ગુણિ-અંબલિ અર્પી છે તે તેમનામાં દલપતશાહી તત્ત્વ હતું તેની સાક્ષી પૂરે છે. વળી તે જ અવ્યસન્નમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, મત્સંગ, આપાધુધ વગેરે કાવ્યોમાં હેતુની નીતિપદ્ધાનના તથા હિપદેશાત્મક

તત્ત્વ છે તે પણ દલપતશાહી રીતિ જ સૂચવે છે. કેટલીક વાર કવિએ પ્રકૃતિ સૌન્દર્યનાં વર્ણનો કરતાં કાવ્યો લખ્યાં છે તેમાં કલ્પનાનો ચમકારો કે સુંદર 'ચખંદાવલોનો' અયોગ અમુક સ્થળે ધ્યાન ખેંચે તેવાં આદે છે. 'અમ' નામના કાવ્યમાં કવિ કહે છે કે:-

સિરે આગર જળની ધારી રે, જોણું સિંચે શકુંતલા વારિ રે,
ઠાઈ તેજોમય થઈ જાય રે, રોહે ચોભે દુષ્પન્તરાય...

આ છેવાં મોનાં રે...

x

x

x

અમે ચપલાનાં ચાપ ચલવીએરે, તેથી પ્રેમકટાક્ષ શીખવીએરે,
દેખાડીએ મોહાન્ધકારરે, વળી પ્રેમતણા ઝાંતકાર...

અમે ધૂળમાં નાવ ચલવીએરે, અમે પવન-પુરમ પર ચડીએરે,
અમે સુખકારી રે...

તે જ 'શ્રુમનગુચ્છ'ના અંતભાગમાં 'બાવાન્તર' નામના શીર્ષક નીચે કવિએ જે સંસ્કૃતપદોનો ગુજરાતીમાં અક્ષરશઃ અથવા બાવાનુવાદ મુકત રીતે કર્યો છે, તે કવિમાનસના ધડતર પર સંસ્કૃતસાહિત્યની અસર પણ સૂચવે છે અને સાથે સાથે કવિ મૂળનું દાર્દ પકડી કેટલી સફળતાથી તેને ગુજરાતીમાં હિતારી શકવાની શક્તિ ધરાવે છે તેનો સમર્થ પુરાવો છે. નેમના ગ્રિન શ્રુંગાર રહ્યો જ એક બાવાન્તરિત નમૂનો લઈએ:-

કામ ત્રિશોચનના ભયથી મૃગનેશ્વીનું વક્ત્રસ નિર્ભય ધારી,
પીન પયોધરના તટ મધ્ય થયો ઝટ લીન છકેલ વિહારી,
ત્યાં પણ નિર્દય માર પડે નરના કરથી સ્ફૂગ્ધાતથી તેને,
ક્યાંકિ તથો સુખ તે જનને અપરાધ કર્યો પ્રજુનો ખહુ જોણે.

x

x

x

અથવા,

અથ શસ્ત્રને શાસ્ત્રો, વીણા વાણી પુમાન ને નાર
યોગ્યાયોગ્ય બને છે, જે જન હાથે ચઢે તદ્દનુસાર.

x

x

x

અથવા જુદું જ પ્રચલિત થયેલા જોડે શ્લોકનું તેમનું ફોલોમાં સરસ
ભાષાંતર —

રત્નાકર જેવો પિતા લક્ષ્મી જેવી જાન,
બિલાટન પશુ કાળને જીએ લાગ્યની રહેણ !

x

x

x

જે થાવાનું હોય છે તેની બુદ્ધિ થાય,
સહાય પશુ તેવી મળે, તેવો પણ બચસાય.

‘અમરસત્ર’ નામનું તેમનું નાટક બરાબર સ્ફુટ નાટકની
રોતિનું જ અનુકરણ કર છે તેમા રાજ્યનીતિનું વસ્તુ છે, અને તે
દૂષ્ટાવાકના નરેશ તથા યુવાજને અપેક્ષા થયેલું હોઈ તેમને
જ ઉપદેશ આપવા લખાયું હોય તેનું અનુમાન થાય છે. અવગત
નાટકનું વસ્તુ અર્થબાવનાને પોષક અને ધર્માનુદાન છે અમરસત્રની
વીરતા, ધર્મપાલની મૈત્રી અને ધર્મપ્રવણતા, સ્ત્રી સુબદાનો પાત્રપ્રેમ
અને શિષ્યપ્રેમ, અરુપકેતુ, તથા પિશુનમહા તથા બિહારી તથા
માયાવતી અને વિષયની જાણી પડેલી અધર્મની બાજુ-વગેરે નીતિ-
પોષક તથા નીતિવર્ધક બોધતરવો જ નાટકમાં આવે છે શાકુતબ
કે ઉત્તરરામચરિત જેઠે તે સમાધા નાટક છે. શ્રી ગોવર્ધનરામના
સરસ્વતીચંદ્રમાં આવે છે તેમ બધાં જ પાત્રોના નામ ગુણ પ્રમાણે

જ પાડેલાં છે, અને તે બાબતમાં લેખકે શ્રી ધોતધનરામનું અનુકરણ કર્યું હોય તેવો સંભવ છે. પરિણામે આપું નાટક શ્રીકૃષ્ણમિશ્રચતિરચિત સંસ્કૃત નાટક 'અભોધયન્ત્રોદય'ની પેઠે આંતર અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વોને જ પાત્રો જનારી, અધ્યાત્મવિદ્યાનો બેધપાઠ આપતું બની જાય છે. એ નાટકમાં દોહતરામે કેટલીક વાર કવિતાઓ લાંબી લયરૂઢ અને સામાન્ય કે ટિની લખી છે, અને સંભ.પશુમાં તદ્દન ધરમશ્યુ અને નાટકની ગંભીર ભજ્જતાને ક્ષણિ પહેંચાડે તેવા વાક્ય પ્રયોગો તથા કહેવનપ્રયોગો કર્યા છે, છતાં સમગ્રતયા નાટક રસિક વાચકના મનપર સુંદર છાપ પાડી જાય છે અને તે સમયની ગુજરાતી નાટકની આરંભિક દશા જોત' કવિ માટે જહુમાન હિતપત કરાવી જાય છે.

ખીણું 'વસંતમાલિની' નામનું નાટક કવિએ લખ્યું હતું અને તે લખવા માટે પણ પ્રયત્નો થયા હતા તેવું જાણવા મળ્યું છે.

આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે દોહતરામે મનસુખરામભાઈની પ્રેરણાથી ગોવર્ધનરામના સરસ્વતીચંદ્રનો ખીજો બાગ બહાર પડ્યો, ત્યારે ૪૦ દિવસમાં જ 'કુસુમાવલી'ની કાદંબરી તખી નાખી, તે તેમની આત્મઅધ્યા, બેડો સંસ્કૃત બાપાનો અભ્યાસ, કલ્પનાશીલ મગજ તથા ખંત બતાવે છે. સરસ્વતીચંદ્રની પેઠે કુસુમાવલીનાં પત્રોનાં નામ પણ ચુલુ પ્રમાણે પાડેલાં છે. સરસ્વતીચંદ્રના પહેલાં લાગતી પેઠે કુસુમાવલીમાં પણ બે રાજરનાં રાજકુટુંબીઓની કથા આવે છે. સરસ્વતીચંદ્રકારની પેઠે દોહતરામે પણ કથાના અંતમાં વાચકને ઉદ્દેશીને એક ફકરો લખ્યો છે, અને કથાનું રહસ્ય-હાદ પ્રગટ કર્યું છે. તે સમયના સંસ્કૃતપ્રેમી વિક્ષાન લેખકોની પેઠે, સરસ્વતીચંદ્રમાં આવે છે તેવાં જ પાત્રોનાં, જંગલનાં, નદીનાં, ઝપઝપીનાં વર્ણનો કુસુમાવલીમાં પણ આવે છે. ફેર માત્ર એટલો કે વર્ણનોમાં દોહતરામ.

વધારે પ્રમાણમાં અને સ્પષ્ટ રીતે કાદંબરીકાર બાણ બટનું અનુકરણ કરે છે. દોહતરામની આ કથામાં હિત્રેશ્વરજી, ઉષમાજી, વ્યાવૃત્તિજી અને શ્લેષો કાદંબરીની છાયાને જ અનુવર્તે છે. છતાં જ્યારે વાતચીત ચાલતી હોય છે ત્યારે અથવા હૃદયને હલમલાવી મૂકે તેવી લાગણીનું વર્ણન થતું હોય છે ત્યારે આ સંસ્કૃતપ્રચુર કથાની શૈલી સરળ, વેધક અને ટૂંક વાક્યોવાળી પણ બનતી જોવામાં આવે છે. આ કથા વાંચ્યા પછી આપણા મન પર એક છાપ સ્પષ્ટ જોઈ છે, અને તે એ કે લેખક સંસ્કૃત સાહિત્યના અઠંગ અભ્યાસી છે. કુસુમાવલી અપૂર્ણ થઈ છે તે વખતના નામર બીજામ્પિતામહ શ્રી મનસુખરામ ત્રિપાઠીને. તેમના જ સૂવાક્યો અને સુવિચારો લેખકે કુસુમાવલીમાં ગૂંથીને તે માગા તેમની જ ગ્રીવામાં અપૂર્ણ કરી છે તેમ તેમણે કહ્યું છે, અને તે યથાર્થ છે. ‘અસ્તોદય’માં આવે છે તે જ શૈલીના, સંસ્કૃતમય, પ્રૌઢ, વિચારગભીર ફકરાઓ કુસુમાવલીકરે પણ કથામાં યથાસ્થાને મૂક્યા છે. ધૈર્ય, આશા, કામ, અસ્ત તથા હિંસ, નારીનું પ્રાપ્ત્ય, કુર્બાનતા વગેરે વિષયો પરના તે ફકરાઓ આપણને ‘અસ્તોદય’કારની યાદ અપાવે છે. આમાં વર્ણન કરાયેલું કામ-સેનાતું તથા કેસરીસિંહનું અનપત્યતાદુઃખ કાદંબરીકારે કરેલા વિલાસવતી તથા તારાપીડના અનપત્યાદુઃખના વર્ણનની છાયાનું સ્મરણ કરાવે છે. કનકપુરીના વર્ણનમાં, વસંતવિલાસિની તથા કુમાર માધવસિંહની કામજ્વરની પીડાના વર્ણનમાં, વસંતયા માધવસિંહને જે પ્રેમપત્રિકા લખે છે તેના વર્ણનમાં પણ આપણને કાદંબરીની છાયાનું સ્પષ્ટ સ્મરણ થાય છે. લેખક લૂણાવાડામાં દિવાનપદે લાંબો વખત રહેલા, અને ત્યાં જે કાવતરા તથા કૃત રાજ્યનીતિનો તેમણે જે અનુભવ કરેલો, તેના પરિણામરૂપે આપણને આ કથામાં કનકપુરી તથા મણિપુરી—આ બે રાજનગરીનાં રાજકુટુંબીઓની વીતક-કથા મળી છે. સરસ્વતીચંદ્રના બીજા ભાગમાં કુમુદને જેમ પ્રતાપ બહારવટીઓ લઈ જાય છે, તેમ આ કથામાં પણ માનસિંહ બહાર-

વટિયો બની અનેક વ્યક્તિઓનું હરણ કરી જાય છે. સ્થળે સ્થળે શાકુંતલ, ઉઠરસમયરિત, મેઘદૂત, કુમારસંભવ વગેરે સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી ઉત્ત કરેલાં વાક્યો, શ્લોક-કંઠશ્લોકો અથવા તેમાંના શ્લોકોનો અર્થાનુવાદ આવે છે. પાંડિત્યપ્રચુર આ કાદંબરીકથામાં લેખકે સંસ્કૃતનું જ્ઞાન બરાબર પચાવ્યું છે તેની આપણને ખાતરી થાય તેમ છે. છતાં કોઈપણ જગ્યાએ રસદાતિ થતી નથી તે એક ધ્યાનપાત્ર હકીકત છે. વસ્તુનો પ્રવાહ એવી રીતે રહે છે કે વાચકને તે માટે કુતૂહલ અને જિજ્ઞાસા થાય. વિભગાએ અને સુશુણ્સિંહે- તેમના જેવાં વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળાં મનુષ્યોએ લગ્નમંથિત્રી જોડાયા પહેલાં શરીરસંબંધ બાંધ્યો તેમ ચીતરવામાં લેખક કામની કુર્નિ-વારતા તથા સ્ત્રીપુરુષનું પરસ્પર અજ્ઞેય આકર્ષણ બતાવવા માગે છે. અને આખી વાર્તાને અંતે મનસુખરામલાદનો મુદ્દાલેખ ચત્તો ધર્મસ્તવો જયઃ 'જ્યાં ધર્મ' ત્યાં જય' સિધ્ધ કરવા માગે છે.

આ રીતે જોતાં આપણને ખ્યાલ આવશે કે દોલતરામ ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યની વિકાસબુમિકામાં જેમ એક નોંધપાત્ર તખ્ત-ક્ષાના પ્રતિનિધિ અને પુરસ્કર્તા છે, તેમ નવલકથાના ક્ષેત્રમાં પણ તેમણે એક સ્મરણીય સીમાચિહ્ન મૂક્યું છે. અને આ સંધર્ષના પ્રવૃત્તિ તે પોતાના દિવાનગીરી જેવા કાર્વભારથી લયી પડતા જીવનમાં જે અવકાશ મળતો તેમાં જ કરતા, અને પોતાનું મન બહેલાવતા એવું તેમણે પોતે જ લખ્યું છે. એ ખરેખર અમિનંદનીય છે તેમની કૃતિઓ તેમની રસિક કલ્પનાને, અને સંસ્કૃતના જોડા સદ્-ભાવભરેલા અભ્યાસનો, તથા અમુક સ્થળે, ધ્યાન ખેંચે તેવી તેમની સર્જનશક્તિનો અચૂક પુરાવો પૂરો પાડે તેવી છે.

૧૪ નડિયાદના વિદ્વાનો (ચાલુ)

શ્રી છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા: નડિયાદના નાગર વ્યાજીશ્રુ હતા. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૯ માં નડિયાદમાં જ થયો હતો. તેમની માતાનું નામ બેનબા કિરપાદત પંડ્યા હતું. નડિયાદની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં કેળવણી લઈ, તેઓ મુંબઈ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં આગળ કેળવણી માટે ગયા હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૦ માં તેમણે બી. એ. ની પરીક્ષા ઓનર્સ સાથે બીજા વર્ગમાં પસાર કરી. ઇતિહાસના વિષયમાં વધારેમાં વધારે ગુણ મેળવવાથી તેમને વિદ્યાપીઠનું જેમ્સ ટેલર ઇનામ, તથા ઇતિહાસ અને અર્થ-શાસ્ત્રમાં પ્રથમ સ્થાને આવવાથી ઈંગ્લંડનો કોબ્ડન ક્લબ મેડલ મળ્યા હતા, અને એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં જ તેઓ ફોલો તરીકે નીમાયા હતા. તે કોલેજમાં તેમના સહાધ્યાયીઓમાં દિ. બ. નરસિંહરાવ બોળાનાથ દિવેટિયા, દિ. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય મુવ, સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી તથા મ્. રા. બ. કમળાશંકર ત્રિવેદી હતા. તેમનું પ્રથમ લગ્ન સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈનાં બેન સૌ. સમર્થલક્ષ્મી સાથે ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં થયું હતું. તેમના ન્યેપ્ઠ પુત્ર પ્રો. કાન્તિલાલ પંડ્યા, એમ. એ. પી. એચ. ડી. લંડન. ગુજરાતી સાહિત્યના અને વિજ્ઞાનના સારા અભ્યાસી છે, અને તેમણે સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે. એમની પુત્રી

સૌ. વસંતમાનું લગ્ન નાડ્યાદના જ સાહિત્યભક્ત સજ્જનહૃદયી શ્રી ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા સાથે થયું હતું, પણ તે નાની ઉંમરમાં મરી ગયા હતાં.

કાલેજનો અભ્યાસ પૂરો થતા પછી તેઓ રાજકોટ, લાવનગર, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે નીમાયા હતા. તે સમય દરમ્યાન તેમને સર મનુભાઈ મહેતા તથા દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરી જેવા સુખાત્ર વિદ્યાર્થીઓને લાણાવવાનું સદ્ભાવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. ૧૮૮૫ માં તેઓ મુંબઈની શહેરસુધરાઈની ગુજરાતી શાળાઓના ડેપુટી એક્ઝિક્યુટીવ ઈન્સ્પેક્ટર નીમાયા. ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં તેમની નોકરી બ્રિટિશ સરકારે જૂનાગઢ રાજ્યને ઊછીની આપી, અને ત્યાં તેઓ ત્યાંના દિવાન શ્રી હરિદાસ વિહારીદાસ દેસાઈની ઓફિસના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ નીમાયા. અનેક ખાનાઓનો તેમને ત્યાં અનુભવ મળ્યો હતો. અનેક વખત તેમણે એક્ટિંગ દિવાન તરીકે પણ કામ કર્યું હતું. તેમનું કામ પ્રામાણિક અને ખૂબ સંતોષકારક તરીકે વખણાયું હતું. જૂનાગઢના નવાબ સાહેબ સર રસુલખાનજીનો પણ તેમણે ખૂબ વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં બ્રિટિશ નોકરીમાંથી તેઓ નિવૃત્ત થયા બાદ પણ તેમને જૂનાગઢ રાજ્યે કેળવણી ખાતાના ઉપરી નીમ્યા હતા. તે વખતના રાજ્યના એડમિનિસ્ટ્રેટર શ્રી રેન્ડોલ્ફ સાહેબ તથા શ્રી રાખર્ટગન સાહેબને તેમના પર ખૂબ પ્રીતિ હતી. ૧૯૨૦ માં નામદાર સાહેબ શ્રી ચંદાબતખાનજી રાજ્યગાદી પર આવ્યા, ત્યારે શ્રી હમનલાલને રાજકોટ ખાતે તેમણે રેસિડન્ટ સાહેબની પાસે પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે રૂ. ૫૦૦)ના પગારથી નીમ્યા હતા. તેમનું ખોટું લગ્ન મુંબઈના મુખ્ય સિધ્ધ સાહિત્યપ્રિય શ્રી ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાદિકર્ના ખૈત્રી સૌ. નિર્મળલક્ષ્મી સાથે ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં થયું હતું.

સંસ્કૃત સાહિત્યની સમાસપ્રચુર, વિદ્વાપૂર્વ, કાવ્ય શ્રી બાણ્ય-

બટની રચેલી રસિક નવલકથા કાદંબરીને શ્રી હનનલાલે ગુજરાતીમાં ઉતારી છે. તે કામ અતિશય કઠિન હોય, શ્રી હનનલાલની વિદ્વાની સાક્ષી પૂરે છે. બાણબટની કથામાં અનેક અજંઘરા તથા રાખ્દસમા-સોનાં ગાદાં જંગલ, અને લાંબાં વાક્યો આવે છે; તેમનું રસક્ષતિ થવા દીધા સિવાય સુવાચ્ય ગુજરાતીમાં બાણાન્તર કરવું તે એક ઉચ્ચ કાટિની સિધ્ધિ છે; અને તે શ્રી હનનલાલ પંડ્યાએ પ્રાપ્ત કરી છે. તે અનુવાદ ઉપરથી જ નડિયાદના કવિ ચિત્રકાર શ્રી કૃષ્ણચંદ્રભાઈએ ગુજરાતી રંગભૂમિને તેમનું અતિલોકપ્રિય થયેલું ‘મહાસ્વેતા-કાદંબરી’ નાટકનું અપૂર્ણ કયું. ઈ. સ. ૧૯૨૮ માં નડિયાદ મુદ્રાને સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન બરાલું. ત્યારે તેમને સ્વાગત મંડળના અધ્યક્ષ નીમવામાં આવ્યા હતા.

કાદંબરીના અનુવાદ ઉપરાંત તેમણે કાષ્ઠસ્તનું અનુકરણ (અનુ-વાદ, પ્રસિધ્ધિ વર્ષ ઈ. સ. ૧૯૧૫), એક અપૂર્ણ લગ્ન (અનુવાદ, ૧૯૧૬) મનોરંજક વાર્તાવલી. ભાગ ૧, ૨ (૧૯૧૮), કાષ્ઠેટનો ઉપદેશ (૧૯૧૮), વિશ્વધ્વસ્તોદ (છત્રેજી પરથી અનુકૃતિ કરાયેલી નવલકથા, ૧૯૧૬), બાલ કાદંબરી (વિદ્યાર્થીઓ માટે, ૧૯૧૬), સંક્ષિપ્ત કાદંબરી અને વાસવદત્તા (૧૯૨૫), સચિત્ર ગુજરાતી મૂળાક્ષરનાં પાનાના પેટીઓ વગેરે લખ્યું છે.

સ્વભાવે શ્રી હનનલાલ પંડ્યા બહુ જ સાન્નત તથા સૌમ્ય અને મિલનસાર તથા નિરાકંબરી હતા. તે પ્રૌઢ અને મંજીર પ્રકૃતિના અને વિચારસિક્ક હતા. તેમના એક પુત્ર શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યા હાલ રાજકોટની શ્રી ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક છે, અને કવિતાઓ લખી પિતાના પગલે ચાલવા સ્વત્વ કોશીશ કરી રહ્યા છે.

શ્રી અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની નડિયાદના વડનગરા

નાગર હતા. તેમનો જન્મ નાડયાદમાં જ સંવત ૧૯૩૬ આસો સુદિ પૂનમને સોમવારે (તા. ૧૮ મી ઓક્ટોબર, ૧૮૮૦ ના રોજ) થયો હતો, અને અવસાન તા. ૨૮-૪-૧૯૪૨ (સંવત ૧૯૯૮ ના ચૈત્ર સુદિ અગિયારશ)ના રોજ મુંબઈમાં થયેલું. તેમના દાદાનું નામ મનસુખરામ જાની અને માતાનું નામ કનલક્ષ્મી મણિરામ પંડ્યા હતું. પ્રાથમિક કેળવણી તેમણે નાડયાદમાં જ અને અમદાવાદમાં લીધી, અને કૌલેજ કેળવણી મુંબઈમાં તથા 'જૂનાગઢમાં લઈ ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં ફિઝિક્સ તથા ડેમિસ્ટ્રીના વિષયો લખી. એ. થયા. સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામનું મરણ થતાં તેમને સિક્કની નોકરી રવીઝરવી પડી. પ્રારંભમાં તેઓ મુંબઈમાં જ પન્તાગાલ હાઇસ્કૂલમાં વિજ્ઞાન અને ગુજરાતી શીખવતા (૧૯૦૭) ૧૯૦૯ ના એપ્રિલથી તેઓ 'ગુજરાતી' પત્રના સહતંત્રી તરીકે નિભાયા. પ્રેમાસિક 'સમાલોચક'ના તંત્રી ખાતામાં પણ તેમણે કામ કરેલું. અને ૧૯૧૪ માં તેમના સહતંત્રિત્વ હેઠળ 'સમાલોચક' માસિક બન્યું હતું. પત્રકાર તરીકે તેમને બહુ જ પરિશ્રમ લેવો પડ્યો હતો, અને સાહિત્યના અભ્યાસમાં તથા સંશોધનમાં તેમને પ્રબળ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં તથા વેદાંતમાં તેમને બહુ રસ હતો.

૧૯૦૭ માં તેમણે 'અખોલકત અને તેની કવિતા' નામે લેખ લખ્યો હતો. પછી પ્રાથમિક આખ્યાનેની ઉત્પત્તિનો નિર્મલ (૧૯૦૮), નાકરચરિત (૧૯૧૩), સુદામા ચરિત (વિવેચન-૧૯૦૯-૧૦), પ્રેમાનંદનાં નાટકો (૧૯૧૪), સુભદ્રાકરણનું સંશોધન (૧૯૧૯), હારવંશનું ભાષાંતર-ભાગ ૧,૨ (૧૯૨૦-૨૧), સિંહાસન ખત્રિશી-ભાગ ૧,૨ (૧૯૨૪), બોજ અને કાલિદાસ (૧૯૧૭), કિલ્લે પટેલ (ભાષાંતર, ૧૯૨૬), હરિલીલા પોડચકલ-ભાગ ૧,૨ (૧૯૨૮-૨૯), હસ્તલિખિત પુસ્તક સવિસ્તર નામાવલિ (૧૯૨૩, ૧૯૨૯) તેમણે પ્રગટ કરેલાં. તેમણે ફેર્નસ સંગ્રાના મદદનીશ સેક્રેટરી તરીકે પણ

અગત્યનું કામ કરેલું. તેમને શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીએ સ્થાપેલા શ્રેયઃ-
સાધકમંડળના અધિકારીપદમાં લીધેલા. તેઓ ચૂરત સનાતની હતા.

તેમની કૃતિઓ પરથી સહેજે જોઈ શકાય તેમ છે કે તેમને
સંશોધનનો ખૂબ શોખ હતો અને અત્રિશ્રાંત મહેનત અને ખર્ચ
તેમના ખાસ શુભે હતો. સ્વભાવે તેઓ શાન્ત પ્રકૃતિના હતા.

શ્રી ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા નડિયાદના વડનગરા
નાગર હતા. તેમનો જન્મ સંવત ૧૯૪૦ ના જ્યેષ્ઠ વદિ આઠમને
રોજ (ઇ. સ. ૧૮૮૪ ના જૂનની ૧૬ મી તારીખે) થયેલો. તેમના
દાદા મણિશંકર ઝિરિજશંકર પંડ્યા તથા તેમના પિતાની ગામમાં
સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. તેમના માતૃશ્રી જલ-લક્ષ્મી સાક્ષર શ્રી દોલ-
તરામ કૃપારામ પંડ્યાના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘બ્રહ્મની વેલ’ સમાન
હતાં, અને તે ગુણુ શ્રી ચંદ્રશંકરમાં ઉતર્યા હતા તેમનું લાડકું
નામ કુલિયાબાઈ હતું. સેવાપરાયણતા પણ તેમને તેમની માતા
તરફથી મળેલો ગુણ હતો. નાનપણમાં તેમને બધાં ‘કુલિયા જન્માદાર’
તરીકે ઓળખતા, કારણકે જ્યાં જ્યાં ત્યાં તેઓ ગાતાની શુદ્ધિથી
અને સ્વચ્છતાથી ભાત પાડતા. મેટ્રિકમાં તેઓ પ્રસિદ્ધ શિક્ષણશાસ્ત્રી
શ્રી હમલાલ શંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીના હાથ નીચે બાંહેલા. એમનું લગ્ન
કાદબરીના અનુદાસ શ્રી હમનલાલ પંડ્યાના જ્યેષ્ઠ પુત્રો શ્રી વસં-
તલા સાથે થયેલું. સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામ વસંતલાના આમા ધાય.
વસંતલા સાથે તેમનો વિવાહ તે બંને મર્મમાં હતાં ત્યારે થયેલો,
અને નાનપણમાં બંને સાથે જ રમેલાં હતાં. તેમનામાં લેખનની
અભિરુચિ બહુ વહેલી જાગી હતી. તે અંગ્રેજી બીજા ધોરણમાં
હતા, ત્યારે નડિઆદમાં નીકળેલા તાજૂતને જોઈને તેમણે ‘તાજૂત’
નિમે નિર્મલ લખેલો, અને તે ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’માં છપાયેલો. અંગ્રેજી
માંયમા ધોરણમાં હતા, ત્યારે તેમણે નાટક અને કવિતાઓ રચવા

મંડેલી. તેમનું પહેલું કામણુ 'શ્રી નડિયાદ વડનગરા નાગર યુવક-
મંડળ'માં તેમણે કરેલું. તેઓ બહુ સારા વક્તા હતા, અને તેમનો
મુખપાઠ સાંભળીને શ્રી કમળાચંદ્ર ત્રિવેદીએ તે હૃદયસ્ફુર્તિમાં હતા
ત્યાંથી જ તે બાળત લલિત્ય લાભેલું.

ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામ હાઈકાટની વફી-
દાત છોડી નડિયાદ આવી રહ્યા. ત્યારથી ચન્દ્રચંદ્રને તેમનો નિકટ
પરચય થયો, તે ૧૯૦૭ ના જાન્યુઆરીમાં સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામ
ગુજરી ગયા ત્યાં સુધી કામ ચલ્યો. ચન્દ્રચંદ્રને સંસ્કારિતા અને
વિદ્યાપ્રેમ આ સંબંધે જ અપેક્ષા હતી તે હિપરાંત નાગરોના બીજા-
પિતામહ શ્રી મન મુખરામજીની અસર પણ તેમના મનસ ધડ-
તરમાં ખૂબ પડેલી. ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં તેઓ મેટ્રિક થયા. પછી
ફિઝિક્સ-રેટન ફેલોજ તથા જૂનાગઢની બહાઉદ્દીન ફેલોજમાં તેમણે
અભ્યાસ કર્યો. તે અરસામાં સદિત્ય, નિમિષલેખન, ક્રિકેટ-ફૂટબોલ
વગેરે ગમતમનો, ચર્ચામંડળી વગેરેમાં તે આગળ પડતો લાગ
લેતા. ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં તે ન્યાય અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો લઈ
બીજા વર્ષમાં બી. એ. થયા. એમ. એ. માટે પ્રો. મળ્લરની ટેકનો-
લોજિકલ પ્રયોગશાળામાં ફેમિન્ટ્રી વિષય લઈ તેમણે તૈયારી કરેલી,
પણ નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે તે તે પરીક્ષામાં બેસી શક્યા નહિ.
જતાં ટર્મ્સ બરેલી, એટલે ૧૯૧૩ માં તે એલ. એલ. બી. થયા.
૧૯૦૭ થી ૧૯૧૭ સુધીમાં તેમણે ધણું કામ કર્યું હતું. અભ્યાસકાળ
દરમિયાન જ ૧૯૦૫ માં તેમણે 'સમાજોચક' ગ્રંથ સિકલું તંત્ર
ચોતાના હાથમાં લીધેલું. તેમાં 'તન્મય'ના ઉપનામથી તે 'સુમન-
સંયમ' નામની લેખનગણ લખતા. તે હિપરાંત ચરિત્રો, નેત્રો, લેખો
વગેરે પણ તેમાં તે લખતા. પછી તે વસન્ત, સુંદરી સુખાધ, ગુજ-
રાતી, પ્રજાપંથુ, મુખર્ષ સમાચાર, હિંદુસ્તાન વગેરે સામયિકોમાં
શિટ અને સંસ્કારી શૈલીમાં લેખો લખતા. કાન્ગ્રેસની સભાઓમાં,

વિદુષી શ્રીમતી ઝેની જેસેન્ટની 'હોમરુલ લીગ'ની ચળવળમાં, સાહિત્યસભાઓમાં તે સુંદર વક્તૃત્વજ્ઞાથી, ચોટદાર શૈલીમાં ભાષણો આપતા. પણ ૧૯૧૬ ના ઓગસ્ટમાં તેમનાં પત્ની વસંતબા મુજરી મર્થા અને ૧૯૧૮ માં તેમને દમનો બાધિ લાગુ થયો, ત્યારથી તે બહુ સતત પરિશ્રમ લઈ શક્યા નહિ.

૧૯૧૯ માં તેમનો કાવ્યસંગ્રહ 'સ્નેહાંકુર' પ્રગટ થયો. તેમનાં કા થોમાં દલપતસહી સરવના છે, અને ક્યાપીની ભાવમયતાની છાંટ છે-જો કે સાચો કાવ્યશુણ, સમર્થ કદવના અને ચમત્કૃતિનો અગાવ છે. ૧૯૧૬ માં તેમની પાંચ પ્રેમકથાઓ પ્રગટ થઈ ૧૯૧૭ માં પડિન ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીનું જીવનચરિત્ર અને ૧૯૩૦ માં 'કાવ્યકુસુમાન્જલિ' પ્રગટ થઈ.

તેમનો સ્વભાવ મમનાળુ, ઉદાર, યોગ્ય લઘુવસ્ત્રોને આગળ લાવી યોગ્ય સ્થાને મૂકવાની નિયોજક શક્તિવાળો અને કદરવાન હતો. અનેક પાછળથી વિખ્યાત થયેલા લોકો તેમને લાંબને પ્રસિદ્ધિમાં આપ્યા છે, પણ તેમની માંદગીમાં અને મુશ્કેલીમાં તેમની પડખે બાળે જ કોઈ જિજ્ઞાસુ રહ્યું છે. તે હિમતવાન અને મુકાવવાની તાકાતવાળો હતો; પણ દુર્દેવના ચોરો અને દમના બાધિએ આ અનેક રીતે મુશ્કેલીને ઉપયોગી જીવનને પોતાનું યોગ્ય સ્થાન લેવા દીધું નથી ચન્દ્રચાંદર એટલે પ્રવૃત્તિ, કાર્યનો ધમધમાટ. એ મુબાઇથી નકિયાદ આવે ને ડાહીલક્ષ્મી લાયબ્રેરીના મેડો. વ્યાખ્યાનમાળાઓથી મુંઝેલો, સાહિત્યરસિક જનતાને અનેક સાક્ષરો અને કવિજ્ઞાનો લાભ મળે. તેમની નિયોજક શક્તિ અને બોજાઓમાં કાર્ય માટે ઉત્સાહ પ્રેરવની શક્તિ તો અદ્વૈત અદ્વૈત હતી. સન્નેગોએ તેમને પાછળથી કેટલાક પુરુષોનાં ગુણધર્મોના લખવામાં અતિશયોક્તિ તરફ પ્રેર્યા હશે, પણ તે અસત્ય બાળે જ કહેતા. તેમના મોજન્યની સુગંધ તેમની આસપાસ પ્રચરી રહેતી.

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ નડિયાદના પાટીદાર તેઓ દ્વેષે પોળમાં રહેતા. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં નડિયાદમાં જ થયેલો. તેમણે પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક કેળવણી જન્મભૂમિમાં જ લીધી હતી. કોલેજ કેળવણી તેમણે મુંબઈ વિહસન કોલેજમાં અને બરોડા કોલેજમાં લીધી હતી ૧૮૯૮માં તે બી. એ થયા અને ૧૯૦૦માં તે એમ. એલ. બી. થયા. તે પરીક્ષાના પરિણામની તે રાહ જોતા હતા તેવામાં જ ઇ. સ. ૧૮૯૮-૯૯ના દુકાળમાં રેવન્યુ નોંધણીએ કરેલા અત્યાચારો સંબંધમાં તપાસ કરવા કમિશન નીમાયું તેમાં તે સર ગેકગ્રાસને મદદ કરવા ગયા. આ તેમની જાહેર જનતાની સેવામાં પ્રથમ દીક્ષા. ૧૯૦૧ માં તે અમદાવાદ વડીલાતકરવા આવ્યા. ૧૯૦૫ માં કોન્ગ્રેસનું અધિવેશન લરાયું ત્યારે તે બહારમામ નાણું ઊધરાવવા ગયેલા. ત્યારથી અમદાવાદના દરેક જાહેર કામમાં મગનભાઈની હાજરી હોય જ.

તે સારા અને પ્રભાશાળી વક્તા હતા. આ અરસામાં સ્વદેશીનું મોળું સમસ્ત દેશ પર ફરી વળ્યું. તેમાં તેમણે આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો, સ્વદેશી સ્ટોર્સ કાઢવામાં બહુ મદદ આપી અને લોકલાગણી જનમૂત કરવા તથા કેળવવા કાવ્યો લખવાની શરૂઆત કરી. તેમાંનું 'એક દિન એવો આવશે' કાવ્ય બહુ લોકપ્રિય થયું હતું. ક્ષાત્રપાળ રાણા પ્રતાપ વિખેનું તેમનું આખું કાવ્ય પણ લોકપ્રસંગ પામ્યું હતું. સ્વદેશી હીલચાલમાં તે ભાગ લેતા તેથી સરકાર તેમની તરફ સાથેક ઈર્ષિએ જોતી. તે એક સાચા અને શુભ દેશમંત્ર હતા પાછળથી રાજકીય વિષયોમાં મતભેદ હિતપત્ર થયા ત્યારે પણ તે પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય સ્પષ્ટપણે અને નીકરતાથી કહેતા અચકાયા નથી. ડહોલદમી લાયઅરીવાળા પટેલ મેદાનમાં તેમના કંઠમાં, જે કંઠમાં લોકોએ પહેલાં ફૂલોનો માળા આરોપી હતી તે જ કંઠમાં ખાસકું ફેંક્યું, તે તેમણે સ્વસ્થતાથી અને ગંભીરતાથી, જરાપણ

ઉચ્ચક્રાયા વિના ઝીલી લીધું તે કઈ નાનીસૂની વાત ન કહેવાય. ૧૯૧૫ માં દોમરુલ લીમની ચગવળેમાં તે અમદાવાદ જિલ્લાની શાખાના સેક્રેટરી નીમાયા હતા, અને અનેક ગામોમાં ધૂમી ભાષણો કરી, તેમણે ૬૦ શાખાઓ સ્થાપી હતી. તેમની દેશદાઝ અને ધગશ બહુ ઊંડાં, સ્વસ્થ અને નેકદિલનાં હતાં. ૧૯૨૬ માં ખેડા જિલ્લા સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે તેની વિરુદ્ધમાં પ્રથમ સુર કાંડવાની હિંમત તેમણે જ બતાવી હતો. અને છતાંય જમીન મહેનુષ સંબંધમાં અનેક અગ્રેજીમાં લેખો લખી મોકલી, ખેડૂત પક્ષનું અમર્યાન પણ તેમણે જ કરેલું. ત્યાર પછી તેમણે રાજકારણ છોડી દીધું. અને સાહિત્ય અને ધર્મના વિષયોનું વાચન કરવામાં અને લેખન કરવામાં તે પડ્યા. તેને પરિણામે તે ગીના જ્યોતિ, ઉપનિષદ જ્યોતિ અને બ્રહ્મસૂત્ર જ્યોતિ લખી શક્યા. તેમાં મૂળ આકરમ્-ચો-પરસ્થાનત્રયીના અનુવાદ ઉપરાંત સ્વતંત્ર ટીકા પણ છે. આ ગ્રન્થો ૧૯૨૭ અને ૧૯૨૬ માં પ્રગટ થયા હતા. ત્યાર પહેલાં તેમણે વૈદેહી વિજય (૧૮૯૬), ક્ષાત્ર-પાળ કાવ્ય (૧૯૦૬), કૃષ્ણમાંજલિ (કાવ્ય સંગ્રહ ૧૯૦૬), કાવ્યાર્થ-પ્રદીપ ('સુદર્શન'માં પ્રગટ થયેલું. ૧૯૧૦), શિક્ષકનું કર્તવ્ય (નિબંધ ૧૯૦૭) સ્વદેશી હિલચાલ (૧૯૦૮), અભિસાન સાકુંતલ (ભર્ષાતર ૧૯૧૫), Studies in Land Revenue and Economics (૧૯૨૫) પ્રગટ કર્યાં હતા. તેમણે સીલીએ લખેલા Expansion of England તો અનુવાદ પણ કર્યો છે.

શ્રી મજનભાઈ પટેલ સરળ સ્વભાવના, નીડર સ્વતંત્ર વિચારક અને નિરાકળગી દેશસેવક અને સાહિત્યપ્રિય સન્નજન હતા.

શ્રીધનરાજેર હીરાજીકર ત્રિપાઠી નડિયાદના વડનગરા નાગર છે. તેમનો જન્મ સંવત ૧૯૪૫ માં ભાદરવા સુદ એકાદશીને દિવસે થયો હતો. તેમના દાદાનું નામ મહારાજેર ત્રિપાઠી અને માતાનું નામ વૃણજલક્ષ્મી છે. તેઓ મેટ્રિક સુધી જ લાવ્યા છે. મેટ્રિકમાં હતા

ત્યારથી જ તેમણે 'આય'ધર્મ'પ્રકાશ' વગેરેમાં લેખો લખવાની શરૂઆત કરેલી. સુંદરીબુધોધર્મ તે 'સદ્વિવાસી' ઉપનામથી લખતા. ૧૯૧૦ ની સાલમાં 'યુજરાતી પંચ'માં તે ટૂંકરીડર તરીકે રહ્યા. ત્યારથી તે 'અધુસમાજ'ના સંભાસદોના પરિચયમાં આવ્યા. અને રા. ડાહ્યા-ભાઈએ 'યુજરાતી પંચ'માં નાની નાની નેધિ લખવાના કામમાં તેમને શિશુણુ આપ્યું. એકઠ વર્ષ પછી તે 'યુજરાતી' પત્રમાં જોડાયા. ત્યાં તેમને ભાષાન્તરે તથા જીજ્ઞ પ્રકારના પત્રકારિત્વના કામની તક મળી. સાત વર્ષ તેઓ તેમાં રહ્યા. તે દરમ્યાન તેમણે સાહિત્ય-વ્યવસાય ધધાર્યો. તે પત્રમાં વાર્તાઓ લખવાનું કામ તેમને સોંપવામાં આવ્યું. ૧૯૧૭ માં 'યુજરાતી પંચ'માં તેઓ ઉપતંત્રી તરીકે જોડાયા. હજી પછી તે તેજ કામ કરે છે. ઇતિહાસ તે તેમનો પ્રિય વિષય છે. તેમણે વાર્તાવૃક્ષ (૧૯૧૪), ચોખેરવાલી (દાગોરની નવલ કથાનો અનુવાદ-૧૯૧૬), અજકકિશોરી (સચિત-૧૯૧૬), રવદેશ (નિબંધો ૧૯૧૮), સુમનસંચય (કાવ્યો-૧૯૧૮), દૂપણું વહાણું (દાગોરની નવલ કથાનો અનુવાદ-૧૯૧૭), દાગોરની દૂંકો વાર્તાઓ (અનુવાદ-૧૯૨૦), સત્તરમી સદીનું ફ્રાન્સ (એલેક્ઝાન્ડર કુમાના ધી મસ્કેટિયર્સનું ભાષાન્તર ભાગ ૧-૧૯૨૦), પ્રબોધકુમાર (સચિત-૧૯૨૨), સુરાર બધન (સચિત-૧૯૨૩), દિવ્ય જ્યોતિ (૧૯૨૩), દિવાની કે શાથી ! (વીફો ફેશિન્સના 'The woman in White'નું ભાષાન્તર-૧૯૨૩), અનુપમ ઉષા (૧૯૨૭), સોરઠના ચિતારા (ઐતિહાસિક નવલકથા ૧૯૨૮) તથા રૂપેરી રાજહંસ (કિટેક્ટીંગ નવલ કથા-૧૯૨૯) પ્રગટ કર્યાં છે.

શ્રી માન્તિલાલ જગનલાલ પંડ્યા નડિયાદના નાગર બ્રાહ્મણ છે. તે બાણભટ્ટની કાદળરીના અનુનાદક શ્રી જગનલાલ પંડ્યાના પુત્ર થાય તેમનો જન્મ નડિયાદમાં ઇ. સ. ૧૮૮૬ ના ઓગસ્ટના ૨૪ મી તારીખે થયો હતો. 'સરસ્વતીચન્દ્ર' ના જીજ્ઞ ભાગની

‘નિવાપાંજલિ’ જેમને અર્પણ કરવામાં આવી છે તે સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામનાં નાનાં બેન અ. સૌ. સમર્થલક્ષ્મી તેમનાં માતા થાય. પિતા તરફથી તેમને સંસ્કારિતા, ગુણવત્તા અને સૌજન્ય વારસામાં મળ્યાં છે. તેમનું લગ્ન શ્રી તનસુખરામ ત્રિપાઠી, જેઓ અતિશય ઊંડા અભ્યાસી છે અને જેમણે ‘કુટુંબીમતમ’ વગેરે પર ટીકા લખી છે, તેમની ન્યેઠ પ્રુત્રી સૌ. ઉમંગલક્ષ્મી સાથે થયું હતું. તે બેન ઇ. સ. ૧૯૨૬ના જન્મપુર્વારીમાં ગુજરી ગયાં. ૧૯૦૭ માં શ્રી કાન્તિ-લાલ બી. એ. અને ૧૯૧૦ માં એમ. એ. થયા. તેમનો વિષય રસાયનશાસ્ત્ર. તેનો એશ્યાસ તેમણે મુંબઈમાં પ્રો. ગજનરત્ની પ્રયોગ-શાળામાં અને પછી • બેંગલોરમાં આવેલા ટાટાએ સ્થાપેલા ‘ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ’માં કર્યો. પછી ૧૯૧૩ માં તેઓ આગ્રાની સેન્ટ જોન્સ કોલેજમાં રસાયનશાસ્ત્રના અધ્યાપક નીમાયા. હાલ તે ત્યાંથી જ નિવૃત્ત થઈ આગ્રામાં જ રહે છે. ૧૯૨૦-૨૩ તે ઈંગ્લેન્ડ જઈ ડોક્ટરેટની ડીગ્રી લઈ આવેલા, અને યુરોપ તથા અમેરિકામાં વધારે યાત્રા માટે પ્રવાસ કરેલો. તે મુસાફરીને સંસિક્ક હેવાલ તેમણે ‘સમાલોચક’માં પત્રદ્વારા પ્રગટ કરેલ છે. ૧૯૨૯ માં સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ બાવનગર મુકામે ભરાઈ હતી, ત્યારે તે સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ નીમાયા હતા. તેમણે સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર ૧૯૧૦ માં પ્રગટ કર્યું. તેઓ સ્વભાવે શાન્ત અને મિલનસાર છે.

• શ્રી પૃથુલાલ હરિકૃષ્ણ શુક્લ નડિયાદના બાળખેડાવાળા બાલક હતા. તેમનો જન્મ તા. ૧૮-૯-૧૮૯૫ માં થયેલો, અને અવસાન ૧૫-૧૧-૧૯૩૧ માં, માત્ર ૩૬ વર્ષની નાની ઉંમરે. સાંતાક્રુઝમાં ન્યૂમોનિયાની બિમારીથી થયેલું. તેમના દાદાનું નામ મેલીલાલ શુક્લ અને માતાનું નામ પ્રસન્નના. તેમણે લગ્ન કર્યું ન હતું. તેમના દાદા નડિયાદમાં સ્ટેશનમાસ્ટર હતા. તેમના પિતા સુરત જિલ્લામાં પોસ્ટ માસ્ટર હતા, એટલે પૃથુલાલની બાળ્યાકર્યા સુર-

તમા પસાર થયેલી. આધમિક કેળવણી તેમણે ગ્રીષ્મથી અને મહાદેવીમાં લીધી હતી. માધ્યમિક કેળવણી પણ એજ બિલ્લાનાં જુદાં જુદાં ગામોમાં છ ધોરણ સુધી લીધેલી. પરિણામે તેમની નાણુકારી, કપાળમાં નાની સુરેખ ચાંડી, બોલવાની ચતુરાઇ, સુઘડતા-અધામાં સુરેલી-પણ દેખાઇ આવતું. તે અરસામાં, તેમની ૧૮ વર્ષની ઉંમરે, તેમના પિતાનું અવસાન થયું. તે નોકરી માટે એક વર્ષ સુધી મદ્રાસ, કલકત્તા, રંગૂન, રામેશ્વર વગેરે સ્થળોએ ફર્યા. ત્યાંથી તેમને સુરત તેડી લાવવામાં આવી, અને ત્યાંથી ૨૧ મા વર્ષે તે નડિયાદ આવ્યા. ત્યાં તેમણે થોડોક સમય અંત્યજ સાળામાં કામ કર્યું. ઇ. સ. ૧૯૧૮ ના અરસામાં તેમણે છોટાલાલ પરીખ તથા શંકરલાલ શુક્લની સાથે મળી 'ભારત' પ્રેસની પ્રવૃત્તિ જીપાડી. એ પત્રના પ્રથમ તંત્રી તે પોતે જ હતા. ત્યાર પછી તે સત્યાગ્રહાશ્રમમાં જઈ ગાંધીજી પાસે રહ્યા. એક વર્ષ પછી ત્યાંથી છૂટા થઈ નડિયાદ આવ્યા. ત્યાંથી મુળ્યજી ૧૯૨૬ માં ડોઈ સ્વીમરના વાયરલેસ વિભાગમાં તેમણે કામ કર્યું. ૧૯૨૮ માં તે 'સાંજ વર્તમાન' પત્રની એડિટરમાં જોડાયા. 'ફૂલ પાંદડી' (૧૯૨૯) અને 'આરામગાદ' (૧૯૨૯) તેમની મુખ્ય કૃતિઓ છે. તેમની દલમ માટે કવિવર શ્રી નાનાલાલે 'ફૂલ પાંદડી'ની પ્રસ્તાવનામાં ખૂબ પ્રેમ અને આદર પ્રગટ કર્યા છે. તેમનાં કેટલાંક લખાણો હજી છપાયાં નથી. કવિવર સ્વીન્ડનાથ ટાગોર અને ટોલ્સ્ટોયનાં લખાણોની તેમના પર ઠારે અસર થઈ હતી. તેમની કૃતિઓમાં મસ્તી, એપરવાહી અને ધરકપરસ્તી દેખાય છે. આ બાબતમાં તે નડિયાદના જ મસ્ત કવિ બાલાશંકરના અનુયાયી, વારસદાર છે એમ કહી શકાય. તેમનાં લખાણો ગદ્યકાવ્યો કહી શકાય તેવા ગુણ ધરાવે છે. તેમાં કલ્પના, ખુમારી, કનાગીરીની આરબુ અને સનમપરસ્તી છે. જીવનમાં પણ તે તદ્દન નિઃસ્પૃહ અને અપ્રેમી જ હતા. જો પૃથુ હ. શુક્લ લાંબુ જીવ્યા હોત, તો જરૂર નામના મેળવત તેમ ખાતરી આપતી સામગ્રી તેમની કૃતિઓમાં છે.

શ્રી રજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા કવિ શ્રી દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યાના ભત્રીજા થાય. તેમનો જન્મ નડિયાદમાં વડનગરા નાગર કુટુંબમાં ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં આસો વદ ચૌદશને રોજ થયેલો. પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક કેળવણી તેમણે નડિયાદમાં જ લીધેલી. એલ. એલ. બી. થઈ તે ઇંગ્લંડ ગયા, અને બેરિસ્ટર થઈ આવ્યા. અત્યારે તે મુંબઈની હાઈકોર્ટમાં વકીલાત કરે છે. ચિત્રકળા અને તત્ત્વજ્ઞાન તેમના પ્રિય વિષયો છે. સુરત સાહિત્ય પરિષદ તરફથી આધુનિક અને પ્રાચીન કાવ્ય પર નિબંધ લખવા માટે તેમને પારિ-
તોષિક મળ્યું હતું. ૧૯૧૭ માં શ્રી દોલતરામ પંડ્યા માટે તેમણે 'શુદ્ધિપ્રકાર'માં લેખ લખ્યો હતો ૧૯૧૬ માં 'રામની કથા' નામનું તેમનું કાવ્ય પ્રગટ થયું હતું અને સારો આવકાર પામ્યું હતું.

ડોક્ટર મહાદેવપ્રસાદ ભોગીલાલ કંથારિયા નડિયાદના સાઠોઠરા નાગર છે. તેમનો જન્મ સંવત ૧૯૪૨ ના ભાદરવા વદિ અમાવાસ્યાને દિન (તા. ૨૭-૬-૧૮૮૬) થયો હતો. તેમના હાથનું નામ ત્રિકમજ્ઞાલ કંથારિયા અને માતાનું નામ શિવલક્ષ્મી દોલતરાય. તેમણે પ્રાથમિક કેળવણી નડિયાદમાં લીધેલી, અને અંગ્રેજી કેળવણી મુંબઈમાં લીધી મુંબઈમાં વી. જે. ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં તેમણે મિકેનિકલ અને ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરીંગનો અભ્યાસ છ વર્ષ કરેલો જે. જે સ્કૂલ ઓવ આર્ટમાં પહેલા ઐકની પરીક્ષા પાસ કરેલી. બોમ્બે બોઇલર એક્ટ એન્જિનીયરિંગની પરીક્ષા બોમ્બે વર્ગમાં પસાર કરેલી. છતાં તેમનું માનસ કોઈ બીજી જ દિશામાં રસ ધરાવતું હતું. કવચકામાં હોમિયોપેથિક ડોક્ટ્રિનમાં અભ્યાસ કરીને તેમણે એમ. સી. એચ. સી. નો ડીગ્રી મેળવી, અને અમેરિકામાં ન્યૂયોર્ક ખાતે અભ્યાસ કરીને અમેરિકન સ્કૂલ ઓફ નેચરોપથીની N. D. (ડોક્ટર ઓફ નેચરોપથી) ઉપાધિ મેળવી, અને M. D. (ડોક્ટર ઓફ મેડિસિન) ઉપાધિ પણ મેળવી. નૈસર્ગિક ઉપચારશાસ્ત્ર

તેમનો પ્રિય વિષય છે, અને તે પર તેમણે લખ્યું પણ ખૂબ છે. ડોક્ટર ઝોની બેસેન્ટ, સ્વામી વિવેકાનંદ, મહાત્મા ગાંધી, ડોક્ટર બેનેડિક્ટ લુસ્ટનાં જીવન તથા મથોની તેમના પર મોટી અસર પડી છે. ઇ. સ. ૧૯૦૮ થી 'ધ-નંતરિ' નામના માસિકના તે સહતંત્રી હતા. ૧૯૨૩ થી ૧૯૩૭ સુધી તેજ માસિકના તે તંત્રી હતા. ગુજરાત હોમિયોપેથિક એસોસિયેશન અને મુળ્ય પ્રાતિક નેચરોપેથિક એસોસિયેશનના તે પ્રમુખ છે. બેંગ્ગામમાં ભરાયેલી અખિલ હિંદ નેચરોપેથિક કોન્ગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે તે ચૂંટાયા હતા. અમેરિકન નેચરોપેથિક એસોસિયેશનના હિંદ ખાતેના તે પ્રતિનિધિ છે, તેમણે 'તમાકુનું દુર્ઘસન' (૧૯૦૯), ક્ષયરોગ (૧૯૧૧), Advantages of Vegetarian Diet વનસ્પતિ આહારથી થતા ફાયદા-૧૯૧૨), અરોગ્ય સચવાના ઉપાયો (૧૯૧૪), મનુષ્યનો કુદરતી ખોરાક (૧૯૧૬), નેસર્મિક જીવન (Return to Natureનું ભાષાંતર, ૧૯૧૭), કોમોપથી એટલે વર્ણોપચારવિદ્યા (૧૯૧૯), બાળકનું સંરક્ષણ, સંવર્ધન અને શિક્ષણ (૧૯૨૩), વિટામિન્સ અથવા આહાર મારફત આરોગ્યપ્રાપ્તિ (૧૯૨૩), આરોગ્ય વિષે પ્રજોત્તર-માળા (૧૯૨૩), મારો અમેરિકાનો પ્રવાસ (૧૯૩૩) પ્રગટ કર્યાં છે. તેમનું લગ્ન ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં શ્રી પદ્માવતી બાપાભાલ વેરે થયેલું. તેમનો મોટો પુત્ર યોગેશ ડોક્ટરી અને બીજો યદેશ બેતીવાડીનો અભ્યસ કરે છે.

ડોક્ટર મહાદેવપ્રસાદ હમણાં કાંગડી ગુરુકુળ, હરદ્વારમાં અધ્યાપક છે. સ્વભાવે તે બહુ જ ભલા, ભોળા અને બીજા તેમનો લાભ ઉઠાવી જતો તેટલી હદ સુધી સજ્જનતાપૂર્ણ છે.

રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ નરિયાદના લેવવા પાટીદાર હતા. તેમનો જન્મ જોરસદ તાલુકાના આંકલાવ ગામમાં સંવત

૧૯૨૧ ક્રાંતિક સુદિ અગિયારશના રોજ થયો હતો. તેમના દાદાનું નામ રેવાદાસ અને માતાનું નામ જીખાબા હતું. ખહેલાં તથા બીજાં પત્ની ગુજરી ગયા પછી તેમનું લગ્ન વીરસદના શ્રીમતીભાઈ શિવાભાઈ અમીનનાં દીકરી શ્રી સમજુબા સાથે ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં થયું હતું. તેમણે પ્રાથમિક કેળવણી આંકલાવમાં લીધી હતી, માધ્યમિક કેળવણી નરિયાદ હાઈસ્કૂલમાં અને કેલેજ શિક્ષણ મુંબઈમાં લીધું હતું. ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર વિષયો લઈ, તે એલ્ફિન્સ્ટન કેલેજમાંથી બી. એ. થયા. ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં તે એલ. એલ. બી. થયા. કેલેજ અભ્યાસ દરમ્યાન ‘ઇંગ્લેન્ડમાં નવલ-કથાની ઉત્પત્તિ અને પ્રગતિ’ વિષે નિબંધ લખીને, તથા પાસ થયા પછી યુનિવર્સિટી તરફથી ‘રિયડ’ કૉલેજનાં કાર્ય અને પરિણામ’ વિષે નિબંધ લખીને તેમણે ઇનામો મેળવ્યાં હતાં,

ઇ. સ. ૧૮૮૯ ના જન્યુઆરીમાં તેઓ વડોદરા રાજ્યમાં મુન્સફ તરીકે જોડાયા, અને ત્યાં ઠેઠ નાયબદિવાન અને કામચલાઉ દિવાનના મોટા હોદ્દા સુધી પહોંચ્યા. વડોદરા રાજ્યની તેમણે ૪૦ વર્ષો સુધી વફાદારીબદલી નોકરી બજાવી હતી. પોતાના તે સમયના અનુભવ તેમણે ‘વડોદરા રાજ્યમાં ૪૦ વર્ષ’ નામના પુસ્તકમાં રજૂ કર્યા છે. તેમના જીવન પર બેન્ગલમિન ફ્રેન્સિસના લખાણની જાંડી અસર થઈ હતી. તેમના જીવનચરિત્રનું પુસ્તક પણ તેમણે ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં પ્રગટ કર્યું છે. હજી પણ તે પુસ્તકની બહુ પ્રશંસા થાય છે. તેમનું બીજું તેવું જ સફળ પુસ્તક ‘નિંદગીનું સાક્ષ્ય’ તેમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને લખી આપ્યું હતું, અને તે ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. તેમાં દર્શાવેલી કારનાઓ અને સિધ્ધાંતો પ્રમાણે તે પોતાનું જીવન ઘડવા મથ્યા છે, અને પોતે જે યશ તથા સફળતા મેળવ્યાં છે તે તેને આભારી છે એમ તે જાતી ઠોકરો કહેતા હતા. નીતિમય જીવન, સદાચાર, ઉદ્યોગ

અને સતત વિદ્યાભ્યાસ-આ તેમના જીવનસૂત્રો તેમના સફળ અને ઉપયોગી જીવનની ચાવી છે. પોલીસ કમિશ્નર, વસ્તી ગણતરીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, સર સુખા, કાઉન્સિલના સભ્ય-આમ અનેક હોદ્દાઓમાં તેમણે કાર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, અને જરૂર જણાય ત્યાં પ્રજાપક્ષની દિમાયત કરવામાં પણ પશુ પડ્યા નથી.

ઉપર જણાવેલાં બે પુસ્તકો ઉપરાંત ગુજરાતનો ઇતિહાસ (૧૮૬૬) ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ (૧૯૦૨), પૂર્વ તરફના દેશોમાં સુધારો (૧૯૦૩), હેલ્થકૃત નિયમો (૧૯૦૪), દીધાંયુધી શી રીતે થવાય? (૧૮૯૨), સારી રીતભાત (૧૯૦૪), પોલીસ પ્રશ્નોત્તરી (૧૯૦૩), પોલીસ કવાયત (૧૯૦૪), વડોદરા રાજ્યનો વસ્તી ગણતરીનો રીપોર્ટ (૧૯૧૨), Castes and Tribes in Baroda State (૧૯૧૨), Statistical Abstract of the Baroda State (૧૯૧૬), વડોદરા રાજ્ય સર્વસંગ્રહ-ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪ (૧૯૧૭-૧૮), Gazetteers of the Baroda State, Vol. I & II (૧૯૨૨-૨૩), Forty years in Baroda (૧૯૨૯), વડોદરામાં ચાલીસ વર્ષ (૧૯૨૯) તેમણે પ્રગટ કર્યાં છે.

૧૫ નડિયાદના વિક્રાનો (ચાલુ)

ડોક્ટર રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકનો જન્મ નડિયાદમાં વડનગર નાગરની યાત્રિમાં ઈ. સ. ૧૮૬૫ ના સપ્ટેમ્બર માસની ૨૧ મી તારીખે (સંવત ૧૯૫૧ ના આસો સુદ ત્રીજે) થયો હતો. તેમના દાદાનું નામ ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક અને માતાનું નામ શ્રીમતી મણિગૌરી લાલચંકર પંડ્યા હતું. તેમના મોટાભાઈ તે જાણીતા સમાજસેવક, લેખક, પત્રકાર અને કિસાનનેતા શ્રી ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક. તેમનું લગ્ન ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં શ્રી ચન્દ્રચંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાનાં બી. એ. થયેલાં પુત્રી શ્રીમતી વિનોદિની બેન સાથે થયું હતું. શ્રી વિનોદિની બેન પણ શ્રી રમણલાલ સાથે વિનાયક ગયેલાં અને કેળવણીશાસ્ત્રને અભ્યાસ કરેલો અને ટી. ડી. ની ઉપાધિ લઈને આવ્યા છે. તેમણે બાવનગરમાં મહિલા વિદ્યાલયનાં આચાર્ય તરીકે પણ કામ કર્યું હતું, અને ત્યાંના સ્ત્રીજીવનમાં ખૂબ આગળ પડતો રસ અને લાભ લેતાં હતાં. શ્રી રમણલાલે પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણ નડિયાદમાં લીધેલું. હાઈસ્કૂલમાં થયેલા નાટ્ય-પ્રયોગમાં તેમને મુંદર અભિનયકલા માટે ઇનામ મળ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં વિલ્સન કોલેજમાંથી તેમણે અગ્રેજી એનર્સ સાથે બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી, અને તેજ કોલેજમાં ફેલો નીમાયા. ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં અગ્રેજી તથા ગુજરાતી, નિષ્કેશ, થાઈ, જામ. એ. ની પરીક્ષા તેમણે

ખીખ વર્ગમાં પસાર કરી થોડો વખત તે લાવનગરની સામળદસ કોલેજમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક તરીકે રહ્યા. પછી ૧૯૨૮-૩૧ સુધી તે વધુ અભ્યાસ માટે ઈંગ્લંડ ગયા, અને 'હિંદી નાટકો' પર એક પુસ્તક લખી અંગ્રેજી વિભાગમાં ડોક્ટરેટની પદવી મેળવી આપ્યા. પછી તેમની નોકરી રાજકોટ રાજ્યને જાંજીની આપવામાં આવી. ત્યાં શ્રી ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ તરીકે તેમણે સુંદર કામગીરી બજાવી. વિજ્ઞાનનો વિભાગ, ટેકનોલોજિકલ વિભાગ, હોસ્ટલનાં મકાનો-આમ લગભગ ૧૦-૧૫ લાખ રૂપીયા બિયારણી તેમણે રાજકોટ કોલેજનો વિકાસ સાધ્યો છે. તે હિતસાહી કાર્યકર અને નિપુણ વહીવટદાર છે. નર્મદ શતાબ્દી વખતે કાઠિયાવાડમાં રથળે રથળે તેમણે સફળતાથી રંગલીલા બજાવી હતી. ઇ. સ. ૧૯૪૭ માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ રાજકોટમાં સફળતાથી બરાઈતેનો જથ્થો મુખ્યત્વે તેમના સંચાલનને જાગે જાય છે. લાવનગર બરાઈતી સાહિત્ય પરિષદમાં તેમણે કામગીરી સેવા બજાવી હતી. લાંબી બરાઈતી સાહિત્ય પરિષદમાં તે, તે મંત્રી હતા. શ્રી ગોવર્ધનરાય, કાન્ત, નાનાલાલ અને મુન્શીનાં લખાણોની તેમના જીવન પર બારે અસર થઈ છે. શેક્સપિયર અને ગમમ નાટ્યસાહિત્ય તેમના ખાસ પ્રિય અને આકર્ષક, અભ્યાસના વિષય છે. તેમના સિધ્ધ મિત્ર સ્વર્ગસ્થ પ્રેફેસર ગજેન્દ્રશંકર છુયનો લેખસંગ્રહ તેમણે 'ગજેન્દ્ર મૌકિતકો' નામથી ઇ. સ. ૧૯૨૮ માં એડિટ કર્યો હતો. The Indian Theatre ઇ. સ. ૧૯૩૩ માં લંડનમાં પ્રસિદ્ધ થયું, જે તેમની મુખ્ય કૃતિ છે.

સ્વભાવે તે ગમતાણુ, હસમુખા, આનંદી, કાર્યકુશળ અને હિતસાહી છે.

૬

શ્રી સુંદરલાલ નાથાલાલ જોષી નડિયાદના જટ મેવાડા પાસાણુ છે. તેમનો જન્મ માતર તાલુકામાં નાયકા ગામમાં તેમને મેલાજી ઇ. સ. ૧૮૯૦ ના પ્રે માર્ચની ૧૨ સી તારીખે થયો હતો.

તેમની માતાનું નામ સૂરજબા છે. તેમનું લગ્ન નડિયાદમાં ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં સૌ. હીરાલક્ષ્મી સાથે થયું હતું. તેમણે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી નડિયાદમાં જ લીધેલી. ઇન્ટર આર્ટ્સ સુધી અભ્યાસ કરી ૧૯૨૦-૨૧ માં તે મહાત્માજીના અસહકારની હાકલ સાંજળી કોલેજના અભ્યાસને તિલાંજલિ આપી ચાલી નીકળ્યા હતા.

તેમને વૈદ્યકતો શોખ છે. નડિયાદમાં ગુજરાત આયુર્વેદિક કોલેજ તેમણે જ સ્થાપી, અને ૧૦ વર્ષ સુધી તનતોડ મહેનત કરી તેમણે ચલાવી. તે પોતાનું આયુર્વેદિક ચલાવે છે. અને તે કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ તરીકે કામ પણ કરે છે.

તેમને સાહિત્ય, પુરાતત્ત્વ, તત્ત્વજ્ઞાન અને જ્યોતિષનો શોખ છે. આયોધર્મનાં પુરાતો, કવિ કાલીદાસ, શ્રી શંકરાચાર્ય અને શેખ સાદી તથા હારીજનાં લખાણોની તેમના જીવન પર અસર છે.

કાયદાજાગની ચાલણમાં તે, છ માસ જેલમાં જઈ આવ્યા હતા, અને અસહકાર સમયે એક આગળ પડતા કાર્યકર હતા.

તેમણે ચીનગારી (૧૯૨૮), વર્ણુમીમાંસા (૧૯૩૪) અને ઇન્ડો-સિદ્ધિયા (દિંદી પરથી અનુવાદ કરાયેલી 'સાહિત્ય'માં પ્રગટ થયેલી લેખમાળા). લખ્યાં છે.

શ્રી ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ થાકુર નડિયાદમાં વડનગરા નામની શાંતિમાં ૨૨-૧૯૯૨ ના રોજ જન્મેલા. તેમના દાદાનું નામ ઝવેરીલાલ ચાંસિક, માતાનું નામ શ્રીમતી મણિગૌરી લલરામ, અને નાના બાઈ તે ડોક્ટર રમણલાલ ચાંસિક. તેમનું લગ્ન ઇ. સ. ૧૯૧૪માં વર્ગસ્થ તનસુખરામનાં પુત્રી કુસુમગૌરી સાથે થયું હતું, પણ તે ઇ. સ. ૧૯૨૯ માં અકાળે મૃત્યુ પામ્યાં હતાં.

શ્રી છન્ડુલાલની સાગાની તથા કોલેજની કોસ્ટીદિ' જવલંત હતી. સેન્ટ ઝેવીયર કોલેજમાંથી તેઓ બી. એ થયા હતા અને જહોન દક્ષિણા ફેલોશિપ પ્રાપ્ત કરી હતી. એલ. એલ. બી. થયા ત્યારે પણ તેમને એક સ્કોલરશિપ મળી હતી. એલ. એલ. બી. થયા પછી નોકરીની કાંઈપણ પરવા ન કરતાં જાહેર જીવનમાં લોકસેવાયે 'ઝપ-લાબ્યુ'. તેમણે 'નવજીવન અને સત્ય' માસિક અમદાવાદમાં શરૂ કર્યું. આજ પાછળથી મહાત્મા ગાંધીજીનું જન્મપ્રસિદ્ધ 'નવજીવન' અકબારીક બની રહ્યું. જો શ્રી છન્ડુલાલ સ્થિરતાથી અને તપસ્વીની એકામ-તાથી મહાત્માજીના સાથને વળગી રહી આમજી આદરે, ગયા હોત, તો જે સ્થાન શ્રી મહાદેવ દેસાઈને મળ્યું તે સ્થાન તેમને જ મળ્યું હોત. તે સ્વાભાવે ધૂની, એક વિચાર જે તેમને સાચો લાગ્યો તેની પાછળ ભેખ ધારણ કરતાં, કદાચ યદી જતાં તે પાછું વાળીને ન જીવે તેવા છે. તેમનામાં કદાચ સચ્ચાઈ, સેવાની ધગશ એક જીવનને શરમાવે તેવી છે. મહેમદાવાદમાં નેનપુરમાં એક આદર્શનગર બીધું કરવાનો પ્રયત્ન તે કરી રહ્યા છે, અને ખેડુત તથા કામદારોના દિત માટે નીડરપણે તે 'આમ વિકાસ' નામનું સાપ્તાહિક અભ્યારે ચલાવી રહ્યા છે. તે કોઈની શેઠમાં દગાતા નથી, અને કહેવાનું દોષ તે સ્પષ્ટપણે કહી નાંખે તેવા છે. 'યુગધર્મ' માસિકે પણ તેમણે ૧૯૨૨ માં શરૂ કરેલું. 'કુમારનાં સીરલો' (૧૯૨૫) માં તેમણે બહુ જ ઉદાવદાર, નકસીદાર, સુરેખ, ચારિત્ર્યાલેખનો આપ્યા છે. Gandhi as I know him (Part I & II) (૧૯૨૨, ૧૯૩૪) માં તેમણે ગાંધીજીની સાથેના રમના સહવાસની, ગાંધીજીની મહત્તાની તથા મર્યાદાઓની, તે વખતના હિંદના રાજકારણી પ્રસંગોની સુંદર, નીડર, સ્પષ્ટ દિલથી વર્ણવના કરી છે. Trish athleti Movement (૧૯૩૫) માં તે આયર્લેન્ડની શરીરશક્તિ વધારનારી, રમતગમતોની દીક્ષાચાલનું વર્ણન કરે છે, તેને વધાવી લે છે, તેનું ગુણદર્શન કરે છે, અને હિંદે તેને અપનાવી લેશે જોઈએ અથવા પોતાની દેશી રમતગમતો.

દ્વારા પ્રખર શરીરસ્વાસ્થ્ય અને શક્તિભળવી રાખવા તથા વધારવા નેપુંએ તેવું પ્રતિપાદન કરે છે ‘શહીદનો સંદેશ’ પણ શહીદી તેમને ગમે છે તે ખાખતનો, તેમના સાચા રાષ્ટ્રપ્રેમનો, તથા શહીદી જ જગતને પ્રગતિમાં એક પગનું આગળ ધપાવે છે-તેવા નિશ્ચયનો પૂરાવો છે

૧૯૧૩ માં તેમણે સુખ્મ પોલીસ કોર્ટમાં થોડો વખત વકીલાત પણ કરેલી ૧૯૧૫ માં તે દેશસેવા માટે કચાંકરો ઉત્પન્ન કરવા અને દેશસેવા કરવા સ્થાપેલી ‘સર્વન્ટ્રસ ઓફ ઇન્ડિયા’ સોસાયટીમાં જોડાયા હતા ૧૯૧૬ માં તેમણે ગુજરાત કેળવણી પરિષદ સ્થાપી ૧૯૧૭ માં તે શ્રીમતી જીની બેસેન્ટની હોમ રુલ લીગમાં જોડાયા ૧૯૧૮ માં તે ખેડા સત્યાગ્રહની ચળવળમાં પડ્યા. ૧૯૧૯ માં તેમણે રાયેટ એકટની લડતમાં તેમ જ દુષ્કાળનિવારણના કામમાં ઝંપનાળ્યું.

ઇ. સ ૧૯૨૦ માં તે ‘નવજીવન’માંથી છૂટા થયા ૧૯૨૧ માં તે ગુજરાત પ્રાન્તિક સમિતિના મંત્રી ચૂંટાયા ૧૯૨૩-૨૪ માં તે સત્યાગ્રહ લડતને અંગે જોનમાં ગયા હતા -૧૯૨૪ માં તે ‘હિંદુસ્થાન’ પત્રના તત્ત્રો થયા ૧૯૨૬ માં તે ફિલ્મના ધધામાં પડ્યા, અને તે મટે ધૂરોપની સર તેમણે ૧૯૩૦ માં કરી અને ૧૯૦૫ માં હિંદ પાછા ફર્યા

•

આ રીતે જોતાં શ્રી મંદુનાનું જીવન પ્રવૃત્તિમય, ધસમસતા ધોષ સમાન વેગ અને જોશવાળું, પણ એક ધ્રુવ અ દર્શાં વડે કાબિત નહિ થયેનું હોવાથી વેરરિખેર થયેનું જણાય છે. બાકી ખરેખર તેમની બુદ્ધિ, કાર્યશક્તિ અને અચાક પરિશ્રમ કરવાની તાકાત આશ્ચર્યકારક છે તેમાં શકા નથી

શ્રી મૂળશંકર માણેકલાલ યાજ્ઞિક નડિયાદમાં વડનગરા નાગર પાલિકામાં ૪ સ ૧૮૮૬ ના અનુચારી માસની ૨૧ મી તારીખે જન્મેના તેમના દાદાનું નામ ઉમિયાસકર વાસિક અને માતાનું નામ અતિજદમી બેન. તેમના માતા અમદાવાદવાળા શ્રી ધનસુખરામ પંડ્યાના પુત્રી થાય તેમનું પ્રથમ લગ્ન તેમની તેર વર્ષની ઉંમરે, સૌ મહાવિદ્યા ઉચ્ચમગમ પડ્યા સાથે થયેનું, અને તેમનું અવસાન થયા પછી તેમનું બીજું લગ્ન, ૩૫ વર્ષની ઉંમરે, નડિયાદના શ્રીમતી વીરેન્દ્રબાગા આણુદણ પદ્મ સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી તેમણે નડિયાદમાં જ બીધી હતી, અને કોલેજ કેળવણી એક જ વર્ષ જૂનાગઢમાં બહાઉદ્દીન કોલેજમાં અને પછી વડોદરા કોલેજમાં લીધી હતી પછી તે વડોદરામાં રાજકીય સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં પ્રિન્સિપાલ તરીકે નીમવામાં હતા, સંસ્કૃત સાહિત્ય વેદ, વેદાન્ત, પુરાણો, ધર્મશાસ્ત્રો તેમના પ્રિય વિષયો છે સંસ્કૃત નાટક માટે તે ખાસ પ્રીતિ ધરાવે છે સ્વર્ગસ્થ તનસુખરામ ત્રિપાઠી તથા સ્વર્ગસ્થ તત્ત્વચર્યપતિ મહામહોપાધ્યાય બહરીનાથ શાસ્ત્રી સાથે લાંબા સમયના સહવાસથી તેમના જીવન પર તેમની બનેલી બહુ અસર થયેલી છે

શરૂઆતમાં તે ઇન્ડિયન સ્પીસી બેન્ડમાં એજન્ટ તરીકે રહેતા, પણ તે નિષ્ફળતા ઇ ૧૯૨૪ માં તે વડોદરા રાજ્યના કેળવણી-ખાતામાં જોડાયા હતા

તે સંસ્કૃતભાષા પર બહુ સારો કાબૂ ધરાવે છે તે તો તેમણે લખેલા મૌલિક સંસ્કૃત પુસ્તકો અને નાટકો પરથી સૌ કોઈ જોઈ શકે તેમ છે સત્યધર્મપ્રકાશ (મૂળ ગ્રંથો અને ગુજરાતી ઇ સ ૧૯૧૨), વિજ્ઞાનલક્ષરો (સંસ્કૃત ખડામ્, ૧૯૧૬), વિષ્ણુપુરાણની કથાઓ (સંસ્કૃત, ૧૯૧૭), દુનનાત્મક ધર્મવિચાર (૧૯૧૮), આપણ

પ્રાચીન રાજ્યતંત્ર (૧૯૨૮), સંયોગિતાસ્વયંવરમ્ (સંસ્કૃત નાટક, ૧૯૨૮), ઇતરપતિસામ્રાજ્યમ્ (સંસ્કૃત નાટ્ય-૧૯૨૯), સૂર્યચન્દ્રવંશી રામચોની વંશાવલી તથા જ્ઞાણદીપ અને સમ્પ્રદીપના નકશાઓ (૧૯૩૦), પ્રતાપવિજય (સંસ્કૃત નાટક-૧૯૩૧) આટલા પુસ્તકો તેમણે પ્રગટ કર્યા છે.

સ્વભાવે તે શાન્ત, મોહિલા, નિરભિમાની અને મિલનસાર છે. બીણી ચાક્ષી કરીને લમાકુનું પાન ચાવતા ચાવતા, સ્વસ્થ મંદ ગતિએ ચાલતા શ્રી મુળશંકર પોતાના વ્યક્તિત્વની એક મધુર સુગંધ પાથરી જાય છે.

કવિ ચિત્રકાર શ્રી કુલચંદ ઝવેરદાસ શાસ્ત્ર નડિયાદમાં જ સંવત ૧૯૩૫ (ઇ. સ. ૧૯૭૪) ના બાદરવા વદિ નવમીને દિવસે જન્મેલા. તેમની માતાનું નામ શ્રીમતી કૃષ્ણાબા હતું. તેમનું લગ્ન સંવત ૧૯૫૦ માં શ્રીમતી સૌ. ચંચળબેન સાથે થયું હતું. પ્રાથમિક કેળવણી તથા માધ્યમિક કેળવણી તેમણે નડિયાદમાં જ લીધી હતી. મેટ્રિક સુધી ગયા પછી તેમણે ધર્મ સર જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સમાં જઈ ચિત્રકળાનો અભ્યાસ કરી આવ્યા. પછી તેમણે ૨૫ વર્ષ સુધી સરકારી કેળવણીખાતામાં ચિત્રશિક્ષક તરીકે નોકરી કરી. તેમને સંગીત, સાહિત્ય તથા ચિત્રકલા ત્રણેયનો ખૂબ શોખ છે. તે સાહિત્યમાં પણ પ્રથમ રંગશ્રુતિ તરફ આકર્ષાયા. તેમનાં લખેલાં નાટકો માલતી-માધવ, મુદ્રા-પ્રતાપ, શુક્રદેવજી, સતી અનસયા, સુકન્યા સાવિત્રી, મહાશ્વેતા-કાદંબરી વગેરે મોરબી આર્થસુબોધ નાટક મંડળી, વાંકા-નેર નૃસિંહ નૌતમ નાટક સમાજ અને શ્રી વિદ્યાવિનોદ નાટક સમાજ તરફથી સારી રીતે લજવાયેલાં અને લોકપ્રિય થયેલાં.

તેમનાં પ્રિય પુસ્તકો લાગવત, મહાભારત, ગીતા અને રામાયણ છે. કાશીના પરમ પૂજ્ય સ્વામી શ્રી આત્મસ્વરૂપાનન્દજીની તેમના જીવન પર સારી અસર થઈ છે.

તેમનાં નાટકોમાં કેટલીક કવિતાઓ તો લોકોની જીભને ટેરવે રમતી. પણ તેમને પોતાની પ્રવૃત્તિ શ્રૃંગારરસની સેવામાં ખેંચાતી જોઈને ઠીક ન લાગ્યું. પરિણામે તેમણે લોકકીર્તન માટે સુંદર, સરળ, સચોટ ભાષામાં પૌરાણિક વસ્તુને ગૂંથીને આખ્યાનો લખ્યાં. આ આખ્યાનો તે પોતે ગાતા-સમજાવતા અને તેમના સ્વર્ગસ્થ પુત્ર શ્રી બાહુભાઈ દાર્બોનિયમન' પેટી વગાડતા, ત્યારે ખરેખર બહુ જ અસરકારક નીવડતાં. કેટલાક વાર તો તે સાદી ભાષામાં માત્ર બહુવચન વાપરીને ભારે અસર ઉત્પન્ન કરી જાય છે, દાખલા તરીકે—

‘નથી રે વાણ, માડી નથી રે વીજળીઓ,
મુજને આંસુડાંની ધારે લીંજવીઓ.’

(ગોપીચંદ)

અથવા તે જ આખ્યાનમાં ગોપીચંદનો એકરાર—

‘હાપ રે માડી, મોટા અપરાધ કીધા,
જોગી જલધરને દટાવી દીધા.’

આ આખ્યાનો અનેક જીઓ મોઢે કરતી અને કામ કરતાં, ફળતાં, ખાંડતાં તે લલકારતી અને ‘સતના જેથી સીતારામ છે રે’ અથવા ‘હરિજન જોલો શ્રીહરિ રે’ જે અંત્ય લખના સૂર ચાન્ત થઈ જાય, ત્યારે અંતર્મુખ વૃત્તિમાં ઢળી પડતી આ હકીકત તે આખ્યાનોને લોકકેળવણીનું એક અતિ સમર્થ સાધન પુરવાર કરે છે, અને તેમની આમ જનતામાં લોકપ્રિયતા તેમને સાચી કવિતા કહી આપે છે. સરળતામાં અને બોધ આપવામાં તેમનામાં દલપતચાહો છાંટ છે.

વળી તેમણે પોતાની પીછીથી શ્રી કૃષ્ણચંદ્રોદય ચિત્રકથાનાં

૧૦૮ ત્રિવિધ પાંચ વર્ષની સતત મહેનત લઈ ચીતર્યા છે. તેમની ચિત્રકળા પર રાજ્ય રવિવર્મા અને શ્રી ધુરંધરની છાયા છે.

તેમણે શ્રી શુંકેવજી (સંવત ૧૯૮૧), વિશ્વમોહિની (૧૯૮૧), શ્રી હરિચંદ્ર (૧૯૮૪), ગોપીચંદ્ર (૧૯૮૪), ચંદ્રહાસ (૧૯૮૪), અંકાકાર (જેમાં અનેક ચિત્રો દ્વારા બાળકોને રસમય રીતે નવ લગીના આકર્ષક રીખવાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, ૧૯૮૩), માતંગમોક્ષ (૧૯૮૫), સતી સવિત્રી (૧૯૮૭) અને બાલરામાયણ (૧૯૮૭) પ્રગટ કર્યાં છે.

શ્રી ચુનીલાલ લાલ નડિયાદ બાવસાર સાતિમાં આશરે ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં જન્મેલા. તેમનો જન્મ સાવલી થયેલો. નાનપણમાં અભ્યાસ કલેલ કરેલો. પંચમહાલમાં પણ તેમણે શિક્ષણ લીધેલું. તે પેટલાદની હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રિક થયા. પછી વડોદરા કોલેજમાં ભણ્યા. ઇ. સ. ૧૯૨૦ ની અસહકારની લડતમાં તે ઇન્ટર આર્ટ્સમાં હતા ત્યારે તે કોલેજ છોડી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ભણ્યા. ૧૯૨૧ માં તેમના મોટાભાઈ શ્રી જગનાથાસ ભક્તનું અવસાન થયું. તેથી તે સ્નાતક થઈ શક્યા નહિ, અને નડિયાદ આવી કોરે-નેશન હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે રહ્યા. પણ ત્યાં તેમના સેવાભાવી ભક્ત અત્માને ગોઠ્યું નહિ. પરિણામે ૧૯૨૩ માં તે હરિજન સેવક સંઘમાં ભણ્યા અને તે સેવા તેમણે ૨૦ વર્ષ સુધી કરી. વચ્ચે ૧૯૩૦ ની સવિનય કામગીરીની લડતમાં તે જોડાયા ગયા. પછી ધારાસભામાં મીડિયા સત્યાગ્રહમાં પણ તે ભણ્યા. લા.

તેમણે હરિજન પ્રવૃત્તિમાં જે સેવા કરી, તેની મારફતે માત્ર પોતાની આત્મશુદ્ધિ જ કરી લીધી. તે ૧૯૨૪ માં પરણેલા, પણ તેમના પત્ની તે પછી ત્રણ વાસમાં જ ગુજરી ગયા, અને તેમને

‘ભણું થયું’ ભાગી જાળા, સુખે લજ્જા’ શ્રી ગોપાળ’ જેવી મનો-
વૃત્તિ થઇ. ફરીથી તે પરણ્યા જ નહિ. મૂળથી તેમને સાધુસંતોનો
પરિચય. તેમનું જીવન ત્યાગમય, તિતિશાયકત અને સંયમી હતું.
ઐત્સ્યે તેમણે જે કાવ્યો લખ્યા છે તે બધામાં આપણને ભક્ત
આત્માનું સ્ફુરણ નજરે પડે છે.

‘મનને’ નામના કાવ્યમાં તે પોતાના મનને સંસારના પદાર્થોમાં
વલખ્યા ન ભારતી, સ્થિરતાથી પ્રભુમાં એકાગ્ર થવા માટે શીખામણ
આપે છે. ‘તુજ ચરણે’માં તે ભગવાનને પોતાની જાનનું સંપૂર્ણ
સમર્પણ કરે છે. તેમના ‘હૃદય પોકાર’માં ભક્ત હૃદયનો-સાચાદિકનો
આત્મ પોકાર છે. ‘ગંગા ચરણે’માં તે ભક્તહૃદયથી ગંગામાતાનું
સ્તોત્ર લલકારે છે. ‘જીવન પગલે,’ ‘કર્મગાથા,’ ‘પુનિત પ્રેમગાથા.’
‘પ્રવાપ-પ્રણામ’ વગેરેમાં તે અનુક્રમે જીવનની દિલ્લથી, કર્મની વિકટ
દિલ્લથી, પ્રેમનો પ્રબળ પુનિત પ્રવાહ અને તેનું સામર્થ્ય,
પ્રભુને ભક્તિભાવભરીઃ પ્રણામજલિ ચીતરે છે. ‘કેશવ-ચરણ-કમલે’માં
તે ધૂણીવાલા દાદા કેશવાનંદજીના પુનિત ચરણકમલમાં ભક્તિભાવ-
ભર્યાં સ્તોત્રો અર્પણ કરે છે. ‘જીવન-સંગ્રામ’માં તે માનવ જીવનના
કુરુક્ષેત્રમાં દૈવાસુરસંગ્રામનો નકશો આપે છે, અને ગીતાના કર્મ-
યોગનો સિદ્ધાંત સમજાવે છે. ‘જીવન સંદેશ’માં તે દિવ્ય જીવનનો
સંદેશ પાઠવે છે, અને ‘જીવન પાથેય’માં સાધકને જીવનમાં ઉપયોગી
અનેક વિષયો પર પ્રકાશ પાડતા પત્રો તથા કાવ્યો આપે છે અને
જીવનસંદર્ભનું દિવ્ય ભાણું બંધાવે છે.

તેમની કવિતા અસ્ખલિતપણે, નિર્બીજતાથી, સરલ વાણીમાં,
ભક્તિની નદીનાં જલ પેડે, વહે છે, અને તેમાં ફૂલડી દેતારને પાવન
કરે છે. તેમનાં પુસ્તકો શ્રી નંદલાલ બોગીલાલ શાહે પ્રકાશિત કર્યાં છે.

શ્રી રૂઘનાથ ત્રિલોચનદાસ શ્યામસુદન નડિયાદમાં જન્મ્યો

જાતિમાં તા. ૨૨-૧૨-૧૮૯૨ માં જન્મેલા. તે નાનપણમાં પ્રાથમિક કેળવણી નડિયાદમાં જ લઈ, સરકારી હાઈસ્કૂલમાં ચોથું તથા પાંચમું ધોરણ ભણેલા. મેટ્રિક થયા પહેલાં તેમને સંયોગીને કારણે અભ્યાસ છોડવાની જરૂર પડી. પણ નાનપણથી તેમને ઇતરવાચનનો બહુ શોખ હતો. દેસાઈ કુટુંબમાંથી અને સાક્ષરે પાસેથી તે અનેક અંગ્રેજી અને ગુજરાતી પુસ્તકો લઈ વાંચતા. અભ્યાસ છોડીને તે ડોક્ટર બરજેરજી તથા ડોક્ટર રામસિંહના દવાખાનામાં પાંચ વર્ષ કમ્પાઉન્ડર તરીકે કામ કરવા રહેલા. અપણ કલ્પનાશીલ માનસ, કવિતા પ્રત્યે અભિમુખ ભર્મિતંત્ર અને કવિતા-સાહિત્ય-ઇતિહાસ-તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નોનું વાચન-આ બધી સામગ્રીને પ્રતાપે દવાખાનામાં ખર્ચમાં જ્યારે તે દવાખાની બૂટી વાટતા, ત્યારે સાથે સાથે ભર્મિતંત્રમાં કવિતા પણ ઘૂંટતા. તેમનો પ્રિય કવિ નાનાલાલ. તેમની ભાવનાઓ, પદાવલિ, કાવ્યની ધારી કવિ રૂપનાથનાં કાવ્યોમાં ડગલે ને પગલે ડોકિયાં કરે છે. તેમની કવિતા બહુ સુગેય, સુશ્રાવ્ય, મધુર અને લોકરંજન કરનારી છે. ૧૬ વર્ષની નાની ઉંમરે તેમણે 'શુદ્ધ-દેવ' નાટક લખેલું. તેમનું શુદ્ધદેવ નાટક ૪ સ. ૧૯૧૪ માં રંગ-ભૂમિ પર ભજવાયું. ૧૯૧૫ માં શ્રૃંગીશ્વરિ, ૧૯૧૬ માં સ્પર્શ-કુમારી, ૧૯૧૯ માં ઇત્રવિજય, ૧૯૨૧ માં ઉપાકુમારી, ૧૯૨૨ માં પ્રેમવિજય, ૧૯૨૭ નાં સ્નેહમુદ્રા (શાકુન્તલ), ૧૯૩૦ માં અખત-શત્રુ, ૧૯૨૨ માં લક્ષ્મીનારાયણ, ૧૯૪૨ માં સંસારના રંગ, ૧૯૪૪ માં ચાણાક્ય-આટલાં નાટકો તેમણે લખ્યાં છે. તે ઉપરાંત રા'માંડલિક, સંસારલીલા, એક અખળા, અરુણોદય. માલવપતિ, તિરાણુદ્ધૌલા, શાલિરાહન, સોરઠી સિંહ, દેશદીપક, સત્તાનો મદ વગેરે નાટકોનાં કાવ્યો કવિએ લખેલાં છે તથા હંસાકુમારી, ભાવના-બી. એ., રવામી વિવેકાનંદનાં ગીતો પણ તેમણે લખ્યાં છે. વચગાળામાં અનેક ચલચિત્રોનાં ગાનનો પણ તેમણે લખી ગુજરાતને હાલ્યાયું છે. સંસાર-લીલા, યુગદર્શન, સ્નેહલતા, બે ખરાબ જણ, મેરે માંવ, મહારાણી

મીનલ, અદ્વૈત, સુરદાસ, મીરાં, શેણીરીમણી, ભનૂદાર, હરિશ્ચન્દ્ર, પુન્ડલિક, કૃષ્ણ-રુકિમણી, કરણ ધેસો, સત્યવાન સાવિત્રી, જય સોમનાથ, વરધેશી વગેરે ચિત્રોનાં દિકાલાલપણુદાર કાવ્યો પશુ આજ રસકવિનાં છે. માતા, ખરાત, આશીર્વાદ અને રૂપસુંદરી-દિંદી પિકચર્સનાં કાવ્યો પશુ તેમની કલમની પ્રસાદી છે.

‘સાર આ સંસારમાં ન જોયો’ કાવ્યને લોકજીભ પર વહેતું મૂનનાર આ કવિએ અનેક રસિકજનોને સંસારમાં સાર લેતા કર્યા છે । ‘નાગરવેશીઓ રોપાવ, તારા રાજમહેલોમાં’ ગીતનો કાપલ-ટફકો તો ગરબાધેત્રી ગૂજરાતણોને પશુ કાઈ અગમ્ય મધુરભાવથી છલકાવી દે છે. ‘સાણખો મારો ગુલાબનો છોડ, વેલી હું તો લવંગની’ લીટીએ કેટલીયે લવંગની વેલીઓમાં ગુલાબના છોડ માટે અણકથ્યા અને અકથ્ય લાવોના પુંજ લખ્યાં હશે । ‘પ્રેમતત્ત્વ કાંઈ અજ્ઞાન મનાતન વિરલ પ્રેમી કેા જાંણે’ લીટીમાં ફકકક કવિ દયારામની ‘જે કાંઈ પ્રેમ-અંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમાં હરે’ લીટી પુનરવતાર પામે છે । ‘સોહાગણુને વહાંલો છે અંધાનો રંગ’ કાવ્યમાં તો કવિની કલ્પના રસભોમમાં ચઢે, નારદ અને લક્ષ્મી સાથે ગોઠી માંડી, અમરલોકના રંગુ રસલયુ પૃથકકરણ કરી, તેમનો અર્ક પૃથ્વી પર ઉતારે છે ! ‘એક જોતી જોતો છે જગતચોકમાં’ કાવ્યમાં નાનાલાલના પરમ સૂક્ષ્મ ઉપાસક આ કવિ તેને પગલે પમલે ગુંજે છે ‘ફૂલ વીણું વીણું ને સરી જાય’ કાવ્ય પશુ તે જ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. અને છતાં ખાતરી ન થતી હોય તો ‘મયુરામાં કેમ છું લાલી, હો ગોકુળની બોળા ગોલાલણી’ ને મધુરી ટાપશી પૂરવા દો । ‘પ્રેમ-પ્રેમ-વિશ્વપ્રેમ એજ જ્યોત જગી’ કાવ્યમાં નટપુરના જ તેમના પુરોગામી ખલનિષ્ઠ શ્રી મણિભાઈની ‘પ્રેમની કલક’ છાંઈ દેખાય તો નવાઈ જેવું નથી. કવિની કલ્પનાસુંદરીની ‘એક જ લટ વિખરાણી’ પ્રયોગમાં મધુર કાઠિયાવાડી પ્રયોગ અને ચતુર્થશરી રસિકતા જનને સંપ્રદાત છે. તે

સિવાય રેકૉર્ડ્ઝમાં પણ તેમનાં અનેક ગીતો ઘેરઘેર અને રેડિયો-રેડિયો પર ગુંજે છે.

નાનપણમાં સંન્યાસીઓ પાસે જઈ તે વેદાંતની અભ્યાસ કરતા; પરિણામે તેમનાં ગીતોમાં આર્યસંસ્કારની ઝલક દેખા દે છે! હમણાં તે પોતાના જીવનનાં સંભારણાં 'રમણમંજરી'ની લેખમાળા રૂપે લખી રહ્યા છે.

શ્રી લાલુશંકર વ્યાસ (બાદશાયજી) મૂળ નડિયાદના ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ. બાદશાયજી તેમનું ઉપનામ છે. તે સ્વભાવે આનંદી, મોજિલા અને વ્યવહારકુશળ છે. એમ. એ. એલ. એલ. બી. થયા પછી તે વિસ્સન કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક હતા. હમણાં તે સુબંધમાં વકીલાત કરે છે. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં થયો હતો. તેમનો કાવ્યપ્રત્ય 'કેડી' નામે પ્રખટ થયો છે. તેમનાં કાવ્યોમાં કદપના, વ્યંજના, ડોલન અને ગુંજન તથા સચોટતા છે. અનેકવાર તે પ્રસંગો-ચિત કાવ્યો 'જન્મભૂમિ'માં લખે છે. તે સિવાય તેમનાં છૂટક-છૂટક કાવ્યો ઘણાં માસિકોમાં પ્રખટ થાય છે.

શ્રી મગન ભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ નડિયાદના દેસાઈવંશના પાટીદાર છે. તે આશરે ઈ. સ. ૧૮૯૯ ના ઓક્ટોબરની ૧૧ મી તારીખે તેમના મોસાળ ધર્મજમાં જન્મેલા. પ્રાથમિક કેળવણી નડિયાદમાં લઈને ઈ. સ. ૧૯૧૭ માં તે નડિયાદની સરકારી હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રિકમાં આખી યુનિવર્સિટીમાં ત્રીજે નંબરે પાસ થયા હતા. તે વખતે તેમના સહાધ્યાયી શ્રી સી. સી. દેસાઈ (આઈ. સી. એસ.) હતા, જે મેટ્રિક પરીક્ષામાં ઈલાકામાં બીજે નંબરે પાસ થયા હતા.

પછી તે સુબંધમાં એલ્ફિન્સ્ટર્ટન કોલેજમાં અભ્યાસ કરવા ગયા. ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં અસહકારના આદેશને માન આપી, તે

બી. એ. ના બીજા વર્ષમાં હતા ત્યારે તેમણે તે કેલેજ છોડી દીધી, અને અમદાવાદ જઈ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી સ્નાતક થયા. ઈ. સ. ૧૯૨૧ થી તે રાષ્ટ્રીય સિક્ષણના કામમાં પડ્યા છે. મારંભમાં તેમણે મહાત્માજીના સાબરમતી સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં કામ કર્યું. ૧૯૨૨-૨૩ માં તેમણે બોરસદ વિનયમંદિરમાં સેવા આપી. ૧૯૨૨-૨૪ માં તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ફેરો હતા. ૧૯૨૪-૨૮ સુધી તેમણે સાબરમતીમાં સત્યાગ્રહાશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળામાં કામ કર્યું. ૧૯૨૬ થી અત્યાર સુધી તેમણે પોતાની સેવાઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠને અર્પણ કરી છે. વચ્ચે ૧૯૩૫-૩૬ માં તે વર્ષમાં મહિલાશ્રમમાં કામ કરી આવ્યા.

તેમના પિતા શ્રી પ્રમુદસ લખાભાઈ દેસાઈ નડિયાદ મ્યુનિ-સિપાલિટીમાં સેનીટરી ઇન્સપેક્ટર હતા. તેમના માતાનું નામ શ્રીમતી સુરજબેન હતું.

શ્રી મગનભાઈ દેસાઈએ અમેરિકાની અંધબિર વિદુષી બાઈ હેનન કેલર કૃત 'ધ સ્ટોરી ઓફ માય લાઇફ' (મારા જીવનચરિત્ર)નો અનુવાદ 'અપંગની પ્રતિભા'ના નામથી કર્યો છે. ટોલ્સ્ટોયના 'વોટ ઇઝ આટ'નો અનુવાદ 'કળા એટલે શું?' નામના પુસ્તકમાં તેમણે કર્યો છે. ગુજરાતના મહાકવિ જદુ પ્રેમાનંદના કાવ્ય 'કુવરબાઈનું મામેરું' નામના પુસ્તકની આવૃત્તિ તેમણે, દિપ્તિ તથા સમજૂતિ સાથે, શાળા-કેલેજોના વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગ માટે કરી છે. ડોક્ટર સર્વપક્ષી રાધાકૃષ્ણનના 'વહઈઝ અનબોર્ન સોલ' નામના વ્યાખ્યાનનો અનુવાદ તેમણે 'જન્મતનો આવતી કાલનો પુરુષ' નામથી કર્યો છે. અંગ્રેજ સાહિત્યકાર શ્રી આર. એલ. સ્ટીવન્સનના 'બેકિંગ એન્ડ હાઇડ' નામના કથાપુસ્તકનો (જેમાં દેવી તથા આસુરી સંપત્તિ વચ્ચેના યુદ્ધનું નવચાત્મક વર્ણન આવે છે) અનુવાદ પણ તેમણે કર્યો છે. શીખોના આઘચુરુ થીનાનકેવરમિત 'જપજી'નો પણ અનુવાદ તેમણે કર્યો છે. મુંડકાપનિષદનો અનુવાદ તથા તે પર વિવેચન પણ તેમણે કર્યું છે. તે ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ,

સત્યાગ્રહનો મીમાંસા, વિદ્યાર્થી શ્રીષ્ઠ પ્રવૃત્તિ, પાંચમા શીષ્ઠ ગુરુ અર્જુનદેવ-વિરચિત 'સુખમની' હકિતકાવ્યનો પદ્યાનુવાદ, 'હિંદની અગ્રેજ વેપારશાહી' (જેમાં ૧૬મા સૈન્ય પછી જે સક્ષા સુધી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વેપાર માટે આવી બ્રિટિશ સદ્દતનતની સ્થાપના કરવામાં કારણભૂત અને તેનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે), કવિ પ્રેમાનંદની 'સુદામાચરિત' કાવ્યનો શાળાકોલેખપયોગી આવૃત્તિ, 'સુદામાજીના કેદારો' (નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યનું સંપાદન), 'હિંદુ-સ્તાની-ગુજરાતી કોશ'-આ તેમનાં પ્રકાશનો ગુજરાતના અસિદ્ધ 'નવજીવન કાર્યાલય' તરફથી થયાં છે. તે ઉપરાંત 'દારૂનિષેધ'(ઈ. સ. ૧૯૩૦, જેમાં ગાંધીજી તથા બીજાઓના લેખોનો તે વિષય પર સંગ્રહ છે), દારૂનિષેધ અને સરકાર (ઈ. સ. ૧૯૩૦), હિંદિયામણુ (ધડાવાળાં ત્રાજવાં)-વગેરે પણ તેમનાં સંપાદનો અને લેખો છે. છેલ્લાં ૭-૮ વર્ષથી 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' નામના કેળવણીવિષયક સુદર માસિકના તે તંત્રી છે. પાતંજલ રાજયોગ પર વિચારણાત્મક લેખો તથા કેળવણીવિષયક લેખો પણ તે લખે છે.

ગ્રીણવટ, ચોકસાઈ અને શુદ્ધ તાર્કિકતા તેમના લખાણોનો મુખ્ય ગુણ છે. તેમની વિચારસરણિ ઉપર તથા જીવનપરિપાટી ઉપર ખૂબ પ્રભાવમાં ગાંધીજીની અસર પડી છે તે કોઈના પણ તેજમાં તથાયા સિવાય, પોતાના અભિપ્રાયો સ્વતંત્રતાથી વ્યક્ત કરી શકે છે. તે એક સારા કેળવણીકાર છે.

શ્રી સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે નડિયાદના બાળ ખેડાવાળા પુત્રજી છે. તેમનો જન્મ તા. ૨૬-૫-૧૮૮૬ માં નડિયાદમાં થયો હતો. તેમણે પ્રાથમિક કેળવણી નડિયાદ તથા જાંજીસરમાં લીધી હતી. તેમનાં માતાનું નામ શ્રીમતી દીવાળીબા. તેમના પિતા શ્રી અમૃતલાલ પ્રેમાનંદ દવે રેવેન્યુ ખાતામાં તબાદી હતા. તેમણે માધ્યામિક કેળવણી નડિયાદની સરકારી શાળામાં લીધી હતી. પછી તે વડોદરાની ખરોડા કોલેજમાં ગયા, અને ત્યાંથી બી. એ. થયા. તેમણે આખું

જીવન સરકારી કેળવણીખાતામાં નોકરી કરીને ગાળ્યું છે. અમદાવાદ, બરૂચ, ગોધરા, સુરત, મુંબઈ એમ જુદી જુદી જગ્યાએ તેમણે ૧૭ વર્ષ શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું હતું. ૧૧ વર્ષ તેમણે પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં નોકરી કરી હતી. ૧ વર્ષ તે એસિસ્ટન્ટ ડેપુટી એલ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર હતા. પાંચ વર્ષ તે બરૂચ તથા મુંબઈની એલિફન્ટન હાઈસ્કૂલમાં હેડ માસ્ટર હતા.

તે એલિફન્ટન હાઈસ્કૂલ, મુંબઈના હેડમાસ્ટર તરીકે નિવૃત્ત થયા છે. તેમણે પોતાની આખી જિંદગી એક સ્વતંત્ર અભિપ્રાયના કેળવણીકાર તરીકે પીતાવી છે. તેમનામાં ચોક્કસાઈ, સુધઠતા અને ખંતના મોટા ગુણો છે. તેમણે સરખાતમાં અનંતબરમ, નીલનેત્રી અને જીવનસિદ્ધિ-આ ત્રણ પુસ્તકો અનુવાદરૂપે લખ્યાં હતાં. શાળા-પયોગી પુસ્તકો લખીને તેમણે બહુ સારી સેવા બજાવી છે. ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસ માટે તેમણે 'સાહિત્યમંજરી'ના ત્રણ ગ્રન્થો, ગદ્યપદ્યસંગ્રહો પ્રગટ કર્યા છે. વળતે તેમણે 'વ્યાકરણના સહેવા પાઠો'ના ૪ ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તે સિવાય બાળપોથી, પહેલી ચોપડી, બીજી ચોપડી, ત્રીજી ચોપડી, ચોથી ચોપડી-આમ વસંત વાચનમાળા પણ લખી છે. 'ગુજરાતી ભાષાનું' વિશુદ્ધ લેખન'માં તેમણે વ્યાકરણ, નિબંધ વગેરે વિષયો શાળાપયોગી રીતે રચ્યાં છે. ઇ. સ. ૧૯૪૮ માં તેમણે પુણમલા નામે અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલના ઉપધ્યાય તથા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ માટે સંસ્કૃત શ્લોકોનો સુચારુ પદ્યસંગ્રહ કરેલો છે.

શ્રી શાન્તિસાહ સોમેશ્વર દાહર નડિયાદના બાળ ખેડવાળ આલણ છે. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૯૦૪ ના સપ્ટેમ્બર માસની ૧૫ મી તારીખે નડિયાદમાં થયો હતો. પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક કેળવણી નડિયાદમાં જ લીધેલી. તે નડિયાદ સરકારી હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રિક થઈ ગુજરાત ટ્રાલેમમાં અભ્યાસ કરવા અમદાવાદ ગયા. ઇ. સ. ૧૯૨૬ માં તે સંસ્કૃત અને અર્ધમાગધી સાથે બીજા વર્ગમાં ઓનર્સમાં બી. એ. થયા. ઇન્ટર આર્ટ્સમાં તેમને પાટીલ સંસ્કૃત

સ્કોલરશિપ મળેલી. ૧૯૨૬-૨૭ માં તે ગુજરાત કોલેજમાં જ સંસ્કૃતમાં પ્રથમ આવવાથી દક્ષિણા ફેલો નીમાયા. ૧૯૨૭ માં તેમણે શિક્ષકની નોકરી સ્વીકારી. ૧૯૨૮ માં સંસ્કૃત તથા અર્ધમાગધી સાથે બીજા વર્ગમાં એમ. એ. મયા. ૧૯૩૦ માં એક સત્ર માટે તે બાવનગરની સામળદાસ કોલેજમાં અધ્યાપક નીમાયા હતા. ૧૯૩૪ માં તે અવર જોન હાઇસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ થયા. ૧૯૩૭-૩૮ માં તે મુંબઈ એસ. ટી. કોલેજમાં જઈ પ્રથમ કક્ષામાં બી. ટી. થઈ આવ્યા. તે અભ્યાસ દરમ્યાન મુંબઈ ઈલાકાની કોલેજોની વકતૂત્વકળાની હરીફાઈમાં શ્રેષ્ઠ વકતા તરીકે તેમને સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો હતો. ત્યાર પહેલાં સંસ્કૃત પંચ મહાકાવ્યોમાંથી સંવાદો ચૂંટી કાઢી, તેમની પ્રવેશિકા તથા અનુવાદ સાથે, તેમણે 'સંવાદમાળા' પ્રગટ કરી હતી, અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી ગોતા, ઉપનિષદ, બતૂંદરિ ચતકો, સુભાષિત હાડાગાર વગેરેમાંથી શ્લોકો ચૂંટી કાઢી, અનુવાદ તથા મનનિકા સાથે, સાધનસૂક્તાવલી પ્રસિદ્ધ કરી હતી. બી. ટી. થઈ આવ્યા પછી તે આઠેક વર્ષ ખેડા હાઇસ્કૂલમાં આચાર્ય તરીકે રહ્યા. ત્યાર પછી એક વર્ષ વેપારમાં અનુભવ કરી આવીને પાછા જોરસદ હાઇસ્કૂલમાં આચાર્ય તરીકે કામ કરે છે. જેમના સ્વતંત્ર નિબંધોનો સંગ્રહ તેમણે 'સ્ફુલ્લિંગ'ના બે ભાગોમાં પ્રગટ કર્યો છે. તે સિવાય બતૂંદરિના નીતિ તથા વૈરાગ્યશતકનો અનુવાદ, વૃક્ષસીદ્ધાંતની સાખીઓ, ગુજરાતી કહેવતસંગ્રહ તેમણે સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયને લખી આપ્યા છે. તેમને શ્રેષ્ઠ નિબંધલેખન માટે એક સુવર્ણચંદ્રક અમદાવાદની દિંદી તત્ત્વજ્ઞાન સમિતિ તરફથી, તથા બીજાં ત્રણચાર પ્રથમ ઇનામો મળ્યાં છે. તે 'રાજદંસ'ના નામથી પણ આધુનિક પ્રસંગો પર વિવેચના કરે છે. ઉદ્ગર, મૃત્યુંજય તથા દશકુમારચરિતનો અનુવાદ પણ પ્રેસમાં છે, જે થોડા વખતમાં બહાર પડશે.

૧૬ અન્ય નામાંકિત વ્યક્તિઓ અને વેપારીઓ

શ્રી હરિદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ—એલેક્ઝાન્ડરના સમયમાં પંજાબમાં એક ક્ષત્રિય વંશમાંથી આ દેસાઈ કુટુંબના નજીરાઓ ઉતરી આવ્યા છે. પંજાબમાંથી તેમણે મયુરા સ્થાનાન્તર કર્યું, ત્યાંથી જયપુર, ઉજ્જન, અદાલજ, સોમનાથ પાટણ, સીંગાપુર, અણ્ણીયવાડ પાટણ, મહેમંદાવાદ, અને છેવટે નડિયાદ આવ્યા તે કુટુંબે સ્થળાંતર કર્યા હતાં. જ્યારે તેઓ ઉજ્જનમાં હતા, ત્યારે તે કુટુંબના એક નજીરા તે રાજપૂતા દિવાન તરીકે નીમ્યા હતા. આ કુટુંબ નકિયાદમાં ઇ. સ. ૧૪૨૯ માં આવીને વસ્યું. શ્રી હરિદાસના ૧૦ મી પેઢી પરના વડીલ શ્રી નારણદાસને મોગલ સરદારશાહ આરંગઝેબે દિલ્લી ફરખાસ્તમાં નિમંત્રણ આપી બોલાવ્યા હતા, અને ત્યાં તેમને દેસાઈનો ખિતાબ તથા સમૃદ્ધ શિરપાવ (માનવંતી પાપડી) અને પાલખી ભેટ આપ્યા હતાં. શ્રી નારણદાસની એથી પેઢીએ શ્રી વાધજીભાઈ ચયા. તેમણે પૈથાઓને તથા ગાયકવાડને પોતાની સારી સેવાઓ અર્પણ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૭૭૫ માં આગ્રા સુકામે એ બે સત્તાઓ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં પણ શ્રી વાધજીભાઈએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. આના બદલામાં તેમને બિલોદરા ગ્રામ ઇનામમાં મળ્યું હતું, અને તે તેમના કુટુંબીજાના કબજામાં. ઇ. સ. ૧૮૧૬

સુધી રહેલું એ ગામ ઈનામમાં મળ્યું, તેની સાથે તેમને પાલખી પણ મળી હતી. શ્રી વાવજીભાઈના પૌત્ર શ્રી પ્રભુદાસ દેસાઈએ મહીકાંડા અને રવાકાંડાના બહારવટે ચઢેલા આગેવાનો-મહેવાસી દાકારો સાથે અંગ્રેજ સરકારે (તેમના ગુજરાતના પહેલા રેસીડન્ટ કર્નલ વોકરે) જે સધિ કરેલી તેમાં મદદ કરી હતી. ૧૮૦૬ માં બ્રિટિશ સરકાર તરફથી તેમને પાલખી ઈનામમાં મળી હતી. શ્રી પ્રભુદાસ દેસાઈના પુત્ર શ્રી અણ્ણભાઈ, જેમણે અણ્ણપરુ વસાવેલું. તેમના પુત્ર શ્રી વિહારીદાસને ત્યાં ૧૮૫૭ ના સ્વાતંત્ર્યયુધ્ધમાં નાના સાહેબ અને તાત્કાલિકાથી નડિયાદ આવેલા, અને તેને પરિણામે તેમના આખા કુટુંબને ખેડાની જેલમાં રાખેલું. ત્યાં જેલમાં જ શ્રી વિહારીદાસ દેસાઈને એક પુત્રનો જન્મ થયો હતો. શ્રી વિહારીદાસને સરકારે કાઠિયાવાડની સીમા નક્કી કરવાના કમિશનમાં નીમ્યાં હતા. તે સીમાડાને નક્કી કરવામાં થયું લોહી રેડાયું હતું. તે વતન કમિશનના સભ્ય, અને આનરરી સેકન્ડ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટ હતા. ૧૮૭૭ માં સરકારે તેમને દિલ્હી દરબારમાં આમત્રેલા અને ત્યાં તેમાં તેમને રાવબહાદુરનો ઇલકાબ આપવામાં આવેલો. તે બહુ જ વિચક્ષણ અને બુદ્ધિશાળી પુરુષ હતા. તેને પરિણામે તેમના પત્નિ પુત્રો બુદ્ધિશાળી અને રાજ્યનીતિમાં કાબેલ પાક્યા હતા. તેમનાં નામ (૧) હરિદાસ (૨) મંગલદાસ (૩) સરદાર રાવબહાદુર ખેમરદાસ (૪) શ્રી પુરુષોત્તમદાસ અને (૫) શ્રી ગોપાલદાસ.

શ્રી હરિદાસ ઇ. સ. ૧૮૪૦ ના જૂથાઈ માસની ૨૬ મી તારીખે જન્મેલા તેમણે કેળવણી અમદાવાદ અને નડિયાદમાં લીધેલી. ૧૮૬૪ માં મહેમદાવાદની લોકલ ફંડ કમિટિમાં તેમને સભ્ય તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા. ૧૮૬૫-૬૬ માં તે ચરેતરની સુંદર તમાકુને હિંદમાં અને યુરોપમાં ખુલ્લા બજારમાં મૂકવા માટે મદ્રાસ અને ત્રિચિનોપોલી તમાકુના અભ્યાસ માટે ગયા. ૧૮૬૭ માં તેમને

નડિયાદમાં મ્યુનિસિપલ કમિશનર નીમવામાં આવ્યા. ૧૮૭૦ માં તે ભાવનમરમાં ન્યાયાધીશ નીમાયા. તે વખતે ત્યાં શ્રી ઈ. એચ. પર્લીવલ અને શ્રી જય એચ. સંયુક્ત રાજ્યતંત્ર ચાલુ હતું અને કામ તેમણે પ્રમાણિકપણે બધાને પૂર્ણ સંતોષ આપીને પાર પાડ્યું. ૧૮૭૬ માં સરકારે તેમને વડવાણ રાજ્યનો વહીવટ સોંપ્યો. તે વખતે ઠાકોર સાહેબ દાહરાવ નાની ઉંમરના હતા. તે વખતે કાડિયાવાડના પોલીટિકલ એજન્ટ શ્રી જી. બી. પીલ સાહેબ હતા. ૧૮૮૧ માં શ્રી વાંકોનેરના સરકારી વહીવટદાર નીમાયા. ૧૮૮૨ માં તે મહીક'દા રાજ્યના દિવાન નીમાયા. અને ૧૮૮૩ ના સપ્ટેમ્બરમાં જૂનાગઢના નવાબ સાહેબે તેમને જૂનાગઢના દિવાન તરીકે નીમ્યા. તે ત્યાં દસ વર્ષ સુધી રહ્યા. તે અરસામાં તેમણે દરેક ક્ષેત્રમાં ધણી સુત્ર સુધારાઓ કર્યા તેમજ અમલ દરમિયાન જૂનાગઢ-વેરાવળ રેલ્વે લાઇન નાખાઈ બધા જ પોલીટિકલ એજન્ટોએ તેમના કામની બહુ સારી પ્રશંસા કરી છે. તે એક વર્ષની રજા લઈ નડિયાદ આવ્યા, એટલામાં તે નામદાર વિક્ટોરિયા રાણીએ તેમને રાયલ એપિયમ કમિશન (અપ્રીશુના કમીશન) માં નીમેલાં. પછી તે ફરી પાછા જૂનાગઢ ગયા, પણ પછી થોડા જ સમયમાં નિવૃત્તિ અને આરામ ભોગવવા અને પ્રભુભજન કરવા તે નડિયાદ આવ્યા. પણ કાળ ભગવાનનું નિર્માણ તેમને બહુ આરામ લેવા દેવાનું ન હતું, અને તે ૧૮૯૫ ના જુનની ૧૭ મી તારીખે મરણ પામ્યા. તેમના જીવનકાળ દરમિયાન તે અનેક કાઠિવાડના રાજાઓ, અંગ્રેજ અમલદારો તથા લોકોના સંપર્કમાં આવ્યા હતા, અને તે સૌ એકઠે અવાજે તેમની પ્રામાણિકતા તથા કાર્યકુશળતાની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે.

શ્રી બેચરદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ નો જન્મ નડિયાદમાં જ ૧૮૪૪ ની ફેબ્રુઆરી માસની ૨૦ મી તારીખે થયેલો. તેમણે કેળવણી નડિયાદ અને અમદાવાદમાં લીધેલી. ૧૮૬૭ માં તે આજીવની

લોકલ બોર્ડના સભ્ય નીમાયા હતા. પછી તે નડિયાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં સભ્ય, અને છેવટે પ્રમુખ બન્યા હતા. ૧૮૭૮ માં નડિયાદમાં જે ખેતીવાડીવિષયક કમિટી રચાઈ, તેમાં તેમનો મુખ્ય ભાગ હતો. ૧૮૮૩ નાં જે અનેક ખેતીવાડી સળંબી પ્રદર્શનો યોજાયાં હતાં તેનાં તેમનો આયોજાનીકાર્યો ભાગ હતો. ચરોતરની સુંદર તમાકુની સીગરેટો બનાવવા માટે તેમણે એક ફેક્ટરી ખોલી હતી. સરકારે તેમને પ્રથમ તો જોતરરી મેજસ્ટ્રેટ નીમ્યા, અને પછી ૧૮૮૭ માં તેમને રાવબહાદુરનો ઈફ્કાબ આપ્યો. ૧૮૮૮ માં તે મુબઈની ધારાસભાના સભ્ય ચૂંટાયા, અને તેજ વર્ષમાં વાઈસરોયે તેમને 'સરદાર' નો ઈફ્કાબ આપ્યો. ૧૮૯૫ માં તેમના મોટા ભાઈશ્રી હરિદાસ ગુજરી ગયા ત્યાર પછી તેમને જૂનાગઢના નવાબ સાહેબે દિવાન તરીકે નીમ્યા હતા.

શ્રી મંગળદાસ વિહારીદાસ લાંબા સમય સુધી ખેડા જિલ્લામાં સરકારી નોકરી કરતા, અને પછી કચ્છમાં એસિસ્ટન્ટ રેવન્યુ કમિશ્નર નીમાયા હતા. તેમની તબિયત નાજુક હોવાને કારણે તેમને નોકરીમાંથી ૧૪ વર્ષ વહેંચું રાજીનામું લેવું પડ્યું હતું. તેમના પુત્ર શ્રી ગિરધરદાસ દેસાઈ બાળથી રાજ્યમાં કારભારી હતા. શ્રી પુરુષોત્તમદાસ દેસાઈ નડિયાદમાં ૧૩ થી વધારે વર્ષો સુધી મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હતા. સરદાર શ્રી ગોપાલદાસ દેસાઈ બાવનગરમાં રેવન્યુ કમિશ્નર હતા.

શ્રી ગોકદાસ દ્વારકાદાસ તલાટી નડિયાદમાં ખરાયતા વાણિયાની જાતિમાં સવત ૧૬૨૪ ના કાર્તિક સુદિ બારણને દિવસે જન્મેલા. તેમના પિતા પાલણપુર એજન્સીમાં ચાણુદાર હતા, તેથી પ્રાથમિક અભ્યાસ તેમણે પાલણપુર અને નડિયાદમાં તથા કોલેજનો અભ્યાસ મુબઈમાં કરેલો. બી. એ. થયા પછી તે નડિયાદની સરકારી ટીચરશ્રેણીમાં શિક્ષક થયા. થયું રોમનો જાહેરી મુલતી થતાં

તેમણે રાજનામું આપ્યું અને તે વકીલાતનો અભ્યાસ કરવા મુંબઈ ગયા. તે ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં એલ. એલ. બી થયા. પણ પછી તેમણે પાવનપુર રાજ્યમાં સરોતરા ગામનો જમીન રાખી ત્યાં મોટા પાયા પર ખેતી શરૂ કરાવડાવો. તે જગ્યાએ તેમના પરથી 'ગોકુલપુર' ગામકું પણ વસ્યું. પણ તે કામમાં નિષ્ફળતા મળવાથી તેમણે વકીલાત શરૂ કરી. રેવાકાંઠા, પાવનપુર એલ-સી તથા ખેડા જિલ્લામાં તેમણે વકીલાત કરી, અને તેમાં ખૂબ આગળ આવ્યા. આ અનુભવમાંથી જ તે પાછળથી ખેડા જિલ્લાનો પ્રજાના સાચા વકીલ-દેશસેવક બની શક્યા. શ્રી પુરુષોત્તમદાસ ગોરધનદાસ, રા. સા. નારણદાસ ગાંધી, દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરી, રા. સા. લક્ષ્મીભાઈ હરગોવિંદદાસ, શ્રી વહેરીભાઈ વાધજીભાઈ પટેલ, શ્રી ચિત્રાભાઈ મોલીભાઈ પટેલ વગેરે તેમના સહાધ્યાયીઓ હતા.

ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં મદ્રાસમાં ભરાયેલી કો-એસમાં તે પહેલ-વહેલા પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા અને ત્યારથી જહેરસેવાની દીક્ષા લઈ આવ્યા અને મહાસભાના લક્ષ્ય બન્યા. પછી તો તેમણે નામરિકાની સહાયથી એક કલબ સ્થાપી નડિયાદમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનું કામ શરૂ કર્યું. સંવત ૧૯૫૬ ના દુકાળમાં પણ તેમણે રાહત કાર્યમાં અઘાત પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં તે નડિયાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં મુખ્ય તરીકે ચૂંટાયા. બંગલગંના નેશીલા દિવસોમાં સ્વપાયેલા નડિયાદ સ્વદેશી સ્ટોર્સમાં પણ તેમનો આગળ પડતો હિસ્સો હતો.

ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં નડિયાદના અમોરકન મેથોડિસ્ટ મિશનમાંથી છૂટા થયેલા ૮ યુવાનોને હિંદુધર્મમાં ફરીથી દાખલ કરવામાં આવ્યા. તેમને હેરાન કરવા મિશનના પાદરીએ તેમના પર ચોરીનો કેસ મૂક્યો. તેમનો જવાબ કરવા સ્વર્ગસ્થ વિરુવસાઈ પટેલ ગિમા રહ્યા હતા. તે અરસામાં જ પંખાબના નેરોમરી બી લાલા લખપતરાયે

હિંદુ અનાથ બાળકોને ખ્રિસ્તી ન બનવા દેવા માટે અનાથાશ્રમ જેવી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાનું આદેશન શરૂ કર્યું હતું. તે અનુસાર નડિયાદમાં હિંદુ અનાથાશ્રમ ૧૯૦૭ માં સ્થાપાયો. તેનું સંઘળું કામકાજ વ્યવસ્થિત કરવા તેને માટે જમીન ખરીદી મકાનો બાંધવા વગેરે સેવા કરવામાં શ્રી ગોકળદાસ, મના જમણા હાથ સમાન શ્રી કુલચંદ્રભાઈ બાપુશી સાહ, મુંબા શાન્તિપ્રિય શ્રી બટુકશંકરભાઈ તથા નડિયાદમાં ધણી વર્ગે સુધી 'જન્મભૂમિ' સાપ્તાહિકના તંત્રી તરીકે કામ કરી જનાર શ્રી ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈ મુખ્ય હતા. હોમરુલ લીમના દિવસોમાં પણ તે ચાર જણાએ ખેડા જિલ્લામાં મુખ્ય કાર્ય કરેલું. પોતાની અનેકવિધ સેવાઓથી જેમણે નડિયાદના બાપુનું માનવંતું બિરુદ મેળવ્યું હતું, તે ગોકળદાસભાઈએ પોતાના ઉત્સાહથી બીજાઓમાં ઉત્સાહ પૂરી, એક સુંદર સેવકોની દૃકડી બની કરી હતી.

ખેડા જિલ્લા નાકરની લડતમાં, રેલ્વેટ કાયદા સામેની લડતમાં, અસહકારના જંગમાં મહાત્માજી પંજબ જતા પકડાયા અને નડિયાદના કેટલાક લોકોએ લશ્કરની ખાસ ગાડીના પાટા મોટા કામનાથ મહાદેવ ખાગળ ઉખાડી નખેલા તે બદલ સરકારે ૬૩ નાંખ્યો હતો, તેનો વિરોધ કરતી લડાઈમાં-આમ અનેક વખત ગોકળદાસભાઈએ સરકાર સામે લડતમાં ભાગ લીધો હતો. અને ખેડા જિલ્લામાં તો તે હમેશાં એખરે જ રહેતા. ૧૯૧૪ થી ૧૯૨૨ સુધી તે મ્યુનિસિપાલિટીના મુખ્ય તરીકે રહ્યા. તે દરમિયાન રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થપાઈ, અને તેનો ખર્ચ મ્યુનિસિપાલિટીએ આપ્યો તે બદલ સરકારે 'બાપુ' પર કેસ કરી તેમની સામે ૨૨ હજાર રૂપિયાનું હુકમનામું કર્યું. પણ હાઈકોર્ટમાં સરકાર હારી, અને તે હુકમનામું રદ થયું. રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓએ તથા શિક્ષકોએ 'બાપુ' ને એક સુંદર માનપત્ર આપ્યું છે, અને. રમ્યાં. રમ્યાં. ખરડાઓ. હસીને. ચર્ચાઓ. રીતે. ચર્ચાઓ. છે.

અસહકારના જમાનામાં તેમણે વડીલાતનો ધધો છોડી દીધો હતો. ૧૯૨૨ માં નાગપુર રાષ્ટ્રધ્વજ સત્યાગ્રહમાં ગુજરાતની સૈનિક ટૂંકડીમાં તે ગયા હતા. અને છ માસ સુધી જેલમાં ચક્રી પીસવાનું, ધાણી ફેરવવાનું તથા પત્થર ફાડવાનું કપરું કાર્ય કરી આવ્યા હતા.

૧૯૩૫માં તેમણે મહાસાગની મંજૂરી મળતાં ફરી વડીલાત શરૂ કરી. તે ખેડા જિલ્લા લોકલ બોર્ડમાં ઉપપ્રમુખ થયા અને ખેડા જિલ્લા સ્કૂલબોર્ડમાં સભ્ય થયા.

૧૯૩૦ માં મહાત્માજીની દાંડોકૂચ થઈ તે પ્રસંગે જિલ્લાની સત્યાગ્રહીઓની ટૂંકડોની આગેવાની હઈ તેમણે બાંધપુર મુકામે સત્યાગ્રહ કર્યો. પરિણામે તેમને ૨ વર્ષની સજા અને ૨૦૦ રૂા દંડ થયો. ૧૯૩૧ માં તે છૂટ્યા. અને ફ્રંક ઉધરાવી સેવામંદિર બાંધ્યું. ૧૯૩૨ માં મહાસાગની કારોબારીને તેમજ મહાત્માજીને સરકારે કેદ કર્યા, ત્યારે તેમને તથા સ્વર્ગસ્થ શ્રી અબ્બાસ તૈયબજીને તથા શ્રી કુલચંદભાઈને પણ સરકારે સાગરમતી જેલમાં કેદ રાખેલા. 'બાપુ'ને ૧ વર્ષની સજા અને ૫૦૦ રૂા દંડ કરવામાં આવેલાં.

૧૯૩૩ માં તે છૂટ્યા. પણ તબિયત લચડેલી. પરિણામે તેમને સારથુગાંઠ તથા ભાંદરનું ઓપરેશન કરાવવું પડેલું. તે જ અરસામાં સ્વર્ગસ્થ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલના સ્મારક તરીકે શ્રી વિઠ્ઠલ કન્યા વિદ્યાલય સ્થાપવાનું નક્કી થયું. તેમાં તે અધ્યક્ષ હતા અને શ્રી કુલચંદભાઈ તેમની પડખે હતા. તે મુંબઈ તે કામ અંગે ગયેલા, તે દરમ્યાન શ્રી કુલચંદભાઈ ગુજરી ગયા, અને 'બાપુ'નો જમણો હાથ વૂટી પડ્યો. તેમની શોકસભામાં તેમને અંજલિ આપતાં 'બાપુ' એધાર બાંસુ પાડી રડેલા.

૧૯૩૮માં તે ફરીથી એક વર્ષ માટે મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ થયા.

૧૯૪૨ માં લેમના જન્મેષ્ટ પુત્ર શ્રી નવનીતલાલ ૧૧-૨-૧૯૪૨ ના રોજ ગુજરી ગયા. આથી તેમને સખ્ત આઘાત થયો. પણ તે દરમિયાન ૧૯૪૨ ની નવમી ઓગસ્ટ આવી પહોંચી. દેશભરના બધા જ નેતાઓને મુંબઈમાં પકડવામાં આંબા. તે વૃંધ યવા હતા, આંખે દેખાતું ન હતું; છતાં પોલીસે તેમને પકડ્યા, અને તે નમ્રુ ન આપતાં છ માસ જેલ ભોગવી ૮-૪-૪૩ ના રોજ છૂટ્યા.

તે સિવાય ખડાપતા પરિવર્તમાં તથા યાતિસંસ્થાઓમાં પણ તે હિત્સાદપૂર્ણ ભાગ લેતા. ખડાપતા સી-ઉદ્યોગ-શાળા, શ્રી કૃષ્ણચંદ બાપુજી બાલમંદિર, નડિયાદ સોશિયલ કલમ, ગુજરાત આધુર્વેદિક મહાવિદ્યાલય, રેલસંકટ નિવારણ સમિતિ, બંગાળ રાહત સમિતિ, સ્વદેશી બંડાર, ટિંકુ મિલન મંદિર, ગુજરાત રાજકીય પરિષદ, ખડાપતા બ્યામ મંદિર-આ સર્વે પ્રવૃત્તિઓમાં તેમને હિસ્સો. આગળ પડતો હતો. તા. ૨૮-૧-૪૫ ના રવિવારે (સંવત ૨૦૦૧ મહા સુદ પૂનમને દિવસે) તે સારથુગાંઠના બીજા ઓપરેશન પછી ૨૬ દિવસે એકાએક સવારે ગુજરી ગયા. સમશાનમ ખેડા જિલ્લા સમિતિના પ્રમુખ શ્રી રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલે તેમને અંજલિ આપતાં કહેલું કે 'તેઓ જન્મે વશિક હતા, પણ સ્વભાવે ક્ષત્રિય હતા' તે યથાર્થ છે. તેમની અનેક લોકોથી ભરતક સમશાનમ ત્રામાં હાજરી આપના ભણ્યથી થો દિનકરરાન દેસાઈ અને સુરતથી શ્રી કાનજીભાઈ દેસાઈ આવેલા. હાકા તેમને પ્રિય હતા. સ્વભાવે તે ટેકીયા, સેવાવૃત્તિપરાયણ, મળતાવડા, નીકર તથા વ્યવહારકુશળ હતા. તેમનામાં બીજા લોકોમાં હિત્સાદ તથા સેવાવૃત્તિની ધગશ રેડવાની અદ્ભુત શક્તિ હતી.

શ્રી ચુનીલાલ તારાચંદ દલાલ નો જન્મ ખડાપતા વાણિયા યાતિમાં નડિયાદમાં સંવત ૧૯૨૨ ના બાદરવાની પૂનમને દિવસે થયેલો, અને વૈકુંઠવાસ સંવત ૧૯૮૨ ની દેવપોદી એકાદશીને દિવસે થયેલો.

તેમના ભાવતરનો નિવાસ માતરમાં હતો, એટલે તેમણે ગુજરાતી શિક્ષણ માતરમાં લીધું હતું. ત્યાર પછી માધ્યમિક શિક્ષણ નડિયાદ તથા અમદાવાદમાં લીધેલું. પછી પૂના એન્જિનિયરીંગ કોલેજમાં દરેક વર્ષે પહેલા વર્ગમાં પરીક્ષા પાસ કરી તે એલ. સી. ઇ. થયા. નડિયાદના તે પહેલા એલ. સી. ઇ. વિદ્યાર્થી હતા. તે કોલેજના પ્રિન્સિપાલના બહુ જ માનીતા વિદ્યાર્થી હતા.

મહીસુર રાજ્યના એસિસ્ટન્ટ એન્જિનિયર તરીકે તેમણે ઇ. સ. ૧૮૭૫ થી ૧૮૮૦ સુધી નોકરી કરી. પછી ૧૮૮૦ થી ૧૯૦૫ સુધી તેઓશ્રી તે જ રાજ્યમાં મુખ્ય એક્ઝીક્યુટિવ એન્જિનિયર બન્યા. તેમને રાજ્યસભાસભ્યનો ઇલેકશન મળ્યો હતો. તેમની મહેનતને પરિણામે જ મહીસુર રાજ્યે તે જ રાજ્યના સેવક શ્રી દામોદરદાસના સ્મરણમાં સવા લાખ રૂપિયા જેટલી માતખર મૂકીવાળી રકમ 'દામોદરદાસ' શિષ્યવૃત્તિ તરીકે વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરવા માટે કાઢી. તેને પરિણામે અડાપતા વલ્લિઆઓની માતિમાં અનેક વકીલો, ડોક્ટરો, શિક્ષકો, વિદ્વાનો હિચ ક્રેગવણી લઈ જીવનમંદિરના હિચ પમધિયા ચઢી શક્યા છે.

તેમણે પોતે પણ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરવા મહત્ત થાય તે માટે ૩૦૦૦ રૂ. લેખન માટે કાઢ્યા હતા. તે અડાપતા મિત્રની સેવક સમિતિના સભ્ય હતા, અમદાવાદ છાત્રાલયના પેટ્રોન હતા, અડાપતાઓના ઇન્ટરવેય શ્રી કોટયાકેજના નવા મંદિરના ભંડોળમાં પણ તેમણે ૫૦૦ રૂ. ફાળો બચો હતા.

મહીસુર રાજ્યની નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી ત્રણેક વર્ષ તે વડોદરા રાજ્યના ચીફ એન્જિનિયર બન્યા (૧૯૦૫ થી ૧૯૦૯). તે વખતના તે રાજ્યના દિવાન, સમર્થ પ્રતિષ્ઠાસકાર અને વિદ્વાન શ્રી રામેરાયન્દ્ર હતા તેમને હિચ પ્રમાણપત્ર આપ્યું હતું.

વડોદરાથી તેમને દેવરાનાદ નામનાર નિઝામ સાહેબે મેલાગ્યા ત્યાં એક કરોડ રૂપિયા જેટલી ગળવર મૂડીની ગંડીપેર અને ઉસ્માન સાગરની યોજનાને તેમણે સ્વર્ણશે અફળ કરી બતાવી બલ્લભના અંગ્રેજ એન્જિનિયરો તથા નમની આગળ પોતાનો રૂઆન ત્યજ દેતા થોડે ખર્ચે સરસ તળાવો બાંધવાની તેમની પહેલ્ય હિંમત વિખ્યાત હતી. પોતે તદ્દન સાદા, પ્રમાણિક અને શાન્ત વૃત્તિવાળા હતા તથા અને કારુ દુધ મળે તેટલા મટે મહીસુરમાં પણ તેમને ભેમો રાખી હતી તે સરારમાં કોઈની અને ધર્મના બાખરા લેતા આ નહિ તે ધી તે મિનકુન ખાતા નહિ અને તેની મિનજરિઆત માટે તે જમનીના પ્રખ્યાત રોમ્બર કુન્દેનો મત ટાકતા મહીસુરમાં 'મેરીકન વે' નામના મધ રાધી તેમની કુર્મિ દેશબરમાં પ્રસરી હતી તે પુસ્તાના પાળાની હિચર્ષ ૭૨ ફીટની હતી, તે તેનો પાયો, લબાઈ અને જડાઈ જેટલી હતી તેનું અનુમાન ચર્ષ શકે તેમ જ દેશબરની ખજાનેની કોન્કર-સમાં તેમને પોતાના વિચાર જણાવવા માટે ખાસ માનબલ્ક નિમનજી મળતું.

મૃત્યુ સમયે તેમણે પોતાની મિલકતની વહેંચણી કરી, તેમાં ત્રણ પુત્રો સમાન પોતાની એક પુત્રીને ગણી, તેને પણ સરખો હિસ્સો આપેતા તેઓ ધી ન લેતાં સવારમાં ગાંધેર અને સૂત્રી વખતે અધોળ સૂઈ દ્રાક્ષ લેતા જેથી દસ્ત સાફ આવે અને શરીરસ્વાસ્થ્ય બરાબર જળવાય.

તેઓ હૃદયના નિખાલસ, દેહે કદાવર અને સહિષ્ણુ આદાર વિહારમાં સાદા અને માત્રાપુકત, લાચરુચ્ચતના મદા સત્તુ, રહેણી તથા પોષાકમાં અતિશય સદા અને ચારિત્ર્યમાં નિષ્કલક હતા તે ફકીરી હાલતમાં જીર્ણ અને અમીરી હાલતમાં આયમ્યા.

શ્રી કુલચંદ બાપુજી શાહ અવત ૧૯૩૮ માં વડવાણમાં જન્મેલા તેમના પિતા ત્યાં ન્યાયાધીશ હતા તેમના બીજા

વારના પત્નીથી કુલચંદ્રભાઈનો જન્મ થયેલો. તેમના જન્મ વખતે શ્રી બાપુજીભાઈની ઉંમર અસરે ૫૦ વર્ષની હતી. થોડાંક જ વર્ષોમાં તેમના પિતા નિવૃત્ત થઈ નડિયાદ આવ્યા, એટલે તેમની કેળવણી નડિયાદમાં અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી થઈ હતી. તેમના પર સ્વામી શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીની ઊંડી અસર પડેલી. તેથી તે અરસામાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાય પૂનઃસંસ્થાપના ચાલતો હતો, છતાં તેમણે આર્યસમાજનો અંગીકાર કર્યો હતો. તેમનું લગ્ન નાનપણમાં જ થયેલું હોવા છતાં આર્યસમાજની અસરથી ૨૦ વર્ષની ઉંમર સુધી તેમણે ધર્મચર્ચા પાલન કર્યું. તેમના પિતા સારી નિવૃત્ત મુઠ્ઠી ગુજરી ગયેલા, એટલે તરત તેમને કોઈ પણ ધંધામાં પડવાની જરૂર ઉઠી થયેલી નહિ.

ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં તે અમદાવાદની મહાસભાની બેઠકમાં શ્રી ગોકળદાસ દ્વારકાદાસ સાથે ગયેલા, અને ત્યાંથી તેમની પેઠે જાહેર સેવાની દૃષ્ટા લેના આવ્યા. ૧૯૦૬ માં બંગલોની લડતમાં સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામને દુસ્તે નડિયાદમાં સ્વદેશી સદકારી મંડળીની સ્થાપના થઈ. તેમાં તે, ગે. જી. દાસ તક્ષાટ્ટી, શ્રી બદુકશંકર તથા શ્રી ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈ મુખ્ય કાર્યકર્તા હતા. ૧૯૦૭ માં હિંદુઅનાયાસમની સ્થાપનામાં પણ તેમનો મુખ્ય હિસ્સો હતો. તેને માટે શ્રી યુગ્મજાઈ લક્ષ્મીભાઈ શેઠે રૂ. ૨૫૦૦ રૂ. દાન આપી સંખ્યાવતની શરૂઆત કરી હતી. નેટિવ જનરલ નાયબરીમાં (શ્રી કીરપ રામ હોલમાં) તેને માટે સભા બરાબર. અનાયાસમનું બધારણ ધડાયું અને તે આશ્રમ પૂર્ણ વિકાસ પામ્યો. તે બધામાં કુલચંદ્રભાઈને પરિશ્રમ હતો. તે સરકારમાં મરતાં સુધી તેમણે રસ લીધો હતો.

૧૯૦૬ માં તેમણે તથા શ્રી ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈએ 'ગુજરાત' નામે એક સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું. તેની નીડર, લોકસેવામય પ્રતિષ્ઠા તે જલ્દ જ લોકપ્રિય થઈ ગયું. પણ સરકારે તે પત્ર પાસે

જામીનગીરી માગી. પરિણામે તે બધ કરવું પડ્યું, ગ્રેસ વેચી નાંખવું પડ્યું અને કૃષ્યવંદનાઇને આર્થિક નુકસાન વેડવું પડ્યું.

હોમરુલ લીમની ચળવળમાં ૧૯૧૭-૧૮ માં ગોધરામાં ભરાયલી પ્રથમ ગુજરાત રાજકીય પરિષદને બોળ અધિવેશન માટે નડિયાદ નિમત્રણી, તેમાં મંત્રી તરીકે કામકાજ કરવામાં, ખેડા જિલ્લા સત્યાગ્રહ સમયની લડતમાં, ૧૯૧૯ ના રેલેટ નામના કાળા કાયદા સામેની ઝુબેંશમાં, રેલના પાટા ઉખેડી નાખવામાં આવ્યા તે બાબત સરકારે નડિયાદના વાણીઆ-પાટીદારો પર સામુદાયિક દંડ નાંખી મ્યુનિસિપાલિટી મારફત કિથરાવવાનો શરૂઆત કરી તેની લડતમાં, અસહકારના સમયની લડતમાં જિલ્લાના મંત્રી તરીકેના જવાબદારી બધાં કામકાજની પ્રવૃત્તિમાં, ૧૯૨૨ માં મહાસત્યાગ્રહના ત્રિવિધ અહિન્સકારના કાર્યમાં, નાગપુર રાષ્ટ્રધ્વજની સત્યાગ્રહની લડતમાં, જોરસદ સત્યાગ્રહમાં આંદોલનના જથ્થાના સુબેદાર તરીકે કરેલી કામગીરીમાં, બારડોલી સત્યાગ્રહમાં મદીનું ચાણું સાચવવાના કાર્યમાં, ૧૯૩૦ ની દાંડી કૂચ વખતે મહાત્માજીની દૂકડીનું સ્વાગત કરવામાં-આમ બધી જ લડતોમાં તેમને બે વર્ષની જોલ મળેલી.

૧૯૩૧ માં ગાંધી-ધર્મિન કરારો પછી તે જોલમાંથી છૂટ્યા, અને ગોધરામાં 'બાણ' ની સાથે જિલ્લા સમિતિનું પાકું મકાન 'સેવામંદિર' બંધાવવામાં તથા રેવાદળની શાખા ખોલી તાલીમના વર્ગ બાણ કરવાના કામમાં પણ તેમનો જ મુખ્ય હિસ્સો હતા.

૧૯૦૨ માં તેમને ફરી પકડવામાં આવ્યા, અને દોઢ માસ સાબરમતી જોલમાં રાખ્યા પછી પેરોલ પર છોડ્યા. પણ રવમાની કૃષ્યવંદનાઇએ પેરોલની હાજરી આપવા ના પાડી, તેથી તેમને એક

સખ ચઇ. આ વખતે તેમને વીસાપુર જોવામાં રાખવામાં આવ્યા. ત્યાં પણ તે સત્યાગ્રહી ગિરહરોની સુંદર સેવા બજાવતા. ત્યાંથી છૂટીને તેમણે સ્વર્ગસ્થ શ્રી વિઠ્ઠલભાઈના સ્મારક તરીકે શ્રી વિઠ્ઠલ કન્યા વિદ્યાલયની ચોળના ઘડી. તે કામ પૂરું થતાં પહેલાં તો તા. ૨૯-૪-૧૯૩૪ ના દિવસે સવારે બેઠતાં જ તેમનું હૃદય બંધ પડ્યું અને એકલા વીર માફક તે ભગવાનના દરબારમાં ચાલ્યા ગયા.

ભાગ્યે જ પ્રજાસના શબ્દો વેરતા મહાત્મા ગાંધીજી તેમને ૬-૫-૩૪ ના 'હરિજન બંધુ' માં અંગ્રજિ અર્પતાં લખે છે કે- 'કુલચંદ્ર બાપુજી શાહ ગુજરાતની વાટિકાનું એક સુંદર કૃષ્ણ હતું. એ ખરો પાત્રું છે, પણ તેની સુગંધ મૂકવું મનું છે. ભાઈ કુલચંદ્રનો ગાઢ પરિચય ખેડા જિલ્લાની લડત વખતે મને થયો હતો. ત્યારથી જોને મૂક સેવક તરીકે મેં જોખખેલ. જે સેવા કરવી હોય તેને સાફ જો તૈયાર જ હતા. હરિજનના શુદ્ધ સેવક હોઈ પોતે હરિજન થયા હતા. એ વીરપુરુષ હતા. ત્યાગ કરવામાં એણે પાછી પાની કર્યાનું મેં કદી જાણ્યું નથી. વીર સેવકને જોઈએ તેવું મૃત્યુ ધમરે તેને મોકલ્યું. કોઈની પણ સેવા લીધા વિના તેણે મોટો માર્ગ લીધો. કુલચંદ્રનું કુટુંબ બહોળું હતું. આપણને બધાને તે કુટુંબી ગણતા. તેની મૂક સેવાનું અનુકરણ આવા સેવકનું 'સાચું' સ્મારક છે. આ આત્મ-શુદ્ધિને સમયે કુલચંદ્રનું સ્મરણ કરીને આપણે સહુ આપણામાં રહેલ મેલ કાઢીએ.'

કુલચંદ્રભાઈ ભારેલા અગ્નિ હતા. તેમની આંખમાં શહીદનું ધારદાર પાણી પ્રકાસતું. તેમના હોઠ પર ભયંકર આફતોમાં પથ એક વદાલસોયું સ્થિત ફરકતું. તે થોડું બોલતા, પણ સાચા દિવના સેવક હતા. ગોકળદાસ તલાટી જે અનેક કાર્યો બિખારતા, તેને સગી-પાંગ પાર પાડવાનું કામ તો આ મૂક સેવક જ કરતા. તેમના અંતરમાં રાષ્ટ્રપ્રેમનો એક સ્થિર જ્વાલારથી જલતો અગ્નિ હમેશાં

સચેત રહેતો. તે વાણીથી નહિ, પણ સેવાકાર્યથી બીજાઓમાં કામ કરવાની ધમશ પ્રેરતા

શ્રી લલ્લુભાઈ પ્રાણજીવનદાસ પારેખ નડિયાદના ખાસતા વણિક. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૦ ના એપ્રિલમાં થયેલો. અંગ્રેજ ફેળવણી તેમણે અમદાવાદમાં લીધી અને ત્યાંથી જ મેટ્રિક થયા. એલિફન્ટા કોલેજમાં તે એક વર્ષ ભણ્યા અને પછી ફેળવણી-ખાતામાં જોડાયા પછી તેમણે હાઈકોર્ટ વકીલની પરીક્ષા પાસ કરી. તે વખતે તેને સોયોર્ડિનેટ જજની પરીક્ષા કહેવામાં આવતી. પછી તેમને મુંબઈ સરકારે ન્યાયખાતામાં નોકરી આપી તે અમદાવાદ અને નડિયાદની સ્થાન કોલેજીકોર્ટના જજ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં નિવૃત્ત થયા તે વખતે ફર્સ્ટ ક્લાસ સગ જજ વગેરેને રાવબહાદુરનો ખિતાબ એમને એમ મળતો હતો તે મુજબ તેમને પણ બધા રાવબહાદુર કહેતા. ૧૯૧૧ ના એપ્રિલ માસમાં તે મુંબઈ ગયા.

તત્ત્વાર્થદીપ નિબંધ પ્રકરણ પહેલું, શ્રીમદ વલ્લભાચાર્યજીનું ઐતિહાસિક જીવનવૃત્તાંત, શ્રી કૃષ્ણહીલામૃતપ્રથમ ભાગ, માલા પ્રમંગ (શ્રી ગોકુળનાથજીનો અપ્રતિમ સ્વધર્મરક્ષણનો ઇતિહાસ), શ્રી હરિ-નાથજીકત કામાખ્ય-દોષ-વિવેચન (ભાષાંતર તથા વિવેચન સાથે) આટલાં પુસ્તકો તેમણે લખ્યા છે. તે ઉપરાંત તેમણે Handbook of Oiras and Guarantee નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. ૧૮૮૮ થી ૧૯૦૭ સુધી મહીકાંઠાના ગિરાસદારોના કેસો ચૂકવવાનું કામ કરવા મુંબઈ સરકાર તેમને એજન્ટ તરીકે નોમતી તેમનો એ વિષયમાં જોડો અભ્યાસ હતો, અને તેથી ગાયકવાડ સરકાર ગલ-રાતી. વળી દરજાના મહારાજના પ્રમુખપણા નીચે કલકત્તામાં Convention of Religions (સર્વધર્મપરિષદમાં) તા ૧૨-૪ ૧૯૦૯ માં તેમણે શ્રીમદ વલ્લભાચાર્યના જીવન, તત્ત્વવિદ્યા અને ઉપદેશ સંબંધી અંગ્રેજીમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. શ્રીમદ

વટલભાગ્યાઈ' પ્રતિપાદિત શુધ્ધાદૈતસિધ્ધાંત ઉપર તેમણે ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં બ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

દિ. બ. મોતીલાલ લલિતુભાઈ પારેખ નડિયાદના ખડા-
 યના વણિક છે. તેમનો જન્મ તા ૧૮-૪-૧૮૮૨ માં થયો હતો.
 નડિયાદ અને અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાં ઇંગ્લેન્ડનો લઈ તે મેટ્રિક અમ-
 દાવાદથી થયા. ગુજરાત કોલેજ અને એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં અભ્યાસ
 કરી તે ઈ. સ. ૧૯૦૭માં બી. એ. થયા. ૧૯૦૪માં તે એમ. એ.
 થયા, અને ૧૯૦૬ માં તેમણે એલ. એલ. બી. પરીક્ષા પાસ કરી.
 પછીનાં બે વર્ષ તે મુંબઈ રહ્યા. ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં તે
 અમદાવાદમાં વકીલાત કરવા ગયા. ૧૯૧૨ ના જુલાઈ માસમાં તે
 દેવગઢ બારિયા રાજ્યમાં તે વખતના દિવાન શ્રી હરિલાલ મનસુખરામ
 પારેખના અંગત સેક્રટરી તરીકે ગયા. (શ્રી હરિલાલ ઈ. સ. ૧૮૮૬
 થી ૧૯૧૬ સુધી તે રાજ્યના દિવાન તરીકે રહ્યા હતા.) ત્યાર પછી
 ૧૯૧૬ માં શ્રી હરિલાલ પારેખ નિવૃત્ત થયા, એટલે તેમને તે
 રાજ્યના દિવાન તરીકે નીમવામાં આબા. ૩૨ વર્ષની દિવાન તરી-
 કેને સેવામન, જીજ્ઞવણ કારકીદિ' પછી તે ૧૯૪૮ ના જાન્યુઆરીની
 ૧૫ મી તારીખે નિવૃત્ત થયા. ખૂબ ખાત, ક્ષિત અને પરિશ્રમથી
 તેમણે રાજ્યનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં અનેક સુધારાઓ કર્યા. ગવર્નની વાર્ષિક
 આવક ૧૯૧૬ માં ૪ લાખની હતી, તે બ્યારે તે નિવૃત્ત થયા ત્યારે
 ૩૦ લાખની થઈ તે હકીકત તેમની સેનાએ ૪૨ સાગે પ્રકાશ પાડે

દેવમદ બારિયાની હાઈસ્કૂલમાં તેમણે અભ્યાસ કરેલો. પછી તે એલિફન્ટન કોલેજમાં તથા રાયલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ સાયન્સમાં બી. એ. તથા બી. એસ. સી. ઓનર્સ સાથે થયા. પછી ઇ. સ. ૧૯૨૭ માં ઇંગ્લંડ ગયા અને લંડન યુનિવર્સિટીના ઓનર્સ સાથે બી. એસ. સી. થયા. પછી તેમણે બાવનગર રાજ્યની રેલ્વેમાં લોકોમોટિવ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે થોડોક વખત કામ કર્યું. અત્યારે તે સૌરાષ્ટ્ર રેલ્વેમાં સ્ટેશનના કન્ટ્રોલર તરીકે કામ કરે છે.

દિ. બ. શ્રી ચીમનજીદાસ એન મહેતા નડિયાદના સાકોદરા નાગર ગૃહસ્થ છે. તે ડીસ્ટ્રીક્ટ જજની પદવીએ પહોંચનાર નડિયાદના પહેલા નાગરિક હતા. પછી તે ઇડર રાજ્યમાં દિવાન તરીકે ગયા હતા.

શ્રી ગોકળદાસ બાપુજીભાઈ દેસાઈ નડિયાદના દેસાઈવંશના પાટીદાર હતા. તે બેરિસ્ટર હતા, અને જામનગરમાં રેવન્યુ સેક્રેટરી તરીકે તેમણે અનેક વર્ષો સુધી કામ કર્યું હતું.

શ્રી પ્રાગજીભાઈ દેસાઈ મેરબી રાજ્યના દિવાન હતા.

શ્રી નાથાભાઈ અવિચત્તદાસ દેમાઈ વાંકાનેરના દિવાન હતા.

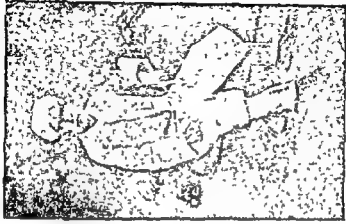
શ્રી ખોડાભાઈ દેસાઈ ખાલનપુરમાં રેવન્યુ સેક્રેટરી હતા.

શ્રી તાતા સાહેબ (શ્રી ગિરધરદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ) લાઠીમાં દિવાન હતા. શ્રી ડાહ્યાભાઈ નાથાભાઈ દેસાઈ ઇડરમાં દિવાન હતા.

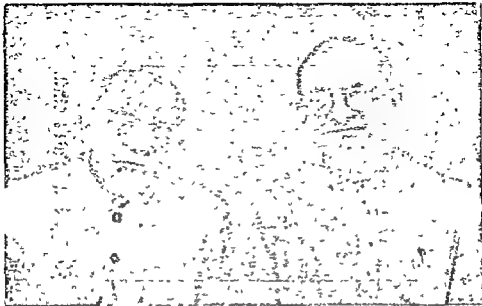
શ્રી હરિલાલ લલ્લુભાઈ ઠાકર (સાકોદરા નાગર) ડેપ્યુટી પોલીસ એજન્ટની પદવીએ પહોંચ્યા હતા.

દિગંબર સી. એન. મહેતા.

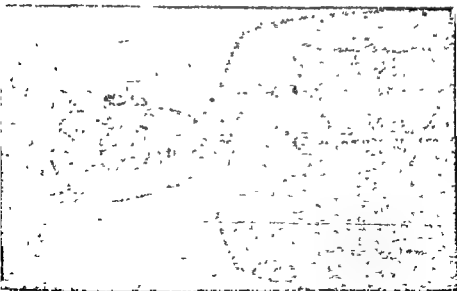

શ્રી. ચુનીલાલ તારાચંદ્ર દલાલ.

શ્રી રૂઢનાથ રવિ

શ્રી રાન્તિશાલ મુદ્ર

શ્રી રાન્તિશાલ મુદ્ર

શ્રી ન્યાતિલાલ હરગોવિંદામ તલારી વ
મેનેજર હતા તે હાલમાં બી. બી એન્ડ સી.
ગયા છે.

શ્રી જગમોહનદાસ મૂળજીભાઈ

શ્રી મોહનલાલ યુનીલાલ શાહ ના
સૌરાષ્ટ્રના વડા ન્યાયાધીશ નીમાયા છે.

શ્રી જગમોહનદાસ હાલભાઈ પરીખ
હતા. હાલ તે નિવૃત્ત થયા છે.

શ્રી હીરાલાલ યુનીલાલ દેસાઈ પહેલું
તે હાલ નિવૃત્ત થયા છે.

શ્રી ચતુરભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલ ના
હાલ દેવે એલિફન્ટના હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપલ
ચતુરભાઈ પટેલ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજના
પ્રોપ્રિટરના સ્વેરીયાલ બસિસ (વડનગરા
હાઈસ્કૂલમાં હેડમાસ્ટર હતા શ્રી લક્ષ્મીલાલ
આર. સી. હાઈસ્કૂલમાં હેડમાસ્ટર હતા.
યુનીલાલ દામોદરદાસ ગાંધીએ તથા શ્રી હા
• (મડદા બારી, ખડાયના વજીરો પણ ઠ
વીનાબુ' છે

શ્રી રમણિકલાલ પ્રાણજીવન દલાલ ઈ ન
એન થઈ આવ્યા હતા, અને અમદાવાદમાં શ્રી
હોસ્પિટલમાં કામ કરતા હતા. એ તેમનું મૃત્યુ
તે તે જરૂર દીપી બિડલ

શ્રી નયનસુખલાલ હરિલાલ પંડ્યા (નાગર બલણ) તથા શ્રી નારાયણ સુનીલાલ તારાચંદ દલાલ (ખડાયતા વાણિયા) મુખર્જીમાં સોલિસિટર છે.

શ્રી કાન્તિલાલ મગનલાલ દેસાઈ નડિયાદના પહેલા નિમાની છે.

શ્રી શાન્તિલાલ ચંદુલાલ દેસાઈ (નાગરકર્મ, ખડાયતા વાણિયા) હીરાકુંડના એન્જિનિયર છે, અને સરકારે તેમને પશ્ચિમના દેશોમાં મોકલાવેલા હતા.

શ્રી મોતીલાલ રૂઢનાથજી પંડ્યા (વડનગર નાગર) નડિયાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હતા. તેમના પ્રપિતામહની ગેકુળજી કાશીનાથની પેઢી હતી, જેની કુડોઓ તે જૂના જમાનામાં સ્વીકારાતી હતી. પછી તે રાજ્યની નોકરીએ જૂનાગઢ ગયા હતા.

શ્રી સુરજરામ ગંગારામ (સાઠોદરા નાગર, જેમણે સુરજરામ મહાદેવજી ગંદિર બંધાવ્યું હતું) પહેલા રાવબહાદુર હતા. પછી બીજા રાવ બહાદુર ચનાર જેરાલાલ દારેકદાસ દેસાઈ મુખર્જી હતા.

શ્રી પ્રાણજીવનદાસ પ્રભુદાસ દલાલ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રટરી હતા.

શ્રી પ્રવસીલાલ જેસિંગલાલ દેસાઈ જેરીસ્ટર હતા, અને નડિયાદમાંથી ઈંગ્લેન્ડ જનાર બીજી વ્યક્તિ હતા.

શ્રી સુનીલાલ ભલાલાલ દેસાઈ જેરીસ્ટર હતા.

શ્રી રાવજીલાલ કચીલાલ પટેલ (વરોધક બધસ, મુંબઈ) મોટા કાગળના વેપારી છે.

ચંકરલાલ ભીખાભાઈ દેસાઈ ઈમારતી લાકડાના વેપારી છે.

શ્રી શંકરભાઈ ડાહ્યાભાઈએ (નડિયાદના) શ્રી વિદુલદાસ બ્યાસ સાથે ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં અંગ્રેજી-ગુજરાતી શબ્દકોષ બનાવ્યો હતો, જે હજી પણ વપરાય છે.

શ્રી છોટાભાઈ ખાપરભાઈ વડોદરામાં નાયબસુબા હતા. તેમણે પોતાના નામ પાછળ ધર્મશાળા બંધાવી છે. તેમનું ધિયેટર નડિયાદમાં પ્રથમ છે. કંડસેર તળાવના ઝોવારા અને વિક્ટોરીયા ખામમાં બાકડા વગેરે પણ તેમણે જ કરાવ્યું છે.

શ્રી ખુદાલભાઈ ગોડળભાઈ પટેલે દવાબીબા ધર્મશાળા, રોશન પાસેનો ટાકેન હોલ તથા ટાવર વગેરે બંધાવ્યું છે. તેમના બે પુત્રો શ્રી કાન્તિલાલ તથા શ્રી ધીરજલાલ અમદાવાદમાં શ્રી હિયાભાઈ મિલ્સ તથા માહેશ્વરી મિલ્સ ચલાવે છે.

બીજો ટાવર તે રૂકિમણી ટાવર શ્રી પ્રાણુલકર કંથારિયાએ કલાણુ લાગોળે બંધાવ્યો છે.

શ્રી મહિલાલ પિત્તળિયા સેરામિક એન્ડ પોટરી એસોસિયેશનના ચેરમેન અને એક વેપારી છે.

શ્રી એન. જે. ગોર મુંબઈમાં, વડોદરામાં, જામનગરમાં એમ અનેક જગ્યાએ ગ્લાસ ફેક્ટરી, પ્રેમીડન્સી લઈ એસ્કુરન્સ કંપની વગેરે અનેક વેપારમાં કામ કરે છે અને ડાઈરેક્ટર છે. તે જાણીએ સાડોદરા નાગર છે ચોડાંક વર્ષો પર તેમણે મુંબઈના ગવર્નરના પ્રમુખપણા નીચે Industrial Exhibition (ઐદ્યોગિક પ્રદર્શન) બધું હતું અને તે બહુ જ સફળ થયું હતું.

શ્રી સુ-મુખગામ જે. પંડ્યા (વડનગરાનાગર) મુંબઈ સિન્ધિયા નેવિગેશન કંપનીમાં ઉચ્ચ હોદ્દાના અમલદાર છે.

શ્રી લીખાલાલ ખુશાવદાસ શાહ નડિયાદના વીસા ખડામતા વાણિયા હતા તે સંવત ૧૯૩૮ માં જન્મેલા અને સવત ૧૯૮૧ ના વ્હાસો સુદ સાતમને દિવસે મૃત્યુ પામેલા તેમણે સાર્વજનિક દવાખાનામાં (ભાવસાર વાડમાં) સારી રકમ દાનમાં આપેની છે. મોટા કામનાથના સ્થાનમાં જાપરુ પછી તેમણે બંધાવેલું હવે ચકલાસો જાગોળના પંથથી મૂળેશ્વર તળાવમાં પાણી ટંકી ગ્હે તેવી વ્યવસ્થા પણ તેમણે જ કરી હતી તે શ્રી ગોપાળદાસ મહારજના સન્મગી હતા.

શ્રી બળદેવદાસ ખુશાવદાસ પરીખ નડિયાદના ખડામતા વાણિયા હતા. તેમના પિતા તમાકુની દવાથી કરતા. તે યોગ્યોવા અને એકાંતપ્રિય હતા. તેમની છઠાર અને કાનપુરમાં તમાકુની દુકાનો હતી અને મુખર્ષિમાં સરાફીની પેઢી હતી. તે ૫૯ વર્ષે દમના વ્યાધિથી ગુજરી ગયા તેમણે વૈષ્ણવ સમાજને માટે અનેક રકમો ધર્મદા કાઢી છે.

શ્રી મગનલાલ સાંકેગચંદ પરીખ નાણાવટી અને કાઠોરના રણકોડરાયના બંકા હતા તે રેલવે તથા મ્યુનિસિપાલિટીના કોન્ટ્રાક્ટ લેતા તેને અંગે અનેકવાર મેનમાં મુશ્કેલી કેવી પડતી, તેથી તે મેલવાળા કહેવાના તે શરીરે મુદ્દક, ધાર્મિક તથા ભોગા હતા. અમાવ આનદી અને હમમુખો હતા તેમને નાત જમણનો જટ્ટ શીખ હતા. કોટા તરફ રેની અને પત્થરનો વેપાર તેમના કુટુંબીઓ કરે છે.

શ્રી ચંદુલાલ ત્રિલોચનદાસ પરીખ (બાસુદીવાળા) નડિયાદમાં સવત ૧૯૪૩ ના અષાઠ વદિ દશમને દિવસ જન્મેલા ૫૯ વર્ષે તેમણે પિતા ગુમાવ્યા. કુટુંબનો બોખો માથે આવી પડવા જતાં તેમણે મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી, અને સાથે જ નાદની ન્યૂ

ધંબીગ રકુવમાં ચિત્રશિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં તે એન્જિનીયર થયા અને જૂની મિલમાં—મનોરદાસ હરખચંદની મિલમાં ઇન્જનેર તરીકે કામ કર્યું પણ તેમણે લાવે તેમને વેપારના બહોળા ક્ષેત્રમાં ખેંચી ગયું. તેમણે મુંબઈમાં ખતાના નામની પેટી શરૂ કરી ૧૯૧૬ માં તેમના લાઇથી ચીમનવાલને પણ તે પોતાની પેટીમાં લઇ ગયા શરૂઆતમાં વિજ્ઞાન સ્ટોરનો રોજ કર્યો. પછી એશિયાટિક પેટ્રોલિયમ કંપની, એએલો—પર્સિયન ઓઇલ કંપની, બર્મા ઓઇલ કંપની વગેરે સાથે તેમણે ડીઝલ તથા લુમ્બિકેટિંગ ઓઇલ માટે કોન્ટ્રાક્ટ કર્યો અને એન્જનીસી લીધી ૧૯૩૦ માં બપોરે ઓઇલ કંપનીઓનું જોડાણ થયું, ત્યારે બર્મા શેનના તે એક મોટા ડીઝલ ઓઇલ એન્જન્ટ બન્યા. ૧૯૨૪ માં તેમના પુત્ર શ્રી રમણલાલ પણ તેમની સાથે વેપારમાં જોડાયા.

અત્યારે કુલ તેમની ૨૧ કુકાનો ચાલે છે. કોપરમાંથી બરોડાનપુર અને મન્માડથી નિઝામાબાદ, અને પાલગઢ લાઇનની એન્જનીસીઓ તેમણે ખેળી છે. આ ઉપરાંત ગેવરોલેટ મોટર, ઇમ્પીરીઅલ કેમિકલના કેમિકલ અને ફર્ટિલાઇઝર, કાયસ્ટિક તથા ગુડરિયર બેલિટમ માટે બારસી કે ટનના ડામરેક્ટર તરીકે પણ રહ્યા હતા.

સ્વભાવે તે ધાર્મિક જીતિના અને દાતા હતા. ૧૯૨૫ માં મોગલ કોટમાં આવેલા. અને ગામમાં પ્રબુકીર્તનનો મહિમા વધારનારા, સત્સંગ મંડળમાં તે જોડાયા. ખડાયતા વાણીઆઓની સહાયથી ચાલતા શ્રી લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરને બહાર રસ્તા પર લાવવામાં, તથા ધામધૂમથી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવવામાં પણ તેમનો સારો ફાળો હતો. ૧૯૨૭ ના રેસસંકટ સમયે તેમણે ૩૫ હજાર ગુણી સીમેન્ટ તથા ૫૦ વૈન રેતી ઝાંઝા લાવથી નાંડ્યાદને આપેલા અને ગરીબ નિરાધાર માણસો માટે કાઠીવાસના શુંપડા બધાવી

આપેલાં. શ્મશાનભૂમિમાં—નાના કામનાય મહાદેવમાં પાણીની અગવડ હતી. તેથી તેમણે કુમરાવ બગરવાળી મોટીવાવથી તે શ્મશાન સુધી ૩ ઈન્ચિયા પાછપ નંખાવી દૂર કરેલી. ચાલુ દુ સહ મેલિવારીમાં તેમની પેઢી તરફથી લગભગ ૬૦૦૦ મણુ અનાજ અત્યાર સુધી વહેચાયું છે. કેટલાંક દેવાલયો, કુવાઓ, જલાશયો પણ તેમણે દુરસ્ત કરાવ્યાં હતાં. સંવત ૧૯૮૭ માં નાસિકમાં મંડલેશ્વર સ્વામી શ્રી ગંગેશ્વરાનંદનો પ્રેરણાથી તેમણે સદાશત પ્રવૃત્તિ કરી હતી. સંવત ૧૯૬૦ માં તે જ સ્વામી શ્રી તથા સ્વામી શ્રી સર્વાનંદના અધ્યક્ષ-પણા નીચે સાધુઓ માટે સદાશત તથા ૩૫૩નો બંદોબસ્ત તેમણે કુંભમેળામાં કરેલો. હરદ્વાર અને અલાહાબાદ કુંભમેળા સમયે પણ તેમણે તેવી જ વ્યવસ્થા કરી હતી. પોતાની યાત્રાના નિઘાર્થીઓને ઉત્તેજન મળે તે મટે તે દર વર્ષે ખડાયતા કેળવણી મંડળને મદદ આપે છે. ખડાયતા વ્યાયામશાળાને પણ તેમની સારી મદદ મળતી હતી. તાજેતરમાં તેમની પેઢી તરફથી ખડાયતા સહાયક ફંડને ૫૦૦૦ રૂપીઆ મળ્યા છે.

આમ શ્રી ચંદુલાલ બામુદીવાળાયે કુમાર્ધ જલ્પ્યું, અને દાન પણ આપી જલ્પ્યું. તેમનું અવસાન તા. ૯-૧૦-૧૯૪૨ ના રોજ થયું હતું.

શ્રી નંદવદન ગોર નંદિવાદના સાકોદગ આદ્ય છે. તેમના પિતા કેળવણીખાતામાં નોકરી કરતા હતા અને એસિસ્ટન્ટ ડેપુટીની કક્ષા સુધી પહોંચ્યા હતા. તેમને પોતાને ન્યાં માય રાખવાનો શોખ હતો, અને ગૌમાતાની દેખભાળ પોતે જાતે જ કરતા. આ જાતમહેનતનો શુભ શ્રી નંદવદનમાં પણ જિતર્યો છે લક્ષ્મીના લાડીલા હોવા છતાં શ્રી નંદવદન ગોરને હજી પણ માડીમાંથી એક મણુની ગાંસડી લઈને નીચે જિતરતા અને રોશન બહાર કાઢતા જરાપણુ સંકોચ ન યાચ. પોતાના બંગલાના બાગબગીચાનું કામ જાતે કર-
૧૪

વાનો તેમને શોખ છે. શ્રી નદવદન ન્યૂ ઈંગ્લીશ સ્કૂલમાંથી ૪ સ
૧૦૧૪ માં મેટ્રિક થયેના તે એલ એલ બી. છે પણ એક દિવસ
પણ તેમણે વકીલાત કરી નથી. પહેલેથી જ વેપારમાં પડવાનો
તેમનો ઇર્ષા હતો તેનો પ્રાથમિક અનુભવ લેવા તે એક જાપાનીઝ
ફર્મમાં-પેટ્રોલ નોકરીએ રહ્યા. તાતા ઈન્ડીકમાં પણ તેમણે અનુભવ
માટે નોકરી કરી, અને વેપાર ધધામાં જોઈતી ઈલ્યુવટ તથા કુનેડનો
ખારીકાર્ષની અભ્યાસ કર્યો પણ વેપારમાં ગ્રાહકો મૂડી નહોતી, તે
માટે તેમણે વીમાકંપનીની યોજના કરી પ્રેમીડન્સી લાઈફ ઈન્સ્યુ
રન્સ કંપની હતી પણ તેમની દેખરેખ નીચે જ ચાલે છે આ વીમા
કંપની મારફતે આવેલો થોડો તેમણે ધધામાં રોક્યો પ્રથમ તેમણે
ટાંકણીનું કારખાનું દાદરમાં ખોલ્યું પછી તારનું કારખાનું જામનગર
માં ખોલ્યું કાચનાં કારખાનાં તેમણે સંતરોડ, વડોદરા અને છોટા
ઉદેપુરમાં ખોલા છે. આ બધા ઉપર તે જાત-દેખરેખ ગળે છે
શ્રી ગોર બહુ જ સુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ છે તેમનામાં સયોજન શક્તિ
બિચા પ્રકારની છે તેની ખાતરી તો આ તેમના કારખાના અને મુબઈમાં
તેમણે જે સેક્ટરી તરીકે ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન બહુ હતું અને ગવ-
ર્નની પણ પ્રસસા પામ્યા હતા તે ફકીકન સામીત કરે છે એફિ.
સમાંથી ઘેર આવે કે તે વેપારધધો અને તેને અંગેની વિતાઓ
જૂની જાય છે, મગજમાંથી કાઢી નાખે છે, અને સર્વાવદાલા સાથે
વિનોદ અને ગમ્મત કરવામાં આરામ મેળવે છે તેમનું ખડખડાટ
હાસ્ય એક નિશિષ્ટ પ્રકારનું છે તે પોતાના દાન ગુપ્ત રાખે છે, અને
દાન કરતા પહેલાં બહુ ચીવટથી તે બાબતનો અભ્યાસ કરી, ધનનો
યોગ્ય સ્થાને અને યોગ્ય પાત્રને આપવામાં જ સફળ થાય છે.

આ ઉપરાંત શ્રી ચક્રલાલ સોમાભાઈ શાહ (ગોંડકીદવાળા)
જય મુબઈમાં એક વેપારી છે.

શ્રી નારણદાસ કાળીદાસ ગાંધી પાલીતાણામાં દિવાન હતા.

તે ઉપરાંત શ્રી મોહનદાસ સાંકળચંદ પરીખ, શ્રી માણેકલાલ ઝગનલાલ વોરા, શ્રી હરિભાઈ મરઘાભાઈ દેસાઈ, શ્રી માણેકલાલ હરિલાલ પરિખ (કાન્યુર), શ્રી છોટાલાલ ખનાચંદ શાહ (અમદાવાદમાં પેપર મચાંટ), શ્રી વિઠ્ઠલસ જોગીલાલ દેસાઈ (ગોપાળ મિલના ચીફ એજન્ટ) વગેરે નડિયાદના સારા વેપારીઓ છે. આફ્રિકામાં કાકરખાડની બારીવાળા શ્રી ધનરજાઈ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ મોટા મિલમાલીક અને વેપારી છે, અને ડી. જોક્ષદાસ એ ડ. કુ. વાળા જોક્ષદાસ ૧૪ સોહસિક અને દાનવીર વેપારી છે.

આ વેપારીઓની વાત ચૂકી હવે આપણે વકીલો તરફ વેળાએ રા. બ. સોમાભાઈ મોનીભાઈ શાહ, શ્રી ચંદુલાલ અમૃતલાલ દલાલ, શ્રી ખેચરદાસ મગનલાલ શાહ, શ્રી સેવકલાલ રતનલાલ દેસાઈ, શ્રી સુનીલાલ નારચુદાસ પટેલ, શ્રી સુનીલાલ રમણલાલ સરૈયા, શ્રી રમણલાલ મગનલાલ શાહ વગેરે અને સુદિશાળી વકીલો છે. શ્રી રમણલાલ મગનલાલ શાહ અત્યારે સુરરાધના પ્રમુખ છે.

શ્રી દાદુભાઈ પુરૂષોત્તમદાસ દેસાઈ તેમના મોસાળમાં સાવધીમાં તા. ૨૬-૫-૧૯૪૮ ના રોજ જન્મેલા. પ્રાથમિક કેળવણી તેમણે નડિયાદમાં લીધી હતી. માધ્યમિક કેળવણી પણ નડિયાદમાં લઈ મેટ્રિકની પરીક્ષા જૂનાગઢની બહાદુરખાનજી હાઈસ્કૂલમાંથી તેમણે પસાર કરી હતી. મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી તેઓ ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં બી. એ. થયા. વચ્ચે તેઓ માદગીને અંગે ઘેર રહ્યા હતા, અને અભ્યાસ કરી શકેલા નહિ. તે દરમ્યાન તેમના મનમતા વિષયો સંગીત, ચિત્રકલા વગેરેમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં રાઈ ચયેલી ન્યૂ સોરોક મિલમાં, શ્રી, અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈના પુત્ર શ્રી કૃષ્ણલાલના ભાગીદાર તરીકે તેમના મોટાભાઈ શ્રી ગણપતિદાસ જોડયા હતા. તેમના વતી મિલનું કામકાજ શ્રી દાદુભાઈ કરતા હતા. ઈ. સ. ૧૯૦૯ માં તે અમિલ લિટિવેટેશનમાં

ગામ. એટલે સમજાવામાં જમીનનું, જિનિમ ફેક્ટરીનું વગેરે કામ કરવા માંડ્યું' (ઈ. સ. ૧૯૦૭-૮ માં). પછી ઠાસરા તથા કપડવજ તાલુકાના ખેતીવિષયક વિકાસમાં તેમણે ખાસ લાગ લેવા માંડ્યો. આ તેમનું મૌલિક કાર્ય ગણી શકાય. તે જગ્યાએ તેમના મોટાભાઈ ધાસનો વેપાર કરતા હતા. તેમાં શ્રી દાદુભાઈએ રૂનો પ્રયોગ કરવા માંડ્યો, અને તે તાલુકાઓમાંથી હળરો ધાસની ગાંસડીઓ બહાર ગામ ચડતી, તેને બદલે રૂની ગાંસડીઓ ચડવા લાગી. આ જમીન-વિકાસના કામની કદર કરી સરકારે તેમને રાવસાહેબનો અમતાબ ઈ. સ. ૧૯૧૭ માં આપ્યો. સરકારને ત્યાં કતલખાતું કરવાની ઇચ્છા હતી તે યોજના તોડી પડાવી, ખેતીવિષયક કામ કરવા માટે તેમને સરકારી અમલદારોની ખડ્ગી વહોરી લેવા પડી હતી.

ઠાસરા, કપડવંજ અને ઉમરેઠ-ડાકોર-આ ત્રણેય તાલુકાઓમાં વીજળી પૂરી પાડવાનું તેમનું સ્વપ્ન હતું. તેમાં હજી પશુ ડાકોરમાં તેમની વીજળીની ફેક્ટરી ચાલે છે. ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં ખેડા જિલ્લા તરફથી તે સુબઈ ધારાસભાના સભ્ય તરફે ચુકાયા. તે અરસામાં ખેડૂતોની સુધારણા માટે અને ગામડાં પ્રત્યે સરકારના દષ્ટિબિન્દુને ઝોક આપવા માટે તેમણે અશસનીય કામ કર્યું. જમીનમહેસુલો વિષયનું અર્થકારણ, રાજકારણ, સમાજકારણ એમ વિવિધ દષ્ટિબિન્દુઓથી તેમણે ગામડાને અને જમીનને અભ્યાસ કર્યો. તે પછી તેમને લડનની રાયલ હોર્ટિકલ્ચરલ (વનરપતિ) મોસાયટીના સભ્ય નીમવામાં આવ્યા. ૨૦ વર્ષ ગામડાંમાં ગાળીને ખેડૂતોના જીવન માથે ઝાતખાત થવાના પ્રયત્નો કરીને, તેમના પ્રશ્નો અભ્યાસ કરી, તેના પડધો તેમણે ધારાસભામાં પાડ્યો. નડિવાદના પ્રખ્યાત ઇજનેર શ્રી સુનીલાલ તારાચંદ દલાલની સહાયથી તેમણે ગુનરાતમાં નહેરો કરવા માટે એક યોજના ઘડી કઢી અને સરકારને પેશ કરી ઈ. સ. ૧૯૩૦ માં શ્રી અભ્યાસ તૈયબજી ખેડા જિલ્લા સમિતિના પ્રમુખ હતા તે મહાત્માજી

સાથે ધારાસભાની હાજતમાં જોડાયા, એટલે તેમને સ્થાને શ્રી દાદુભાઈ જિલ્લા સમિતિના પ્રમુખ થયા. તે પછી જિલ્લામાંથી રોજ ૨૬૦ માણસો તે હાજતમાં મોકલતા. અને તે પછી તે હાજતમાં જોડાયા અને જોડમાં ગયા.

બારડોલી સત્યાગ્રહની હાજત વખતે ભીમભાઈ નાયકની સાથે રહી તેમણે તે તાલુકાના અમનો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને પછી તે માહિતી સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવતાં તેમણે તે હાજતનું નેતૃત્વ સ્વીકાર્યું હતું. બારડોલી, ચીખલી વગેરે સ્થળોએ શ્રી. સી. એન. વકીલ સાથે જ તેમણે તે સ્થળોની આર્થિક તપાસ કરી હતી. ત્યાર પછીનો બધો જ આર્થિક તપાસો તેમણે અને શ્રી વકીલે ઘડી કાઢેલા ખાયાના પ્રશ્નો પર જ મંડાય છે. સરદાર પટેલની શરતો મુજબ સરકારે સ્વીકારી અને બારડોલી સંગ્રામનો શુભ અંત આવ્યો તેમાં પછી સરકાર પાસે તે શરતો સ્વીકારાવવામાં શ્રી દાદુભાઈએ ભાગ લેજો હતો. ઈ. સ. ૧૯૩૦ પછી તે નિવૃત્ત અને અભ્યાસ-પરાયણ રૂપે જ ગાળે છે. તેમણે હરિજન સેવા સંઘના પ્રમુખ તરીકે પણ કામ કર્યું છે. ઈ. સ. ૧૯૩૮ માં કો-ગ્રેસ તરફથી ચૂંટાઈને ફરી તે ધારાસભામાં ગયા હતા.

શ્રી વિદુસભાઈ ખુરુષોમદાસ કેસાઈ તેમના મોસાળમાં સાવકીમાં તા. ૮-૧૨-૧૮૮૭ (સંવત ૧૬૪૪ માગસર વદ આઠમ) ના રોજ જન્મ્યા હતા. શ્રી દાદુભાઈના તે નાના ભાઈ યાચ. માતાનું નામ ત્રિવાળીયા. તેમણે તેમની પ્રાથમિક કેળવણી નડિયાદમાં લીધી હતી. માધ્યમિક કેળવણી તેમણે નડિયાદનો સરકારી હાઈસ્કૂલમાં, અને પાંચમા ધોરણ પછી જૂનાગઢની બહાદુરખાન હાઈસ્કૂલમાં લીધી હતી. તે સમયે જ શ્રી હરિદાસભાઈ જૂનાગઢમાં દિવાન હતા તેમને ત્યાં રહેતા હતા. ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં તે મેટ્રિકની પરીક્ષા બેડા. તેમને બપાન જવાની ઈચ્છા હતી. તેમણે કેમિકલ ટેકનોલોજીનો અભ્યાસ વડો-

દરામાં કલાલખનમાં કર્યો હતો. તે સમય દરમ્યાન તે કેસલ એન્ડ કંપનીના રોકેલર હતા. ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં તેમણે તે વિષયની પરીક્ષા પસાર પાસ કરી. પછી તે શ્રી ટી. કે. ગળ્લરની ટેકનોમેટિકલ પ્રયોગશાળામાં જોડાયા. ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં તે વડોદરાની એલેમ્પ્લિક વર્ક્સની સંસ્થામાં સંશોધનખાતામાં જોડાયા. તે રસાયણિક પૃથક્કરણના વિષયમાં સંશોધનનું કામ કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૯૩૨ સુધી તે તેમના મોટાભાઈ શ્રી ઘાડુભાઈના સેક્રેટરી તરીકે રહ્યા. પછી ઇ. સ. ૧૯૩૭ માં તે નડિયાદનો શહેર-સુધરાઈમાં રુબ્બ તરીકે ચૂંટાયા. ઇ. સ. ૧૯૪૨ માં અસહકાર સમયે તેમણે તે સભ્યપદનો ત્યાગ કર્યો. પછી ૧૯૪૪ થી ૧૯૪૭ સુધા તે શહેર સુધરાઈના પ્રમુખ બન્યા. છેલ્લા પાંચ સાત વર્ષથી તેમના મજબૂત નડિયાદ સુધરાઈને વોટર-વર્ક્સ આપવાની ઇચ્છા હુમી રહી હતી. તેને સફળ કરવા માટે વડોદરાનરેંસ પાસેથી તે મોટી લોન લઈ આબ્યા તેને સફળ કરવા તેમણે રાતદિવસ જોયાં નથી, અને અનેક મુશ્કેલીઓ વેડા, નરમ તબીબત હોવા છતાં, મુંબઈપૂનાની મુસાફરીઓ કરી છે. નડિયાદને પાણીની યોજના દ્વારા પાણી મળવાનું હવે પૂરું થયું છે અને તેની સફળતાનો જ્યારે શ્રી વિઠ્ઠલભાઈને જાણે જાય છે. સતત પરિશ્રમ, ખાંત અને નિરવાર્ય સેવા તેમના સુધરાઈના અમલનાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

શ્રી નાથાભાઈ અવિચળદાસ દેસાઈના જન્મ તા. ૩૧-૧-૧૮૫૯ ના રોજ થયો હતો. તેમનો સ્વભાવ શાન્ત અને શુદ્ધીત્વ હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં તે મેટ્રિક થયા. તેમાં તેમને શ્રી કાલીદાસ મંજારામ શિષ્યવૃત્તિ મળી અને તે પૂના જઈ ઈજનેરી કોલેજમાં અભ્યાસ કરી એલ સી. ઇ. થયા. પછી તેમણે ચૂડા અને વઢવાણ રાજ્યમાં બે વર્ષ સુધી પબ્લિક વર્ક્સ ખાતામાં નોકરી કરી. પછી તેમને સરકારી નોકરી મળતાં તે ખેડા જિલ્લામાં તે જ ખાતામાં

આચ્છા. પણ પ્રભુએ તેમને માટે ઇચ્છેલી ખાતું નિર્માણ કર્યું ન હતું. તેથી તે ઇ. સ. ૧૮૮૩ માં રેવન્યુ ખાતામાં જોડાયા. પ્રામાણિકતા, શાન્ત સ્વભાવ અને પરિશ્રમને કારણે તે કમિશનરના હેડક્વાર્ટર્સના હોદ્દા મેળવી શક્યા. ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં રાજપીપગા રાજ્યના એક-મિનિસ્ટ્રેટરના હેડ ક્વાર્ટર્સ તરીકે તે નીમાયા. ત્યાં તેમણે પાંચ વર્ષ કામ કર્યું, અને રાજ્યપ્રભુ બન્યા સતોષ મેળવ્યો. સામન્યારા સરહદની તપાસ કરવા જે કમિશન નીમાયું હતું, તેમાં તેમણે સુંદર કામગિરી બજાવી.

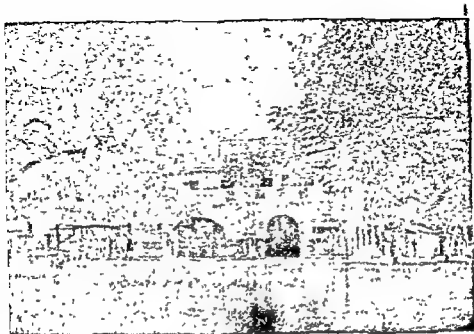
પછી તે ભરૂચ જિલ્લામાં વાગરા તાલુકાના મામલતદાર નીમાયા. ત્યાં એ વર્ષ કામ કરી, તે ભરૂચના કલેક્ટરના શિરસ્તેદાર નીમાયા. તે કામ તેમણે ઇ. સ. ૧૮૯૪ થી ૧૮૯૬ સુધી પાંચ વર્ષ કર્યું. તે દરમ્યાન તે મહીકાંડા અને પાલનપુર એજન્સીમાં ઝાડિટ ઝાડિસર તરીકે કામ કરી આવ્યા હતા. તે અરસામાં વાંકનેર રાજ્યના દિવાન માટે યોગ્ય માણસનું નામ સૂચવવા પેલિટિકલ એજન્ટ શ્રી કર્નલ હંટરે ભરૂચના કલેક્ટર શ્રી કવીનને પૂછાવ્યું. તેમણે શ્રી નાયાભાઈનું નામ સૂચવ્યું. પરિણામે સરકારે તેમને ડેપુટી કલેક્ટરની રેન્ક આપી, અને વાંકનેર રાજ્યના દિવાન તરીકે કામ કરવા જવાની હુકમ આપી. દિવાનશિરીના સમયમાં ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં હાપ્પનિયો દુકાળ પડ્યો. પણ તે સમયે નામદાર સર અમરસિંહજીની કાર્યદક્ષતા અને પ્રેતસાહનથી શ્રી નાયાભાઈએ પ્રજાની સારી દરકાર લીધી. તે રાજ્યના રાજ્ય દિવાન તરીકે ઇ. સ. ૧૯૧૭ સુધી રહ્યા, અને પછી નિવૃત્ત થયા. તેમની સેવાઓની કદરમાં સરકારે ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં તેમને રાજ્ય બદાહુરનો ખિતાબ આપ્યો. નિવૃત્તિ પછી પણ નડિયાદ સુધરાઈમાં જોડાઈ, પબ્લિક વર્ક્સ કમિટીના ચેરમેન તરીકે તેમણે કામ કર્યું.

એટલામાં પાલણપુરના નવાજ શ્રી તાલેમહમ્મદખાનનું લગ્ન તેમના પર ગયું. તે રાજ્યમાં ફેટલાક અદપટા અપડાનો નિકાલ કરવાનો

હતો. નરમ તબિયત હોવા છતાં તે ત્યાં ગયા, અને તેર માસ રહી તે ઝવડનો નિકાલ કરી આપ્યો અને નવાળસાહેબની મેત્રીનું ઝાણુ ચૂકાવ્યું. પછી તે તેમના મિત્ર શ્રી મૂળચંદ આશારામ શાહની સાથે યાત્રાએ ગયા. મથુરા, ગયા, કાશી, હરદ્વાર, હૃષીકેશ વગેરે ધામોની યાત્રા કરી પાછા આવ્યા કે તરત સે મંદિર પહોંચ્યા. મંદિરમાં તે અપાર શાન્તિ અને ધૈર્ય તથા ખાવાપીવામાં સંયમ જળવતા. તેમની તબીયત જોવા આવેલા નામદાર પાલણુપુરના નવાળસાહેબે કહેલું કે 'શ્રી નાથાભાઈ તો મને દેવ જેવા પુરુષ જણાય છે.' વાંકાનેર-નરેશ શ્રી અમરસિંહજી પણ તેમની તબીયત જોવા નડિયાદ આવ્યા હતા.

પોતાના મિત્ર શ્રી છગાભાઈ પાસે તે ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના અધીર વંચાવતા, અને મંદિરમાં તેના ચિન્તનમાં જ વખત ગાળતા. શ્રી પ્રકાશાનંદ (ગોહડીઆ મહારાજ)ને તે શુરુ માનતા, અને તેમની છાપ શ્રી નાથાભાઈ પર ધણી જાંડી પડી હતી. તે તા. ૨૨-૬-૧૯૨૮ ના રોજ દેવલોક પામ્યા.

ઉપરની ટૂંક યાદી પરથી આપણી ખાતરી થશે કે નડિયાદમાં એવી ભુદ્ધિ છે કે જે તક મળતાં પોતાનું નામ કાઢે. નડિયાદ પાસે જોવો વારસો છે કે જેથી આજકાલના વિદ્યાર્થીઓને લવિષ્યમાં સારા સારા અમલદારો, કેળવણીકારો, ઈજનેરો, વેપારીઓ અને વકીલો થવા માટે પ્રેરણાદાયી દૃષ્ટિ પૂરી પાડે.

મેથાનિક બિરાન-સ્વાખાત

૧૭ અન્ય જાણુવા જેવી સંસ્થાઓ

(૧) ગાંધી બીજાભાઈ ખુશાલદાસ સાર્વજનિક દવાખાનું તા. ૨૬-૧૨-૧૯૧૯ થી શરૂ થયું. શ્રી પુનભાઈવાળા મહાનમાં ભાવસારવાડમાં તે દવાખાનું ઈ. સ. ૧૯૨૩ થી આબ્યું. તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી રુક્માણીબાની મદદથી, તેમના કોકનાં છોકરા શ્રી છોટાલાલે ૧૦ હજાર રૂપિયા આપ્યા. શ્રી હમનલાલ પુરોષોત્તમ તથા શ્રી મોહનલાલ પુરોષોત્તમે ૯૦૦૦ રૂપિયા દવાઓ માટે આપ્યા. શ્રી બીજાભાઈ ગાંધીના ખુત્રાએ પિતાના નામ પાછળ તા. ૧-૪-૧૯૨૬ ના રોજ ૨૦ હજાર રૂપિયા આ દવાખાનાને આપ્યા. ત્યારથી તેમનું નામ આ દવાખાના સાથે જોડવામાં આબ્યું. પ્રથમ તેમાં ૧ આનો રોજ દરદી પાસે શીનો લેવામાં આવતો હતો. હાલમાં ત્યાં પહેલે દિવસે ત્રણ આના, અને પછી રોજ બે આના શી તરીકે લેવાય છે. પહેલાં તેનો વાર્ષિક ખર્ચ ૬૦૦૦ રૂપિયા હતા, અત્યારે ૧૨૦૦૦ છે. પહેલાં તે દવાખાનામાં રોજના ૧૭ રૂ. નો સરેરાશ ખર્ચ થતો હતો, અત્યારે લગભગ ૩૫ રૂ. નો રોજનો ખર્ચ છે. તેમાં છેલ્લાં વીસ વર્ષથી શ્રી રમણલાલ સોમચંદ શાહ ડોક્ટર તરીકે કામ કરે છે. આ સાર્વજનિક દવાખાનાનો લાભ નિષ્પાદના ધણા સેક્ટરને મળ્યો છે.

(૨) મિશનનું દવાખાનું-અમેરિકન મેથોડિસ્ટ મિશનની

સ્થાપના હાથેની સરકારે ૧૯૮૮ માં રેવરડ બિલ્ડિંગ પાકે સાહેબને હાથે થઈ હતી દેવળની સ્થાપના પણ તે જ વર્ષે તેમણે જ કરી હતી મિશનના દવાખાનાની શરૂઆત પણ તેમણે જ ૫ સ ૧૯૧૧ માં કરી હતી, અને ડોક્ટર કેરપ્રનની નીમણુંક પણ તેમણે જ કરેલી તે પ્રથમ ડોક્ટરે ૧૯૩૬ સુધી સતત એકલે હાથે સુર કામગિરિ બાળવી, અને ૨૫ વર્ષ પછી તેમની સેનાની કદરમાં જ્યુબિલિ ઊજવવામાં આવી હતી ત્યાર પછી તેઓ અમેરિકા ગયા, અને તેમને સ્થાને ડોક્ટર એલ્ફ્રિડ આબા, જે હાલ પણ કામ કરે છે તેમના હાથ નીચે ડોક્ટર પર માર કામ કરે છે તે સિવાય બીજા ઘણા ડોક્ટરો તેમના હાથ નીચે કામ શીખીને ચાલ્યા ગયા મિશનમાં હોસ્ટેલમાં ભેગા કરેના વિદ્યાર્થીઓને અસુરસાન આપવા તા ૧-૧૨-૧૯૦૦ માં શાળાની સ્થાપના કરવામાં આવી તે કામ ૩ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. ત્યાર બાદ ૫ સ ૧૯૦૩ માં દેવળના મકાનમાં એક બાબુએ વર્ગો ચલાવવાનું શરૂ થયું તેમાં પહેલા ધોરણથી સાતમા ધોરણ સુધી વર્ગો ચલાવવામાં આવતા હતા ૧૯૩૭ થી અગ્રિય ત્રણ ધોરણ તેમાં દાખલ કર્યાં તે હજી પણ ચાલુ છે આ શાળામાં મુયારી કામ બહુ સારું શીખવાડવામાં આવતું હતું

પછી દવાખાનું બાબુ અનેક નિષ્ણાત ડોક્ટરોની સેવાથી લોકો ગામપરગામથી, કાઠિયાવાડ-કચ્છથી પણ એ દવાખાનામાં શસ્ત્રક્રિયા કરાવવા આવતા હતા ડોક્ટર કેરપ્રન અને ડોક્ટર એલ્ફ્રિડના વખતમાં આ દોક્ટરી સેવા બહુ જ મોટા વિસ્તારને અને ચંચળે પાછી પછી તે મિશનમાં નવા મકાનો બિના થયા તે એક નાનકડું, સ્વચ્છ, સ્વતંત્ર, પાણી તથા દીવા-બત્તીવળુ ગામ બની ગયું ત્યાં દેવળ છે, એક પ્રાથમિક શાળા પણ ચાલે છે અને થોડાંક વર્ષો ઉપર ત્યાં શીખવાતા હુન્નર ઉદ્યોગની

શાળાએ-સુધારી, દરજી, લુહારી કામે સારી નામના મેળવી હતી. જે ધર્માન્તર કરવાના હેતુ સિવાય આવી જનસેવા કરવામાં આવે, તે તે માનવસેવા મારફતે અદ્ભુત પ્રકારની પ્રજાસેવા નીવડે તેમાં શંકાને રચાન નથી. આ મિશનરી લોકોનો કર્મયોગ, બહુ જ વ્યવસ્થિત, મદનગીલર્થો અને અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ કાઢવાની સહનશક્તિવાળો, ઠંડી તાકાતવાળો હોય છે. એવા ધણી મિશનરીઓના દાખલા છે કે જેમાં તે લોકોએ તદ્દન અભણ, રોગી અને બરીબ લોકોની મધ્યમાં રહી, અનેકવાર રોગના ભોગ યજ્ઞ પડી, પોતાની જરૂરિયાતો તદ્દન ઓછી કરી નાંખી, જોંયા પ્રકારની તિતિક્ષા દાખવી, પ્રજા ધર્મ પ્રિસ્તની આસાને માન આપી, નીચલા ધરના લોકોને મદદ કરી છે. માત્ર હિંદુ ધર્મની વિશાળતાને, અને દરેક વ્યક્તિ પોતાની આધ્યાત્મિક વિકાસની જમિકાને અનુસરીને જુદીજુદી રીતે પ્રગતિ કરે છે એવી માન્યતાને આ મિશનરી લોકોની ધર્માન્તર પ્રવૃત્તિ રુચતી નથી. એક જ ધર્મ સાચો છે, અને એક જ પયગંબર સર્વશ્રેષ્ઠ છે તે માન્યતામાં જ અસહિષ્ણુતાના અને બળ-જબરીપૂર્વક કરવામાં આવતાં ધર્માન્તરોનું બીજું રહેલું છે. બાબી મિશનરી લોકોની કેળવણીવિષયક તથા દાકતરીવિષયક સેવાઓ આપણું સન્માન માગી લે તેવી છે તેની કોઈથી નાં ખાતરી શકાય તેમ નથી.

'(૩) શ્રી હિંદુ અનાથાશ્રમ-ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં પંજાબના નેતા શ્રી લાલા લજપતરાયે હિંદુ અનાથ બાગકો પ્રિસ્તી ન થઈ જાય, અને હિંદુ ધર્મ ને હિંદી સંસ્કૃતિનો લાભ લેવા આગ્યશાળી બને તેટલા માટે આવા અનાથાશ્રમો ખોલવાની ધોષણા કરી હતી. ત્યાર પહેલાં છપ્પનિયાના દુકાળની કાગી સ્થિતિનો લાભ લઈને ધણી હરિજનોને પ્રિસ્તી પાદરીઓએ ધર્માન્તર કરાવી પ્રિસ્તી બનાવ્યા હતા, અને પશ્ચિમે હિંદુ ધર્મનું તથા જાતિની સંખ્યાનું બળ

ધટ્યું હતું. મુસલમાનોની પણ આવી વટાવપ્રવૃત્તિથી હિંદુઓને બચાવવા માટે આર્યસમાજના પ્રણેતા સ્વામી શ્રી દયાતંદ સરસ્વતી, સ્વામી શ્રી અધ્યાનંદજી, પંડિત લેખરાયજી વગેરેએ પ્રમળ પુરુષાર્થ કર્યો હતો.

નડિયાદના મેથોડિસ્ટ મિશનમાંથી ૯-૧૦ ખ્રિસ્તી યથેક્ષા વિદ્યાર્થીઓ હિંદુ ધર્મમાં પાછા દાખલ થવા શ્રી કૃષ્ણચંદ આપુજી શાહ પાસે આવ્યા. તેમને હિંદુઓ તરફથી તો કનડમત થાય, પણ તે મિશનના પાદરીઓ તરફથી ચોરીનો કેસ માંડી હેરાન કરવાનાં પગલાં ભરાયાં. પરિણામે હિંદુ અનાયાત્રમ નડિયાદમાં સ્થાપવા માટે તા. ૧૫-૩-૧૯૦૮ માં નેદીવ જનરલ લાયબ્રેરીમાં ગામના નાગરિકોની સભા મળી. તેમાં શ્રી પુંજભાઈ લક્ષ્મીભાઈ પરીખે પ્રથમ પોતાનું હજારેક રૂપિયાનું દાન જાહેર કર્યું. પછી આત્રમ માટે જમીન તા. ૮-૪-૧૯૦૮ ના રોજ લેવામાં આવી. તેના કુલ ૧૪૦ બાળકો છે. પ્રેસનું કામ, આગકામ, રસે કાનું કામ વગેરે તેમને શીખવડાવ માં આવે છે. ૧૮ વર્ષ પછી તેમને સ્વતંત્ર જીવન માટે રજા આપવામાં આવે છે. આમાં શરૂઆતમાં શ્રી કૃષ્ણચંદભાઈએ, શ્રી ગોકળદાસ તલાટીએ, શ્રી ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈએ તથા શ્રી બદુકશ કર ગિરધરલાલ મહેતાએ જુદું જ પારશ્રમ કરીને તેનો વિકાસ સાધ્યો છે. તે સંસ્થાનાં પ્રમુખોની નામાવલિ—શ્રી પુંજભાઈ લક્ષ્મીભાઈ પરીખ (૧૯૦૯-૧૨), વડીલ શ્રી વલ્લભભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ (૧૯૧૩-૨૦) શ્રી ગોકળદાસ દારકાદાસ તલાટી (૧૯૨૦-૨૨), શ્રી બદુકશ કર મહેતા (૧૯૨૩-૨૭), શ્રી જગલનાથ હરિલાલ પંડ્યા (૧૯૨૭-૩૧), શ્રી વલ્લભભાઈ વડીલ (૧૯૩૧-૩૫), શ્રી સુનીલાલ રમણલાલ સરેયા (૧૯૩૬-૪૦), દરબાર સાહેબ ગોપાલદાસ અંબાઈદાસ દેસાઈ (૧૯૪૦-૪૬), શ્રી સુનીલાલ પુગળજીભાઈ પટેલ. આ સંસ્થામાં ૫૫૫ અનાથ બાળકો ભણી ગણીને મોટા થયા છે, વેપારમાં અને

નોકરી-હોદ્દામાં આગળ વધ્યા છે, અને જીવનમાં અમરચ તે પણ આવ્યા છે.

(૪) જીની મિલ શ્રી ઝરેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાચિકે આગ-
ણીસમી સદીના છેલ્લા ભાગમાં શરૂ કરી હતી. તે લીકવીડેશનમાં ગઈ,
ત્યારે તેમની પાસેથી મનોરમસ હરખાઆઈ શેઠે તે ખરીદી લીધેલી.
તે જમાનામાં લોકજીભે એક હાસ્તજનક કવિતાની પંક્તિઓ સાંભ-
ળવા મળતી, 'મનોર હરખા, બળ્યા તમારા ચરખા, તમે દેડીને જોધને
હરખ્યા.' તેમાં લોકોની ગરીબોની શરી જૂંટવી લેતી મશિનરી તરફની
અણગમानी લાગણી પણ ઠીકઠીક વ્યક્ત થાય છે. તે શેઠના પુત્રોમાં
કમિયો થવાથી, અને દુર્દૈવચક્રથી તે મિલ છેવટે બંધ પડી.

(૫) નવી મિલ--ન્યૂ શેરેક મિલ. આ મિલ અમદાવાદના
બાપારવીર શ્રી અંબાલ સાકરલાલ દેસાઈએ તેમના પુત્ર વૈકુળભાઈના
નામથી ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં કાઢેલી. તેમાં શેરેક સાદેજ Weav-
ing master (વીવિંગ માસ્ટર) હતા, તેથી તેમનું નામ તે મિલ
સાથે જોડવામાં આવ્યું હતું. પછી તેમની પાસેથી મફતલાલ ગગલ-
ભાઈ શેઠે તે મિલ લેવાતી લીધી. તેમની ઝીણવટમરેલી શુદ્ધિથી
તથા કુનેદથી અને જાતમહેનતથી મિલ બહુ આખાદ થઈ. અત્યારે
તેમાં આશરે ૩૦૦૦ મજૂરો કામ કરે છે. અત્યારે તેમના પુત્ર શેઠ
શ્રી નપીનચંદ્રભાઈ મિલને સફળતાપૂર્વક ચલાવે છે. આ મિલને લીધે
નડિયાદની આખાદી પણ વધી છે. તે શેઠી નદીની સડકે જતાં
ડીસ્ત્રીક્ટ કોર્ટનાં મકાનોની પહેલાં, અનાયાશ્રમનાં રસ્તાનાં વળાંકથી
આગળ આવેલી છે.

(૬) શ્રી કુલચંદ રમારક બાળમંદિર--આ બાળમંદિરનું
નામ શ્રી કુલચંદ બાપુજીઆઈ સાહેબ, જે નડિયાદના અનેક વર્ગો સુધી
સાચા, યોગબોલા, મૌનમિત્ર, હસમુખા, સર્વતોમુખી સેવક હતા, તેમની

રમૂતિ સાથે સકલાયેલું છે. તેની ગ્યાપના તા ૧૪-૬-૧૯૭૪ માં મહીના મહાદેન પામે આવેલી વાડીમાં દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાના સ્થાપક, બાળકોના સાચા વકીલ, બાળકોની ‘મૂઝળી મા’ નું યથાર્થ બિરુદ પામેલા શ્રી ગિજુભાઈ બધેકાને હાથે કરવામાં આવી હતી. પ્રાયશ્નિક કેળવણીની પહેલાં, બાળકના બીજાથી પાંચમા વર્ષ સુધીમાં પણ બાળકની કેળવણીનો સતત અવ્યાહત પ્રકાર-પ્રક્રિયા ચાલે છે તે નિયમ અનુસાર તે હિમ્મરના બાળકો માટે બાલમંદિરો સ્થાપવાની શરૂઆત ગુજરાતમાં જોરશોરથી કરનાર પહેલપહેલા શ્રી ગિજુભાઈ જ હતા. તેની પાછળ ‘મંદિર’ શબ્દ પ્રયોજીને, તે સંસ્થા પ્રત્યે ધાર્મિક પવિત્ર લાગણી જગાડવાનો યોગ્ય પ્રયત્ન થયો છે બાળકની કેળવણી, ખરી રીતે જોતા તો, પ્રશ્ન પહેલાં માતાના ગર્ભમાંથી જ શરૂ થઈ જાય છે તે સિધ્ધાંતને અનુસરીને જ હિંદુસાહે ગર્ભાધાન પછી મીમંત વિાધનો પ્રબંધ કર્યો છે. માતાના સ્વર્ગભવરચામાં કરાયેલા વિચારો અને અનુભવાયેલી લાગણીઓ બાળકના મન પર છાપ-ચિરસ્થાયી સરકાર મૂકી જાય છે જ. એટલે ગર્ભાંત્ર બાળકની કેળવણી માતાના સારા આચરણથી જ બીજાવરચામાં ભાગ લેજવું છે. એટલે બાળ-મંદિરની યોજના માત્ર મામાપોને બાળકોની ધર્માચકડી અને શસ્ત્રીમાંથી મુક્ત કરી આપી તેમને છૂંકગતો દમ એ ચવાની તક જોભી કરવાનો જ હેતુ નથી રાખતી, પણ બાળકની નૈમર્ગિક વૃત્તિઓ દ્વારા તેમને જે જે રમતગમતો ગમે તે મટિના યોગ્ય સાધનો તેમની આમપાસ રાખી, તે દ્વારા તેમનો સ્પર્શ, અધ, રૂપ, રસ, આ બધી જ ઇન્દ્રિયોનો યથાર્થ વિકાસ સાધી, તેમના સાચા વ્યક્તિત્વને ખિલવવાનો છે આ બાળમંદિરનાં અંતરે ૧૦૦ બાળકો કેળવણી લે છે તેના જાણનાં ધોરણમાં બાળકોને પ્રાયશ્નિક કેળવણી પણ મળે, અને તે પણ માનસચાત્રીય રીતે તેવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે, અને ગામની સુધરાઈના કેળવણીવિભાગે તે વર્ગોને મજૂરી પણ આપી છે પરંતુથી આ બાળમંદિરમાં શ્રી મૂળજીભાઈ ભક્ત

શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે, અને તેનો વિકાસ કરવામાં તેમનો સારો ફાળો છે. મ્યુનિસિપાલિટી 'આ સંસ્થાને વાર્ષિક ૨૦૭૩ ની ગ્રાન્ટ આપે છે. અન્યારે તે મહીના મહાદેવ પાસે પંડ્યાની ધર્મ-શાળામાં બેસે છે. તેની ગામમાં પાંચ શાખાઓ છે.

(૭) નેટિવ જનરલ લાયબ્રેરી-આ હોલ શ્રી દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા, જે એક સરસ કવિ હતા અને વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ હતા, તેમણે પોતાના પિતાના નામ પાછળ ઈ.સ. ૧૮૭૬ માં બંધાવ્યો હતો. તેમાં આશરે ૫૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો. તેનું નામ શ્રી 'કિરપારામ હોલ' હતું. તેનો ઉપયોગ ધણી વર્ષો સુધી નેટિવ જનરલ લાયબ્રેરી તરીકે થયો. તે ઉપરાંત ત્યાં ધણી મેળાવડાઓ પણ થતા હતા. ઈ.સ. ૧૯૨૬ ના ડીસેમ્બર માસ સુધી, તેની સામે જ ડીરટ્રીક્ટ કોર્ટ હતી. તે સમયે આ હોલમાં દરરોજ વડીલો બેસતા હતા. સર ચિમનલાલ સેતલવાડ જેવા મુખ્યના પ્રખ્યાત ધારાશાસ્ત્રી તે કોર્ટમાં કેસો લેતા, અને બપોરની રીસેસના વખતમાં કિરપારામ હોલમાં આવીને આરામ કરતા હતા. તારીખ ૧-૧-૧૯૨૭ થી મિન્ટ્રીક્ટ કોર્ટ મામની બહાર ગઈ, ત્યારથી વડીલો કિરપારામ હોલનો ઉપયોગ કરતા બંધ થયા. પણ નડિયાદના ડોક્ટરોનું મંડળ તે હોલનો કેટલોક ભાગ વાપરતું હતું. છેલ્લા ૪-૫ વર્ષ (૧૯૪૫-૪૬) સરકારે તે હોલમાં રેશનિંગ ઓફિસ પણ બેસાડી હતી. છતાં તે બધા જ સમય દરમિયાન આ હોલમાં ચોપડીઓનાં ૮-૧૦ કબાટ રહેતાં, અને કોઈ વાંચવા માગે તો તેને એમાંથી ચોપડીઓ કાઢી આપવાની વ્યવસ્થા રાખી હતી. તે લાયબ્રેરીમાં કેટલાંક જૂનાં સંસ્કૃત પુસ્તકો સારાં છે.

(૮) વેદાંતભવન-આ સંસ્થા વેદાંતશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવા, તથા મહારાજ શ્રી ગોપાલદાસનાં વચનામૃતો અને તેમણે

આપેલો પોતાની કયાઓમાંનો બોધ લક્ષ્યમંડળના હૃદયમાં જાગૃત રહે તે માટે કંસારાવાડમાં સંવત ૧૯૯૨ ના મહા સુદિ ૧૦ ને વાર રવિએ સ્થાપનામાં આવી હતી (તા. ૨-૨-૧૯૩૬) તેના મૂળ પ્રેરણાસ્થાન યોરસદના વતની પ્રજાપ્રતિ યાત્રિના બૂલચુરૂપ, મહારાજ શ્રી ગોપાલદાસ હતા. તેમનો જન્મ સંવત ૧૯૨૪ ની શરદ પૂર્ણિમાને દિવસે થયેલો, અને દેહવિલ્લવ નડિયાદમાં હૃદય બંધ પડી જવાથી સંવત ૧૯૬૪ ના માધ વદિ સાતમને દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ શ્રી ગોવિંદદાસ અમથાભાઈ અને માતાનું નામ શ્રીમતી નાથીબાઈ હતું. ચાર જ ચોપડી લાણેલા, પણ સંતસમાગમ અને તીર્થાટન દ્વારા તેમણે ધણું જ્ઞાન પચાણું હતું. તેમની કયામાં હજારો માણસો એકઠા થતા. તેમનું વક્તવ્ય જલદ, અસરકારક, નીકર અને સંશયરહિત હતું. યોરસદના એક દરજ્જા અને પૂજ્ય સ્વામી શ્રી જનકીદાસજી મારફતે તેમને વિચારસાગરમાં અને પંચદશી વગેરે મંથોમાં પ્રવેશ મળ્યો હતો. ૬૫ વર્ષની ઉંમરે તેમણે યોરસદ ખંડાર ખંભાતી દરવાજા આવેલા ખંગલામાં દરિને નિવાસ કર્યો, અને કયારાતર્ત શરૂ કરી. ત્યાં લગભગ ૧૫ વર્ષ કયાવાના અને ચિંતન-મનનમાં ગાળ્યાં. તે અરસામાં 'સત્પુરુષોદ્ધિત્વ વર્ધક કાર્યાલય'ના સ્થાપક અને નિષ્કામ કર્મચોગી સ્વામી શ્રી અખંડાનંદ પોતાના ગૃહ-સ્થાત્રમની સ્થિતિમાં તેમની કયા સાંભળવા જતા, અને તેને પરિણામે જ વિરક્ત થઈ તેમણે ગૃહત્યાગ કરેલો. તેમની કયામાં રાષ્ટ્રોન્નતિ પર પણ ભાર મૂકવામાં આવતો. નડિયાદમાં તે લગભગ ૧૭ વર્ષ રહ્યા, અને જનતાને વેદાંતના સંસ્કાર આપવામાં તેમનો દિરસો અપૂર્વ હતો. વેદાંત-લવન તરફથી વિચારસાગરનો પવન તથા જ્ઞાન કટારી, વેદાંત ગુપ્ત-૩, તત્ત્વમોષ, વિચારમાળા તથા પ્રકીર્ણ વિષયો, શ્રી ગોપાલ પ્રસાદ વગેરે પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે.

(૯) શ્રી પૈસાવાળા વૈદનું દવાખાનું આ ગ્રહીલક્ષ્મી પુસ્તકા-

.૯૫ પાસે આવેલું છે. શ્રી મનસુખરામ ત્રિપાઠીના પુત્ર શ્રી તનસુ-
ખરામભાઈએ આ આયુર્વેદિક આપધાલય ઇ. સ. ૧૯૧૮માં ગરીબ
લોકોને મદદ કરવા માટે સ્થાપ્યું હતું. તેમાં રોજની ફી માત્ર એક
પૈસો લેવામાં આવતી. તેથી આસ્પાસના ગામડાંમાંથી સેંકડો
દ દીઓ આ દવાખાનાનો બહુ સારા પ્રમાણમાં લાભ લેતા હતા
અને હજી પણ લે છે. ફી આટલી થોડી રાખવા છતાં, મણી કીમતી
અને અસરકારક દવાઓ આ દવાખાનામાં જરૂર લાગે તે દરદીએ તે
આપવામાં આવતી.

તે દવાખાનામાં શરૂઆતથી જ વૈદરાજ જગન્નાથ શુ. દિવેદીની
નીમણુંક થઈ હતી. તે મૂળ બાંદરવાના વતની હતા, અને ત્યાં જ
તેમણે લીમડીના એક વયોવૃદ્ધ વૈદ પાસેથી અભ્યાસ કરી, વડોદ-
રાની આયુર્વેદ શિક્ષણની ત્રણેય પરીક્ષાઓમાં ઉત્તીર્ણ થઈ ૨૫
વર્ષની ઉંમરે વૈદકનો ધધો શરૂ કર્યો હતો. પછી તેમણે પેટલાદના
નાર ગામમાં વૈદકનું કામ શરૂ કર્યું. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં
તે આ દવાખાનામાં નીમાયા. નિરાધાર, પરગણુ, સ્વાભિમાની શ્રી
જગન્નાથ વૈદને નડિયાદની જૂમિએ સારી ચારી આપી, અને તેમના
મહો બલવત્તર રીતે ખીલી નીકળ્યા. તેમની હોશિયારીથી તે બાળકોના
વૈદ તરીકે ખૂબ પંકાયો. બાલસાથી, વરાધની દવા વગેરે તેમની
બનાવેલી ખાસ દવાઓ દેશબરમાં પ્રસિદ્ધ છે. હાલ તેમની ઉંમર
૬૪ વર્ષની છે. છેલ્લાં ૪-૫ વર્ષથી તે નિવૃત્તિ ભોગવે છે. અને
તેમનું સ્થાન તેમના પુત્ર શ્રી શિવાજીભાઈ વૈદ, જે પાટણ આયુર્વેદિક
કોલેજના ૨૧ તક છે, તેમણે સંભાળ્યું છે. આ દવાખાનાનો લાભ
નડિયાદના તેમ જ આસ્પાસના ગામડાંના અનેક ગરીબ તેમજ તવ-
ગર માણુઓએ લીધો છે અને હજી પણ લે છે.

ગૃહો છે. તેમાંનું સૌથી જૂનું શ્રી છોટાભાઈ બાબરભાઈ પટેલનું 'પ્રભા
ટાકીઝ' ડાહ્યાણ લાગેલે આવેલું છે. બીજું શ્રી મણિભાઈ સુતરિયા
'લક્ષ્મી ટાકીઝ' સ્ટેશન રોડ પર ઈમ્પીરીઅલ બેન્ક વાળા ખાંચા
આવેલું છે. ત્રીજું સંતરામ દરવાજા પાસે સમડી ચક્રલાવાળા
ડાહ્યાણાઈ હાથીભાઈ પટેલ માગ્ટરના જમાઈ શ્રી મણિભાઈ પટે
અવતન દબ્બી 'જોપાલ ટાકીઝ' નામનું સુંદર સીનેમાગૃહ બાંધ
છે. આ ગણેશ સીનેમાગૃહો નડિયાદની રસિક જનતાને આમેદનમેદન
અને મન બહેલાવવાના સાધનો પૂરા પાડે છે.

(૧૧) શ્રી ખડાવતા શ્રી ઉદ્યોગશાળા—આ સંસ્થા સ્થાપ
વાનો મૂળ વિચાર શ્રી રતિલાલ ગામીના મનમાં રુપેઈ હતો, અં
શ્રી ગોકળદાસ તલાવે (જાપુ) ના પ્રયત્નથી આ સંસ્થા તા. ૨૩-૮-
૧૯૨૮ માં સ્થપાયેલી. શ્રી આતર્થ શ્રી રતિલાલ ગામી તથા તેમન
પિતા શ્રી નારણદાસ ગામી આ સંસ્થાને માસિક રૂ. ૩૫૦ રૂપિયા
મદદ આપતા. પછી શ્રી હરગોવિંદદાસ ભવાનીદાસ શાહ, શ્રી
ત્રિભોવનદાસ બીખાભાઈ (પુઠાલદાસ) વાળા, શ્રી ગોવિંદભાઈ
બીખાભાઈ, શ્રી બળદેવદાસ મયુરદાસ પરીખ વગેરેએ પણ મદદ
આપેલી. હવે તો સંખ્યાના લવાજમની આવક, બક્ષીસ, અમદાવાદની
મધ્યમ ખડાવતા ફેબ્રુઆરીમાં ડાહ્યાણની મદદ વગેરેથી આ સંસ્થા ચાલે
છે. તેમાં ગરીબ વિધવા બેનોને કમાવા માટે શીવજીના સંચા ધોગ
આપવામાં આવે છે. તેમાં જતી બેનોને શીવજી, ભરત, ગુરુજી,
રમેશ્વર, ઝીકઝાક, મોતીકામ, કપ સયા માંડીને ૩ કાદી પૂણી બનવી
કાતવાપીજવાનું કામ—આ બધું શીખવવામાં આવે છે. આ સંસ્થાની
સફળતાનો મુખ્ય આધાર, તેમાં છેલ્લાં અઢાર વર્ષથી, નહિ જેવું
વેતન લઈ, સેવાભાવથી, કામ કરતાં શિક્ષકોને શ્રીમતી ગુરુજી
બેન મુખ્યમંત્રી દત્ત પર છે. તેમાં દિલ શીખવવામાં
શિક્ષણના સર્ગોમાં બેનોને શીખવાડાય છે. કઈ ફી

નથી. સરસ્વતીમાં શ્રી ગોઝળદાસ તલાવી પ્રમુખ હતા. તેમના પછી શ્રી મોહનલાલ હરિવલ્લભદાસ પ્રમુખ તરીકે કામ કરે છે. શ્રી રત્ન-છોડમાઈ બાપુજી પરીખ પહેલાં સેક્રેટરી હતા. હાલમાં શ્રી રત્નછોડ-લાઈ સુનીલાલ સાહ (વકીલ) તે સંસ્થાના મંત્રી છે. શાળા માટે મકાન બાંધવા કમર્સ (૧૫૦૦૦) રૂ. જિલ્લાવામાં આવ્યા છે. તેમાં ૨૫૦૧૫ રૂપીયા શ્રી બાસુદીવાળાએ આપ્યા છે. આ સંસ્થા બહુ પ્રયત્નનીય કામ કરી રહી છે. તે ખડાવતા બેતોમાં આશરે ૧૪ ફરતાં પુસ્તકાલયો ફરવે છે

(૧૨) સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ-મહાબારીમાં આવેલી શ્રી ખડા-વતા પાઠશાળા સંવત ૧૯૭૬ ના આસો સુદિ ૧૦ તા. ૨૦-૧૦-૧૯૨૦ ના રાજ (વિજ્યાદસમીને) દિવસે શારદાપીઠના અધિક્ષતા, ચંદ્રાચાર્ય શ્રી તાજરાજેશ્વરાશ્રમ સ્વામીને હાથે જીવડી હતી. તેને માટે મકાન ખડાવતાના ગોર શ્રી પુરુષોત્તમ ભોગીલાલ દવેનાં વિપ્લાવ જ. સ્વ. શ્રી ચક્રુષ ઇએ આપ્ત હવે સાથે તેમણે યોડીક જંગમ મિલકત પણ આપી હતી. તેમાં ફો લેવામાં આવતી નથી. ભોજન, પુસ્તકો વગેરે પણ મફત આપવામાં આવે છે કાશી, કલકત્તા, વડોદરા વગેરે કેન્દ્રોની શાસ્ત્રી, આચાર્ય, રત્ન વગેરે પરીક્ષાઓ માટે વિદ્યાર્થીઓને તેવાર કરવામાં આવે છે. તેમાં વ્યાકરણ, ન્યાય, વેદાન્ત, સાહિત્ય, કાવ્ય, ન્યોતિય, વેદ, કર્મકાંડ વગેરેને અજ્ઞાસ કરાવવામાં આવે છે. ત્યાંથી પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ હપદેચક, અધ્યાપક, ન્યોતિયી વગેરે તરીકે કામ કરી રહેલ છે. અત્યાર સુધીમાં આશરે ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓએ તેનો લાભ લીધો છે. સરસ્વતીમાં તેમાં દાક્ષિણાત્ય પરિત વામનરાવ શાસ્ત્રી અધ્યાપક હતા. એ વર્ષ પછી શ્રી ગોવર્ધનરામ શાસ્ત્રી આવ્યા. ત્યાર પછી વ્યાકરણાચાર્ય શ્રી હીરાલલ શાસ્ત્રી આવ્યા. તેમના સમ-યમાં સંસ્થાએ સારી પ્રગતિ કરી હતી. ત્યાર પછી અત્યારે તેમાં શ્રી કરુણાશંકર શાસ્ત્રી (વ્યાકરણાચાર્ય) કામ કરે છે. આ પાઠશાળાને

આર્થિક રીતે તેમ જ બીજે પ્રકારે મદદ કરી-કરાવી, આગળ વધાર-વામાં નડિયાદના સુપ્રસિધ્ધ જ્યોતિષી શ્રી ગૌરીશંકર કૃષ્ણશંકર વ્યાસનો મોટો હાથ છે.

બીજી પાઠશાળા હાટકેશ્વર મહાદેવમાં બેસે છે. તે શ્રી જનિયતરામ કાશીરામ સંસ્કૃત પાઠશાળાના નામથી ઓળખાય છે. તે પાઠશાળા આશરે ૧૦૦ વર્ષ જેટલી જૂની છે તેને નિભાવના હાથમાં ૧ લાખ રૂપિયાનું મોટું ફંડ છે. તેનો વહીવટ શ્રી મોતીરામ પંડ્યા કરતા હતા. શ્રી નર્મદાશંકર શાસ્ત્રી, શ્રી ગોવિંદરામ શાસ્ત્રી (જેમની સાથે નડિયાદના પ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નળુભાઈ રાજ સાયંકાળે ફરવા જતા), શ્રી ગિરધર શાસ્ત્રી (શ્રી કૃષ્ણશંકર અગ્નિ-હોત્રી જેમની પાસે બણેલા) વગેરેએ તેમાં અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું છે. અત્યારે તેમાં શ્રી દયાશંકર શાસ્ત્રી અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે. અત્યારે તેનો લાભ ૩-૪ વિદ્યાર્થીઓ-જાહે છે.

આ પાઠશાળાઓએ મધ્યયુગના જમાનામાં બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિને ટકાવી રાખવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે.

૧૮ ઉપસંહાર

આ રીતે આપણે જોઈ ગયા કે નડિયાદે છેલ્લાં ૬૦ વર્ષમાં અદ્ભુત ગણ્યા તેવી અર્થદર્શીય પ્રગતિ સાધી છે. ૫૦૦ વર્ષ પહેલાં એક સામાન્ય શહેર ગણ્યા તેવા નડિયાદે કેળવણીમાં, સાહિત્યમાં, કવિતામાં, વેપારમાં, વકીલોના સેવમાં, કેળવણીકારોની કુનિયામાં, સમાચારપત્રો અને માસિકોના જ્વલતામાં, સંસ્થાઓની સ્થાપના અને નવીન દૃષ્ટિને અપનાવવામાં, અમલકારનો રાજકીય ભુવાળ અને ગુસ્સો બીજામાં અને તેને ગૌરવપ્રદ પ્રતિકાર્ય આપવામાં, બંગલોગની સંદેશોની ભાવના અપનાવવામાં અને ત્યારથી આઝાદીની ભાવનાને પોષે તેવાં દરેક ચામ પગલાં, ભરવામાં, ધર્મ-સંપ્રદાયો-પંથો-કીર્તનમંદિરો-જાગો-દો આ સમગ્રું સમજવામાં, સ્વીકારવામાં અને પ્રગતિશીલ બનાવવામાં નડિયાદે વિપુલ પ્રાણુશક્તિ અને બૌદ્ધિક તથા આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિ દાખવી છે. તેના ગાળકોમાં, નડિયાદનાં નામ-રિકોમાં સાહસ છે, છુદ્ધિ છે, સ્વાર્થથી અને સેવાની ઉત્તમ ભાવના છે, ધર્મપ્રિયતા છે. તેને આ ૬૦ વર્ષમાં અનેક સાધુસતોના સમાગમો તથા તેમના સદુપદેશો અને તે પ્રમાણે ઉત્તમ વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક જીવન ધાવાની તક તથા લાભ બને મળ્યાં છે. બાળા-શંકર કંચારિયા જે સિતાર-બજારી ભરત પ્રચુરકવિતાના રચકાર જન્મતા, તે કીર્તનકાર કવિ શ્રી કૃપચંદ્ર ઝવેરદાસ શાહે હળવા

સંગીતમાં ઝીલી આમ જનતાને અસરકારક રીતે ઉત્તર પંથે દોરવા માટે યથાશક્ય બહુ જ ક્યું છે. અકાબે નાની ઉમ્મરમાં મરણ પામેલા શ્રી હિમિયાશંકર શિવશંકર દવેએ (જે ખેડાવાળા બ્રાહ્મણ હતા, પટેલિયા પોળમાં રહેતા હતા અને આશરે ૪૦ વર્ષની ઉમ્મરે જે વર્ષ પર ગુજરી ગયા) તેા અનેક ઉરતાદોનું ચરણ સેવી, તેમની તબિયત સાચવી, સંગીતદેવીની—શબ્દાધ્યાત્મની ઉપાસનામાં નથી જોયા નાતદિવસ કે નથી પરવા કરી કમાવાની કે કુટુંબની ! ત્યાર પછી તે શબ્દાધ્યાત્મ સંગીત તો નહિ, પણ તેનું મીઠું મધુરું ગુજન કવિ રુધનાથ બ્રહ્મદેવમાં જોત્યું, અને તેમની દ્વારા ગુજરાતી નાટ્યને અને સીનેમાને અનેક મધુર પદાવલિવાળાં, લયવાદી ગાયનેા અપાળ્યાં. રંગભૂમિ, દેશભૂષા, નાટ્યપ્રયોગની શાસ્ત્રીય પ્રક્રિયા તથા સમ્પ્રદાય શ્રી જશવંત દયાશંકર ઠાકરે લોક-નાટ્ય-સંઘમાં આન જોયે તેવું, પ્રશંસાપાત્ર કામ કરી બતાવ્યું છે, અને ને હજી પણ છેલ્લાં જો વર્ષથી ‘નાટ્ય’ નામનું મસિક ચલાવે છે. ચિત્રકલાના ક્ષેત્રમાં પણ કવિચિત્રકાર શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર શાહે રામાયણના બધા જ પ્રસંગો આલે-ખોમાં ચીતર્યા છે, અને તે સમયમાં લોકપ્રિય થયેલી રાજ રવિવર્મા તથા શ્રી ધુરંધરની શાળા મુજબ અભિનંદનીય કામ કરી બતાવ્યું છે. તેમના પછી તે જ ચિત્રકલાના ક્ષેત્રમાં નવાગામમાં વસતા શ્રી શાન્તિલાલ હીરાલાલ દવે (જે ખેડાવાળા બ્રાહ્મણ, ઉમ્મર આશરે ૪૬) એ પણ શાન્તિનિકેલન જઈ, અવનિખાણ અને નંદલાલ ખોઝની પ્રસાદી પ્રાપ્ત કરી, કેટલાંક આનંદપાત્ર પ્રશંસનીય કલ્પનાપ્રધાન મુક્ત ચિત્રો દોર્ષા છે. શ્રી ચન્દ્રવદન જમનલાલ ભટ્ટ (મોઢ ફળિયામાં રહેતા, આશરે ૪૭ વર્ષની ઉમ્મરના મોઢ બ્રાહ્મણ, જેમણે બી. એસ. સી. બી. ટી. ધર્મ વિજ્ઞાનના સિદ્ધક તરીકે પણ અનેક વર્ષો કામ ક્યું છે, અને જે દવાઓના સંશોધનના કામમાં જોડો રસ ધરાવે છે) નાં હાથાચિત્રો તો પહેલાંના વખતની ‘કુમાર’ની ફેફલો બિયલાવનાને હજી પણ નજરે પડશે, અને ભાવનાની કુમા-

અથી તથા રેખાની નિશ્ચિતતાથી ધ્યાન પકડી રાખશે. શ્રી કમલેશ દાકર સીનેમાં જન્મતમાં હમણાંજ અભિનેતા તરીકે કામ કરતા થયા છે, અને એક બે દાકર બાદબેનો પણ સંગીતમાં, રેડિયો પર, ગરબામાં કળકર્તા છે.

પણ હું બહુ મંભીરતાથી નડિયાદના યુવાનોને તથા યુવતીઓને પ્રશ્ન પૂછું છું કે આટલું જ માત્ર એક વખત 'સાક્ષરધામ' ગણ્યતા નડિયાદ માટે, નિઃસ્પૃહ તપોધન કવિવર નાનાલાલની કલમથી 'મન'ની ઉપમા પામેલા નડિયાદ માટે શું પૂરતું છે, સતોષજનક છે, પર્યાપ્ત છે ? જે નડિયાદે ગુજરાતને અનનુકરણીય ઔદનાવાળા, લખવહી, ભયં આરોહ-અવરોહવાળા ગદ્યના પિતા, સરસ્વતીચંદ્રકાર ગ્રાવર્ધનરામ આપ્યા, જેને કવિવર નાનાલાલ જન્મતના સાહિત્યસ્વાઓમાં કાદંબરીકારોમાં ગુજરાતના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવા માટે હિત્સાહ ધરાવના હતા, જે નડિયાદે બહુનિષ્ઠ સાક્ષર 'સુદર્શ' કાર મણિમાર્ગ આપ્યા, જેની કૃતિઓ કાવ્યને, નાટકને, નિર્ગંધને, તત્ત્વજ્ઞાનને, નવવ્યકથાને, અનુવાદકથાને, ઇતિહાસને, સંશોધનને, સંસ્કૃતપાઠિત્યને આપરી લઈને પ્રોજેક્ટવલ અને કાર્તિશાળી કરે છે, જે નડિયાદે મસ્ત કવિ બાલની મારફત ગુજરાતને ખુમારીભરેલી, ઇંકબાગલ, સુદીવાદની કામલગમ્ભીર હાંટવાળી કવિતા અને 'ભારતીજૂથ' દ્વારા નડિયાદને ભારતીજૂથ બનવાની ચોખ્ખતા વધારી આપી, તે નડિયાદને આટલાથી જ આડકાર આવી જાય, પર્યાપ્તિની સ્વસ્પર્શગુણ ભાવના આવી જાય તે શું યોગ્ય છે ? બહે શ્રી દોલતરામ પંડ્યાએ કુસુમાવલિ અને ઇન્દ્રજિતવલ્લ દ્વારા બાબુભટ્ટની કાદંબરીનું અને કવિકુલશિરોમણિ કાશીદાસના રઘુરાંશનું ગુજરાતીમાં અનુકરણ કરવા તે સમય માટે હિચિત વચાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો, પણ હવે નડિયાદને માથે કોઈ સ્વતંત્ર કાદંબરી અને મહાકાવ્ય આપવાનું નાશુ શું નથી રહેતું ? આપણે હવે શ્રી હરિદાસબાઈ જેવા, શ્રી

ઝવેરીલાલ યાત્રિક જેના, શ્રી મનમુખરામભાઈ જેવા, પ્રાક, ગંબીર,
 જનસ્વસ્થમાન વ્યક્તિત્વવાળા, છાપ પાડે તેવા અને જગતમાં પોતાના
 અરિતત્વની છાપ મૂકી જાય તેવા સમર્થ મહાપુરુષો કેમ પેદા નથી
 કરી શકતા ? આપણા પૃથુ શુભલને યુવાને તેવો, ટપી જાય તેવો
 હામિપ્રધાન, સુકી ફિસ્સુક પ્રણયી ગદ્યકવિ આપણે ગુજરાતને ક્યારે
 આપીશું ? હવેની પેઢીમાં આપણે કાલા ઠરેલ દિવાનો, રાજ્યવહીવટની
 ધુગ વહનાર અપલદારો, દાનેશ્વરી અને સાહસિક વેપારવીરો,
 શુદ્ધીશ્વર વફાસો, મેવાભાવી કાકટરો, ધર્મધેનુનું ચપાન કરી આમ
 જનતાને અપનાવી ઉત્તતિને પંથે લઈ જનાર ભકતકવિઓ તથા
 સાધુસંતો આપવા જ જોઈએ તેને માટે આપણા યુવાનોમાં
 અભ્યાસ, જાડી નિષ્ઠા, ચિંતનશીલતા છે ? તેવી આશાને ફલીમૂત કરી
 શકે તેવી શુદ્ધિશક્તિવાળા યુવાનોને આપણા મોટેરાઓ, વડીલો, વૃધો
 આગેવાનો, ધનિકો પ્રેરણા આપે છે, મદદ કરે છે, આપનાવી તેમનો
 રસ્તો સુગમ અને મોકળો કરી આપે છે ? આ સંધળું કરવું તે શું
 આપણી સૌની નડિયાદના નાગરિકો તરીકે ફરજ નથી ? આપ કરતાં
 બેઠા સવાયા થાય તેમાં જ આપને સાચો સતોષ થવાનો છે.
 सर्वत्र जयमन्विच्छेत् पुत्रादिश्रव्यात्परामयम् । भतुष्ये अधी
 જગ્યાએથી જય મેળવવાની ઈચ્છા કરતી જોઈએ, પથ્ય પોતાના પુત્ર
 તરફથી અને શિષ્ય તરફથી તે પરાજય મળે તેવી જ ઈચ્છા રાખવી
 જોઈએ, તેમાં જ સાચું પિતૃશ્રદ્ધ વળે છે, તેમાં ગામની શોભા છે, તેમાં
 નાગરિક પરંપરામાં ઉત્કૃષ્ટતા આવવાની સંભાવના છે, તેમાં જ
 સાચી રીતે નગર ઋણ વાળવવાની પ્રક્રિયા સમયાલી છે. સ્થાનિક
 નગરપ્રેમ, નગરનિષ્ઠા, નગરભક્તિ માગે છે કે બધા જ વિદ્વાનો, ધનિકો,
 આગેવાનો, સંસ્થાઓ, મંદિરો, મહંતો, મુત્સદીઓ, પત્રકારો,
 તંત્રીઓ, જળવણીકારો, વેપારવીરો, વડીલો અને કાકટરો આ મહાન
 આદર્શ ફલીમૂત થાય તેવી રીતે વર્તે, પોતે આ નમ્રની ઉત્તતિ

માટે, તેની કીર્તિ વધે અને તેના દ્વારા દેશ સમસ્ત સુંદર મિષ્ટ સુખકવ દ્વેષ મેળવી રહે તેટલા માટે, પોતે પ્રયત્નશીલ થાય અને તેના પ્રયત્ન કરનારને પોતપોતાની વાક્ષણિક રીતે મદદ કરે, મોત્સાદન આપે.

‘વિશ્વમંથલ’ માસિક ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય, અમદાવાદમાંથી શ્રી મનભાઈ દેસાઈ (દેસાઈજીના પાટીદાર) ના તંત્રીપણા નીચે ૭-૮ વર્ષથી પ્રગટ થાય છે. માર્ગમંદિર વાળા શ્રી કેશવલાલ પંડ્યા ‘શક્તિ’ માસિક કાઢે છે. પણ આપણે તો ‘સુદર્શન’ અને ‘ભારતીશુભલુ’ની પરંપરામાં તેમની પ્રતિષ્ઠા વધારે, તેમને જોય આપે, તેમનાં સાચાં અનુગામી બને, તેમને ટપી જાય તેવાં માસિકો નડિયાદમાંથી નીકળે તે માગીએ છીએ.

તે જ મહાન હેતુ અમે ‘ગુજરાત ટાઈમ્સ’ અને ‘લોકમત’ બંને સાપ્તાહિકોના તંત્રીભાઈઓ સમક્ષ મૂકીએ છીએ ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ માસિકના તંત્રી શ્રી મનભાઈ પ્ર. દેસાઈએ પોતાના ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ કક્ષાનું માસિક મૂક્યું છે. તે દૃષ્ટાન્ત આપણે સૌએ આપણી નજર સમક્ષ રાખવું જોઈએ.

નડિયાદનાં લગભગ કાન ભાઈઓ અનેક માધ્યમિક શાળાઓમાં આચાર્યપદ શોભાવે છે. આપણે ત્યાંના નામરિકો શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યા, શ્રી કાન્તિલાલ શાહ, શ્રી હોદુભાઈ દેસાઈ વગેરે કોલેજોમાં અધ્યાપકો છે, શ્રી રમણલાલ વાસિક જેવા કોલેજના પ્રિન્સિપાલ છે. આપણા મામમાં સુંદર કે લેજ આલે છે. તે બધા ભેગા મળી એક ઉચ્ચ કોટિનું માસિક નડિયાદ તરફથી ગુજરાતી ભાષાને ચરણે ધરી, નડિયાદની કીર્તિપરંપરા કેમ ન ટકાવી રાખે ? આપણી શાળાઓ અને કોલેજો સવાઈ જોવર્ધનરામો અને સવાઈ મણિભાઈઓ પેદા કરે તેવી નેમ તેમણે રાખવી જોઈએ. આ મહાન પ્રયત્નમાં સહેરની

સુધરાઈથી માંડી બધી જ સ્થાનિક સંસ્થાઓએ યથાશક્તિ સહાય કરવી, પક્ષાપક્ષી અને સંકુચિત કોમદષ્ટિ છાંડી સાવંત્રિક નગરદિત લક્ષ્યમાં રાખી નડિયાદને પ્રગતિની આગેકૂચમાં મોખરે રાખવું તે તેમને માટે શોભાસ્પદ પથ છે, અને તે તેમની પવિત્ર દરજ્જા પણ છે. તેને માટે આપણે કેળવણીના પાયા મજબૂત, ઊંડા અને સંગીન કરવા પડશે, અભ્યાસનું ધોરણ ઊંચું અને કડક કરવું પડશે, શિખ્તા અને તપ વધારવાં પડશે, યુવાનોમાં નમ્રતા અને વડીલો પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિ કેળવવી પડશે મોટેરાંઓએ મોટા મનના અને હૃદય થવું પડશે, બધાએ નગરના એકમની ભાવનાના દોર વડે અનુસ્યુત થવું પડશે. પણ તે સિવાય નડિયાદ જે થવા માટે સર્જાયું છે તે બની શકે તેમ નથી. ૧૯૨૧ ના અસહકારના જમાનામાં, ખીજ સત્યાગ્રહ યુદ્ધમાં, ખેડા જિલ્લા સત્યાગ્રહની લડતમાં, બોરસદ સત્યાગ્રહની લડતમાં, નામપુર રાષ્ટ્રધ્વજ સત્યાગ્રહમાં, અને છેવટે ૧૯૪૨ ના આખરી પરદેશી સત્તાની ધૂંસરી ફાગળે દેવા માટે લડાયેલા મરણિયા જંગમાં-હમેશાં નડિયાદ પોતાના નામને ઊજાવત રાખે તેવો ફાળો આપતું રહ્યું છે. ખેડા જિલ્લામાં તે તે હમેશાં રાષ્ટ્રની આઝાદી માટેની લડાઈઓમાં મોખરે જ રહ્યું છે. આ ધૈર્યની બલિદાનશક્તિ, યુયુત્સા, ચતુરતાદેવે આપણે રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં, આઝાદી જળવી રાખવાના અને આઝાદી વધારવાના કામમાં નિયોજવાં અને ટકાવી રાખવાં પડશે અને આ પ્રકારની દૃષ્ટિ બધા જ લાગતા-વળગતાઓમાં રચાવવી તે આ નાનકડા નગરદિતિહાસના નિમણિનો ગ્રેરક હેતુ અને આશય છે. નગરદેવતાયૈ નમઃ ! નગરદેવતાને નમરકાર હો !

પરિશિષ્ટ

કક્કાવારી પ્રમાણે વ્યક્તિસચક કોટી

નામ	પાત્રું	નામ	પાત્રું
અંબાલાલ શુ. જ્ઞાની	૧૫૬-૫૨	બીખાભાઈ શુ. શાહ	૨૦૭
ધન્દલાલ ક. યાસિક	૧૭૮	મગનભાઈ ચ. પટેલ	૧૬૧-૬૨
કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા	૧૬૩	મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ	૧૮૨-૮૪
ખુશાલભાઈ ગો. પટેલ	૨૦૬	મગનલાલ સાં. પરીખ	૨૦૭
ગિરધરદાસ વિ. દેસાઈ	૪૭-૨૦૨	મણિલાલ ન. દિવેદી	૧૧૬-૨૪
ગોવિંદદાસ ડા. તલાટી	૧૯૦	મણિલાલ પિતળિયા	૨૦૬
ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી	૧૦૪-૧૪	મનસુખરામ સ. ત્રિપાઠી	૯૭-૧૦૨
ગે વિંદલાલ દા. દેસાઈ	૧૬૭-૬૯	મનુભાઈ ગો. પારેખ	૨૦૧
ચંદ્રલાલ ત્રિ. પરીખ (ખાસુદીવાળા)	૨૦૭	મદાદેરપ્રસાદ ભો. કંથારિયા	૧૬૬
ચંદ્રશંકર ન. પંડ્યા	૧૫૮-૬૦	મગલદાસ વિ. દેસાઈ	૧૬૦
ચીમનલાલ એન. મહેતા	૨૦૨	મૂળશંકર મા. યાસિક	૧૭૫
ચુનીલાલ તા. દલાલ	૧૯૪	મોતીભાઈ ક. પંડ્યા	૨૦૫
ચુનીલાલ ભટ્ટ	૧૭૮	મોતીલાલ લ. પારેખ	૨૦૧
છબનલાલ હ. પંડ્યા	૧૫૪-૫૬	મોદનલાલ સુ. શાહ	૨૦૪
છાંદ ભાઈ ખા. પટેલ	૨૦૬	રંજિતલાલ હ. પંડ્યા	૧૬૬
જમમોહન મૂ. તલાટી	૨૦૪	રમણલાલ ક. યાસિક	૧૬૯
જયંતિલાલ હ. તલાટી	૨૦૪	રમણિકલાલ પ્રા. દલાલ	૨૦૪
કાકુભાઈ પુ. દેસાઈ	૨૧૧	રાવજીભાઈ ક. પટેલ	૨૦૫
દોલતરામ ક. પંડ્યા	૧૪૨-૫૩	રૂઘનાથ ત્રિ. બક્ષમદ	૧૭૯-૮૨
ધનશંકર દિ. ત્રિપાઠી	૧૬૨-૬૩	લક્ષ્મણભાઈ પ્રા. પારેખ	૨૦૦
નાથભાઈ અ. દેસાઈ	૨૧૪	વલ્લભદાસ પટેલ	૨૬
નંદરત્ન ગોર	૨૦૯	વિદુલભાઈ પુ. દેસાઈ	૨૧૩
પ્રથુલાલ હ. શુક્લ	૧૬૪	ચંકરભાઈ ડા. પટેલ	૨૦૬
ફલચંદ ખા. શાહ	૧૯૬	ચાન્તિલાલ ચં. દેસાઈ	૨૦૫
ફલચંદ ઝ. શાહ	૧૭૬	ચાન્તિલાલ સો. ડાકર	૧૮૫
બળદેવદાસ શુ. પરીખ	૨૦૭	સન્નુખરામ જો. પંડ્યા	૨૦૬
ખાળાશંકર ઉ. કંથારિયા	૧૨૫-૪૧	સાકરલાલ અ. દવે	૧૮૪
ખાપુજી દેસાઈ	૨૪	સુદેશલાલ ના. જોષી	૧૭૧
બેચરદાસ વિ. દેસાઈ	૧૮૯	હોરદાસ વિ. દેસાઈ	૧૮૭
બાનુશંકર વ્યાસ (ખાદરાયજી)	૧૮૨	એરિલાલ ક. યાસિક	૧૦૨-૩

ઠાકાવારી પ્રમાણે સંસ્થાસૂચક કોડો

નામ	પાનું	નામ	પાનું
અવર ઝોન સ્કૂલ	૫૪	પૈસાનાળા વૈદનું દવાખાનું	૨૨૪
કાળકા માતાનું મંદિર	૮૧	પ્રિયંવદા	૩૦
દિરપારામ હોલ	૨૨૩	ફૂલચંદ બા. સમારક બાળમંદિર	૨૨૧
ગાંધી બી. યુ. સાર્વજનિક દવાખાનું	૨૧૭	બાસુદીવાળા પબ્લિક હાઈસ્કૂલ	૫૪
ગુજરાત	૩૦	ભારતીશૂવણ	૩૦
ગુજરાત ટાઈમ્સ	૩૦	લેરવનાયનું મંદિર	૮૩
ગોસ્વામીનું મંદિર	૮૮	મહાગુજરાત આયુ. મેડિકલ કોલેજ	૫૬-૫૭
જન્મભૂમિ	૩૦	મોટાકામનાથ મહાદેવ	૮૫
જૂની મિલ	૨૨૧	મિશનનું દવાખાનું	૨૧૭-૧૮
જે. એન્ડ જે. કોલેજ ઓફ સાયન્સ	૫૭-૫૯	લોકમત	૩૦
જૈન હેરાસરો	૮૯-૯૪	વિકૃતકન્ધા વિલાસપ	૫૫-૫૬
ડાઈલક્ષમી યુગ્તકાલય	૧૦૦	વેદાન્ત ભવન	૯૪-૨૨૩
ધિયેટરી	૨૨૫	વૈષ્ણવોની હવેલી	૮૭
દ. વિ. સો. સ્ક. બ્યાયામ મંદિર	૬૧-૬૫	સમાલોચક	૩૦
દુનિયાદાદ	૨૯	સરકારી હાઈસ્કૂલ	૪૮-૫૨
ધર્મશાળાઓ	૧૮	સરસ્વતી હાઈસ્કૂલ	૫૪
નવી મિલ	૨૨૧	સાત સ્વરૂપની હવેલી	૮૮
નારાયણદેવનું મંદિર	૮૪	સીટી હાઈસ્કૂલ	૫૪
નોટવ જનરલ લાયબ્રેરી	૨૨૩	સુદર્શન	૩૦
ન્યૂ ઈંગ્લીશ સ્કૂલ	૫૩	સંતરામ મંદિર	૬૭-૮૦
ન્યૂ ઈંગ્લીશ સ્કૂલ ફોર ગર્લ્સ	૫૪	સ્વામી નારાયણનું મંદિર	૮૧-૮૩
		હિંદુ અનાયાત્રમ	૨૧૯

(૭)

સ્વદ્યારિત્ર્ય, નીતિ પર વારી-શીઘ્ર કવિતપદની રચનારી;
પ્રથમ કવીશ્વર “દક્ષપત” ત્હારી-જનમનરંગિની ગુજરાતી !

—ભાષા

(૮)

ધૂની, તરુણી, તરણ તરંગિણી-નવલ વિચાર ગગન-વિહંગિની;
સાહસ, શૌર્ય, મહામદ રંગિની-“દક્ષિ નર્મદ”ની ગુજરાતી !

—ભાષા -

(૯)

x

“શાકુન્તલ”, કવિજનમનહરણી-લાઝ્યા ગુજરીમાં દનર્જરણી;
“જવેરીલાલ શાશિક” રસ સરણી-અનુવાદક આલ એ ગુજરાતી !

—ભાષા

(૧૦)

x

ભવ્ય, ભારેખમ ભાગિની-“મનઃસુખરામ” તણી મૂઢાસિની;
શિષ્ટ, સંસ્કૃત, લજ્જાભાસિની-સર્વશાસિની ગુજરાતી !

—ભાષા

(૧૧)

“લલિતા કુન્ધ”-કુન્ધરનો દ્રષ્ટા-રસિયો રમણમિત્રો સખ્તા;
“રથુઠેડભાઈ” તણી તરુણી નાટક-અભિનય-ત્રિય ગુજરાતી !

—ભાષા

(૧૨)

x

ગદ્યગિરિવર વર “ગોવર્ધન”-ભવ્ય ભાવના, ભાષાવર્ધન;
મેળવ કહે છે ગુજરી નિર્ધન ? રત્નાકર શી ગુજરાતી !

—ભાષા

(૧૩)

x

સ્તિમિત કર્યા વિદ્વાન વિચારક, પ્રયોગપ્રવાસી, તત્ત્વપ્રચારક;
દોષનદે જીવન-નો-તારક અભેદ "મણિ" મય ગુજરાતી !

—ભાષા

(૧૪)

x

ચહકે છુલ્લુલ બહિસ્ત બોસ્તાં, "શાદી" ને "હાફેઝ" પરિસ્તાં;
"મરત બાલ" મખર ગુલસિતાં ! મઝે દકમય ગુજરાતી !

—ભાષા

(૧૫)

x

"કુસુમાવલિ" વેળી મુકુશિત — "અન્નજીવધ" મહાકવિત્ત;
જિંવી સંસ્કૃતગિરિવિભસિતા — "દોલતરામ"ની ગુજરાતી !

—ભાષા

(૧૬)

x

"હાદમ્મરી" વર દીપ્તિપ્રજા-જિજ્ઞવલ વિભવિત અન્યસખા;
શ્રી "જગનલાલ"ની રસ આજ્ઞા-કવિગાથુ-પ્રાથુ શી ગુજરાતી !

—ભાષા

(૧૭)

x

-રાતદિવસ શ્રમ એ કરનારો-પુરાતત્ત્વનો ઉચ્ચ મિનારો;
"અન્ન-મુ. જની" રિયર સિતારો-પુરાણખાણુ શી ગુજરાતી !

—ભાષા

(૧૮)

x

-વાક્યપ્રવાહ, પ્રસાદ બરેલી, જનમન રંજનો, મેદની ધેલી;
-વક્તવ્ય શ્રી "અન્ન-મુ. જની"ની-કુસુમાવલિ સમસ્યા ગુજરાતી !

—ભાષા

(૧૯)

સંસ્કૃત નાટકમણિ ત્રણ અર્ધા, “પ્રથુ-અતાપ-શિવાજી” તર્ધા !
 “દુષ” “રાજ” નાટક અર્ધની “મૂળસંકર”-ગિરા ગુજરાતી !

—ભાષા

(૨૦)

“કાલિદાસ” નવીન નિત રચતા-રંભૂમિ સંસ્કારે રસતા;
 સંસ્કારપિતા મધુરું સ્મિત કરતા-નાટક નવજા અર્ધી ગુજરાતી !

—ભાષા

(૨૧)

કવિચિત્રકારે અર્ધી નાટક-પ્રેક્ષકને કેં કેં ધું નાટક;
 શ્રી “કુલચન્દ”ની રસિક આતક-નાટક રસતર ગુજરાતી.

—ભાષા

(૨૨)

રસકવિ શ્રી “રઘુનાથ”ની વાણી-નાટકની સ્થિતિની રાણી;
 ગીતો જાણે રસની લક્ષ્મી-રસમૂર્તિ શ્રી ગુજરાતી.

—ભાષા

(૨૩)

સાધુચરિત “નારાયણ”-મૂર્તિ-અનુવાદક એ મહાન પૂર્તિ;
 સદા સજગતી જ્યોતિ, સ્ફૂર્તિ-પોષક વર્ધક ગુજરાતી !

—ભાષા

(૨૪)

કેંક નવલ-નાટકનો સર્ગક-વિવિધ ભાષાનો એ હિપાસક;
 “કંકુર નારાયણ વિસનજી” “ગુજરાતી”ની ગુજરાતી !

—ભાષા

(૨૫)

“કલાદીપ” કાખવતો દુરથી-વટપદની કેક કુટિરથી;
 “હોટાલાલ”ની વાણી વરથી-સુસજ્જ શાણી ગુજરાતી !

—ભાષા

(૨૬)

સરકુત રસની તરસ છીપાવી-રસઝગા જમદેવ બહાવી;
“કેશવ હર્ષદ મુવ” સખવી અલકૃત વર ગુજરાતી !

—ભાષા

(૨૭)

નિમ્ન પાણ્ડિત્ય પ્રભા પસરાવી-અંગાતટ મેધા ચમકાવી;
“આનન્દશંકર” વિલસાવી-“વસ ત”-વાસિત ગુજરાતી !

—ભાષા

(૨૮)

કાવ્ય પ્રજ્ઞાના નિસર્ગ-નિર્ઝર-તરુવર સરવર કે ગિરિવર પર;
નિસર્ગ-ઝાંઝરઝંકારિણી-“નરસિંહરાવ”ની ગુજરાતી !

—ભાષા

(૨૯)

૭ન્દ પ્રમન્થ પ્રયાને તોડી-મુક્ત મૂંઝી રસસાગર હોડી;
મહાકાવ્ય મિનાર શી ઉઝી-“કવિવર ન્દાનેવ”-ગુજરાતી !

—ભાષા

(૩૦)

પારસી સાક્ષરની ગુજરાતી-જેની કેવિતા રસ મદમાતી;
સન્ત મહન્ત ગદ્યન ગીત માતી-“ખજરદાર”ની ગુજરાતી !

—ભાષા

(૩૧)

અર્ધની હેલી ચિન્તવનધેરી-સર્વ ચક્રી વાણી જ અનેરી;
“પૃથ્વી-સોનેટ”ની બેરી-“જલવન્ત” તન્તીલી ગુજરાતી !

—ભાષા

(૩૨)

ખણકવિતા, ૭ન્દ-વિવિધતા-તો પથ સંવાદી સંગીતા;
ન થાય તૃપ્તિ વધુ વધુ પીતો “મણિ-ત્તે-મટ”ની ગુજરાતી !

—ભાષા

(૩૩)

રાજતાજમા કંટક લાખ્યા-ખૂન અને ખાંડ ત્યાં નાગાં;
“રાજકવિ” હંચ અજવાળ્યા, સતમ-સુરીશ્વર ગુજરાતી !

—ભાષા

(૩૪)

નિત્ય પધારા પાદરી ખાવા-ઉઠી ઉઠી રોડી ખાવા;
એકતારે હરિગુણને ગાવા-“સાગર”ની પ્રમત્ત ગુજરાતી ।

—ભાષા

(૩૫)

પ્રમત્તમાળા કેં કેં ગૂંથી-ધરાને તે તહેરાનથી દૂરી;
સાહિત્ય-ધગસથી નાણીતી શ્રી “કૃષ્ણલાલ”ની ગુજરાતી ।

—ભાષા

(૩૬)

લલિત કલિત બેજનોને કવિતા-હલકેરી સૌરાષ્ટ્રની વનિતા;
ધુમટ ઘેરમાં સાજલસિતા “લલિતજી”ની ગુજરાતી ।

—ભાષા

(૩૭)

નવલકથા કિરીટ સોહિની-માનુનિ નવશૃંગાર મોહિની;
“મુનશી”ની કમનીય કામિની ધનગતી ગરવી ગુજરાતી ।

—ભાષા

(૩૮)

જનમન ભાવવિભવ-રસવાળી, કર્યા મરમાળી, કર્યા શરમાળ;
“રમણલાલ દેસાઈ” તણી નવકથાકુળગથી ગુજરાતી ।

—ભાષા

(૩૯)

અમણ્ય હિંદુગણ હિંદ્યા આળે, તવ સાહિત્યાકાશ વિરાળે;
જય “મધીજી”ની ગુજરાતી, બ્યાપક વાણી ગુજરાતી ।

—ભાષા

(૪૦)

સાક્ષર-સરોજમાળા “મસ્તમયૂર” અર્થો રસાળા;
લીલાલસિત વિલાસ વિસાળા સુશ્ચિન્નલ ગરવી ગુજરાતી ।

—ભાષા

કવિ-ચિત્રકાર : “મસ્તમયૂર”

(આમાં ચોકડો મૂક્યા બાર કવિઓ નહિયાતના વતની હતા.)

લેખકનાં પુસ્તકો પર કેટલાક અભિપ્રાયો

ભક્ત સીરાં : મીરાંના આંતર તત્ત્વને મધ્યબિન્દુમાં રાખી બાહ્યિક દૃષ્ટિએ બકિતવધૈક ગુટિકા તરીકે એની જીવનશૈલી સંક્ષેપ-માં જ અલેખવાનો આશય કતનિ રહ્યો છે એ હેતુને યોગે તેરી ઝમકદાર શૈલીમાં મીરાં જીવન નિરૂપતા 'વક્તિમાર્ગ'ની અનેક ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થતા એક સાચા ભક્ત આત્માના આંતર ઇતિહાસનો પરિચય આપવાની દૃષ્ટિ અધિકારીએ રાખી છે એવો પરિચય જેમાંથી મળે છે તેમાં મીરાંના ગીતોનો વચમાં તેઓ ઉપયોગ કરતા ગયા છે.

અનંતરાય રાવળ

(ગુ. સા. સલા, અમદાવાદ, ૧૯૪૫-૪૬ ની સમીક્ષા)

સ્કુલિંગ-મંડળ ૧, ૨ : (૧) તમે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તમારું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. —શ્રી અંબુલાલ પુરાણી

(૨) ભગવાને તમને વાણીની બકીમ આપી કે, સરસ્વતી દેવી તમારી લેખિનીને સ્વરૂપાપ્રસાદથી સુધન્ય બનાવે એવું પ્રયુ' છું. તા. ૧૦-૧૦-૪૬

શ્રી પુંજલાલ

(૩) જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓમાં તમારો આવો સરસ અભ્યાસ છે તે અમિનંદનીય છે.

તા. ૧૦-૬-૪૮

ડાહરરાય માંકડ

(૪) તમે આ પુસ્તકમાં કેટલું ચિંતન ઉપયોગી છે અને મિત્રાસુને માર્ગદર્શક છે

તા. ૨૦-૧-૪૬

ડાહરરાય માંકડ

(૫)...સુચિતિત લેખો તેના વિદ્વાન લેખક રા. જ્ઞાનિતયાજ ઠાકરનાં જ્ઞાનજ્ઞાન, અધ્યાત્મપ્રીતિ, વિચારોની સમીપતા, સાહિત્યરૂપ અને ભાષા પ્રજ્વલ સારા પ્રમાણમાં જતાવી આપે છે. એ ગુણો હિંદુધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનના સારા બાહ્યદાર અને ધર્મશિક્ષક એમની યોગ્યતા અને શક્તિ પુરવાર કરે એવા, અને

એમને સાફ કામ આપે એવા છે . એવા લેખોના સ્ફુર્તિગરા ઠ કરને આગ્રહ કરીએ છીએ કે, તમારા વિચારાગ્રિમ થી વધુ વધુ તાત્કાલે

અનંતરાય નિવેદી

(ગુ. સા. સલા, અમદાવાદની ૧૬૪૫-૪૬ ની સમીક્ષા)

(૬) ભાષા પરનો કાળુ, ચિંતન સરણી, વિચારોનું ઊદાત્ત, ધર્મ-અને અભ્યાસ અને તુલનાશક્તિ તમને આર્થધર્મના સાચા પ્રચારક બનવાની તાકાત અર્પે તેવા છે.

તા. ૧૫-૭-૪૫

વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

(૭) તમરું બહુશ્રુ-પણુ, વિચાર અને ભાષા પરનો કાળુ રાષ્ટ્ર તરી આવે છે.

તા. ૧૪-૧-૪૬

ભગવત રામચન્દ્ર લલિ

(૮) ગુજરાતના ચિંતનશીલ ગ્રંથોમાં આ લઘુગ્રંથનું સ્થાન બ્યાબાબી રીતે મૂકી સકાય એવી ભાષા, વિચાર અને રપટ દર્શનથી સુશોભિત આ પુસ્તકને સ્વીકારતા આનંદ થાય છેતેમના લેખો મનનીય છે

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૬

(પ્રેમધર્મ)

(૯) આપની કવચસફળ લેખનમાં સરસ રીતે રજૂ કરે છે.

તા. ૧૦-૨-૪૬

રણછોડાજી મિસ્ત્રી, 'પ્રસ્થાન'

(૧૦) ...વિષય નિરૂપણની દૃષ્ટિએ - ધાન્ લેખોથી પૂર્ણ સુતોષ થયો છે. ભાષા પરનો કાળુ અને ચિંતનપરાયણતા તો છેજી...

તા. ૧૫-૭-૪૬

વિજયરાય વૈદ

ઉદ્દેશ્ય : (૧) આપની લેખન રીતી માટે અને ખૂબ માન ઉત્પન્ન થયું છે. હર ખડમાં આપે આપેવા ગદ્યદૃષ્ટિ ઊર્મિકાન્ડના સુદર નમૂના અને લાગ્યા છે ભાષા, શક્તિ અને વિચાર સુદર અને સચોટ છે એ માટે હું તમને અભિનંદન આપુ છું. લોકોમાં આવા પ્રસ્તાનો ખૂબ પ્રચાર થાય એવું ખૂબ ઇચ્છતા યોગ્ય છે.